सुतोभूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ शूराएवेतिवामदर्थएवेतिवाऽवधारणान्वयः । त्यक्तजीविताःप्राणत्यागेकृतनिश्चयाइत्यर्थः । प्रहियंतेएभिरितिप्रहरणानिअस्त्राणि । नानाविधानिशस्त्राणियेषांतेनानाशस्त्रप्रहरणाः । युद्धविशारदाःयुद्धकुशलाः ॥ ९ ॥ बलद्वयेबलिष्ठपरिगणनेपांडवविजयेममसंदेहोस्ति । ततोभवदादयःसर्वेबहुसन्नद्धाभवंत्वितिभावेनाह । अपर्याप्तमिति । सेनापतिभूतभीष्माभिरक्षितं अस्माकंतत्प्रागुक्तबलिष्ठोपेतंबलंअपर्याप्तंपांडवजये नसमर्थंप्रतीयते । भीमाभिरक्षितमिदंपांडवानांबलंतुपर्याप्तंअस्मद्विजयेशक्तंप्रतीय

अन्येचबहवःशूरा मदर्थेत्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तंतदस्माकं बलंभीष्माभिरक्षितं । पर्याप्तंत्विदमेतेषां बलंभीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषुचसर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतःसर्वएवहि ॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षं कुरुवृद्धःपितामहः । सिंहनादंविनद्योच्चैः शंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

ते ॥ १० ॥ हियस्मादेवमतोभवंतःसर्वएवसर्वेष्वयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागमवस्थिताःस्वस्वरणभूमिस्थानेषुदृढमवस्थिताःसंतः भीष्ममेवाभिरक्षंतु । अन्यैर्युध्यमानोभीष्मःपृष्ठतोरिभिर्यथानहन्यतेतत्तथारक्षंत्वितिद्रोणाचार्यमुक्त्वाविषसाद ॥ ११ ॥ एवंविषादिनस्तस्यदुर्योधनस्यहर्षंसंजनयन्जनयितुं । लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेतौशत्रंतं । प्रतापवान्कुरुवृद्धःपितामहोभीष्मःसिंहनादंउच्चैर्विनद्यशंखंदध्मौ । ध्माशब्दे ॥ १२ ॥ ततस्तच्छंखध्वानानंतरंपणवानकगोमुखाःवाद्यविशेषाःसहसैवयुगपदेव । तुमुलःसर्वत्रपरिपूर्णोभव

त् ॥ १३ ॥ ततःतेषांघोषानंतरंश्वेतहयैःशुक्लवर्णाश्वैःयुक्तेस्यंदनेरथे पांडवस्त्वर्जुनः। स्थितावेवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तद्विष्टणोति । पां
चजन्यमिति । हृषीकेशशब्दार्थउक्तोभाष्येएकादशे । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशत्वाच्चहृषीकेशइत्यादि । दध्मावित्यन्वयः ॥ १५ ॥
अनंतविजयंअनंतविजयाख्यं । नकुलःसुघोषाख्यंशंखं सहदेवोमणिपुष्पकाख्यं दध्मुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ परमेष्वासोमहाधनुष्कः
काश्यः । महारथःशिखंडीच अपराजितःसात्यकिश्च ॥ १७ ॥ पृथिवीपतेहेधृतराष्ट्र महाबाहुःसौभद्रोभिमन्युश्च । शंखमितिसमुदायाभि

ततःश्वेतहयैर्युक्ते महतिस्यंदनेस्थितौ । माधवःपांडवश्चैव दिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यंहृषी
केशो देवदत्तंधनंजयः । पौंड्रंदध्मौमहाशंखं भीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजा कुंतीपुत्रोयु
धिष्ठिरः । नकुलःसहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्वासः शिखंडीचमहारथः ।
धृष्टद्युम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशःपृथिवीपते । सौभद्रश्चमहा
बाहुः शंखंदध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ सघोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् । नभश्चपृथिवींचैव तुमुलो
व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्यपांडवः २०

प्रायः । स्वस्वशंखान्दध्मुरिति ॥ १८ ॥ सघोषस्तुमुलोव्याप्तोभूत्वानभश्चपृथिवींचव्यनुनादयंस्तत्रतत्रप्रतिध्वनिंजनयन्नेवधार्तराष्ट्रा
णांहृदयानिव्यदारयत् । अद्यैवनष्टंकुरुकुलमितित्वत्पुत्रामेनिरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्वोपदेशप्रसंजकंअर्जुनविषादंवक्तुंएतावानुपोद्घा
तःप्रवृत्तः । एवंदुर्योधनव्यापारंबलद्वयगतव्यापारंचोक्त्वाधुनार्जुनव्यापारमाह । अथेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैः । अथानंतरंकपिध्वजोर्जु

नःव्यवस्थितान्युद्धेकृतनिश्चयान्दृष्ट्वा शस्त्रसंपातेशस्त्रप्रहरणेप्रवृत्ते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा । प्रवर्तितुमुद्युक्तेसतितदाशस्त्रसंपात
प्राक्कालेइदंवक्ष्यमाणंवाक्यमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥ सार्धश्लोकद्वयेनतद्वाक्यमाह । सेनयोरिति । अस्मिन्रणोद्योगेकैःसहमयायोद्ध
व्यं । दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छंतोयेत्रसमागतास्तान्योद्धुकामानवस्थितान्योत्स्यमानान्यावद्दृक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येरथं

हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुनउवाच । सेनयोरुभयोर्मध्ये रथंस्थापयमेच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमाना
नवेक्ष्येहं यएतेत्रसमागताः । धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजयउवाच । एवमुक्तो
हृषीकेशो गुडाकेशेनभारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वारथोत्तमं ॥ २४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः स
र्वेषांचमहीक्षितां । उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄन
थपितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥ ॥ ॥

स्थापयेत्याहेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवंगुडाकेशेनगुडाकायानिद्रायाःईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनोक्तोहृषीकेशःसर्वेंद्रियप्रेरकः श्री
कृष्णःबलद्वयमध्येभीष्मद्रोणप्रमुखतःतदाभिमुख्येन तथासर्वेषांचमहीक्षितांराज्ञांप्रमुखतइतिबुद्ध्याविविक्तेनान्वयः । रथंस्थापयित्वाहे
पार्थसमवेतान्युद्धार्थंमिलितानेतान्कुरून्पश्येत्युवाचेति ॥ २४॥ २५ ॥ तत्रेत्यस्यविवरणंसेनयोरुभयोरपीति । तथेतिसमुच्चये ॥२६॥

तानवस्थितान्सर्वान्बंधून्समीक्ष्यैवेत्येवकारेणान्वयः । विषीदन्विषादंकुर्वन् । विषादोनाममोहनिमित्तकाच्छोकाद्यन्मनोदौर्बल्यं । यस्मिन्सतिसर्वव्यापारोपरमोभवतिसइतिज्ञेयं ॥ २७ ॥ इदमब्रवीदित्युक्तमर्जुनवाक्यमाह । दृष्ट्वेत्यादिनाआध्यायसमाप्ति । हेकृष्णसकललोककर्षक । तदुक्तंगीताभाष्येपंचमेध्याये । नियमनादिनासकललोककर्षणात्कृष्णः । तच्चोक्तं । यतःकर्षसिदेवेशनियम्यसकलंजगत् । अतोवदंतिमुनयःकृष्णंत्वांब्रह्मवादिनइतिमहाकौर्मेइत्युक्तेः । युयुत्सुंयोद्धुमिच्छंतंसम्यगवस्थितमि

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्यसकौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् । कृपयापरयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥ अर्जुनउवाच । दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्ण युयुत्सुंसमुपस्थितं । सीदंतिममगात्राणि मुखंचपरिशुष्यति ॥ २८ ॥ वेपथुश्चशरीरेमे रोमहर्षश्चजायते । गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥२९॥ नचशक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीवचमेमनः । निमित्तानिचपश्यामि विपरीतानिकेशव ॥३०॥

मंबंधुजनंदृष्ट्वाममगात्राणिहस्ताद्यवयवाःसीदंतिविशीर्यंते । षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वितिधातोः । मुखेम्लानताचजायते ॥ २८ ॥ शरीरेकंपोरोमांचश्चजायते । धनुर्हस्तात्पतति । त्वक्परितस्तप्यतएव ॥ २९ ॥ अवस्थातुंचनशक्नोमि । मनश्चमेभ्रमतीवच विपरीतानिनिमित्तानिदुर्निमित्तानिचपश्यामि । केशवब्रह्मरुद्रप्रवर्तक । कश्चईशश्चकेशौतौसृष्ट्यादिनावर्तयतीतिव्युत्पत्तेः । केशवपदोपपदाद्वृतुवर्तनइत्यतोंतर्णीतण्यर्थाद्दप्रत्ययेरूपसिद्धेः । उक्तंहिस्थितमब्रह्मस्यकाभाषेत्येतद्भाष्ये । हिरण्यगर्भःकःप्रोक्तईशःशंकरएवच । सृ

छ्यादिनावर्तयतितौयतःकेशवोभवानिति ॥ ३० ॥ युद्धेनश्रेयोलभ्यतइत्यतआह । नचेति । श्रेयश्चनपश्यामि । आहवेयुद्धेविजयादिकंफलंनेच्छामि ॥ ३१ ॥ येषामर्थेप्रयोजननिमित्तं राज्याद्यपेक्षितं नःअस्माकं ॥ ३२ ॥ तइमेबांधवाःप्राणान्धनानिचत्यक्त्वा युद्धेव्यवस्थिताः । तेकइत्यतआह । आचार्याइति । नैवेच्छामीत्येवकारान्वयः । यदिमांयुद्धान्निवृत्तंएतेहन्युस्तर्हिघ्नतोपिनैवहंतुमिच्छामीत्यर्थः । हेमधुनामकदैत्यमर्दन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कैमुत्यन्यायेनाप्याह । अपीति । त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोरेतान्हंतुंने

नचश्रेयोनुपश्यामि हत्वास्वजनमाहवे । नकांक्षेविजयंकृष्ण नचराज्यंसुखानिच ॥३१॥ किंनोराज्येनगोविंद किंभोगैर्जीवितेनवा । येषामर्थेकांक्षितंनो राज्यंभोगाःसुखानिच ॥ ३२ ॥ तइमेवस्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच । आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितमहाः ॥३३॥ मातुलाःश्वशुराःपौत्राः श्यालाःसंबंधिनस्तथा । एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोपिमधुसूदन ॥ ३४॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनुमहीकृते । निहत्यधार्तराष्ट्रान्नः काप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः । तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

च्छामि । किमुतमहीमात्रनिमित्तमिति । किंचधार्तराष्ट्रान्निहत्यनोस्माकंकाप्रीतिःकिमैहिकसुखं । नकिमपि । नापिपारत्रिकंप्रत्युतपारत्रिकदुःखहेतुपापमेवास्मानाश्रयेत् । नजायतइतिजनःअर्दयतिसंसारमितिअर्दनःजनश्चासावर्दनश्चेतिजनार्दनःतस्यसंबुद्धिः । उक्तंह्येवं गीताभाष्येदशमे ॥ ३५ ॥ आततायिनः । अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीचषडेतेह्याततायिनइत्युक्तलक्षणात् ।

तस्मात्सीदंतिममगात्राणीत्यादिनोक्तोपपत्तिबलात्सबांधवान्धार्तराष्ट्रान्हंतुंवयंनार्हाः । आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेत्युक्तेस्तेषांआततायित्वेनहंतव्यतयाप्राप्तत्वेपितद्धननप्रसक्त्याबंधूनामपिहननप्राप्तेर्नहंतुंवयंयोग्या इतिभावः ॥ ३६ ॥ बंधुत्वेप्याततायिसंबंधित्वात्तेपिबंधुजनाहंतव्याएवेत्यतआह । स्वजनंहीति । स्यामभवेम । तद्दर्शनस्पर्शनसंभाषणादेरभावप्राप्तेरितिभावः । कुतएवंबुद्ध्यातेननिवृत्ताइत्यतआह । यद्यपीति । एतेदुर्योधनादयःराज्यलोभेनोपहतचेतसःनष्टध

स्वजनंहिकथंहत्वा सुखिनःस्याममाधव । यद्यप्येतेनपश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ ३७॥ कुलक्षयकृतंदोषं मित्रद्रोहेचपातकं । कथंनज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥३८॥ कुलक्षयकृतंदोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन । कुलक्षयेप्रणश्यंति कुलधर्माःसनातनाः ॥ ३९ ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत । अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥४०॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेय जायतेवर्णसंकरः । संकरोनरकायैव कुलघ्नानांकुलस्यच॥४१॥पतंतिपितरोह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः। दोषैरेतैःकुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः॥४२॥

र्मज्ञानाःदोषंपातकंनचपश्यंति । यद्यपितथापि ॥ ३७ ॥ हेजनार्दनजननरहितसंसारार्दन कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिरस्माभिःअस्माद्दोषान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयं । कःकुलक्षयकृतोदोषइत्यतआह । कुलक्षयइति । सनातनाःपरंपराप्राप्ताःकुलधर्माःक्षत्रियादिकुलधर्माः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उतशब्दोप्यर्थे । अवशिष्टंकृत्स्नमपिकुलमधर्मोभिभवतिअधर्माक्रांतंभवति ॥ ४० ॥ वार्ष्णेयवृष्णिकुलोद्भव । कुलस्यचेतिपुत्रपौत्रादिसंतानस्यचेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एषांकुलघ्नानांपितरःलुप्तपिंडाःलुप्तोदकक्रियाश्चसंतःनरकेपतंति ॥ ४२ ॥

उक्तदोषमुपसंहरति। दोषैरितिद्वाभ्यां । जातिधर्माःक्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ताधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताःपरंपराप्राप्ताःउत्सन्नकुलधर्मा णांउत्सन्नजातिधर्माणांचेत्यपिद्रष्टव्यं । अनुशुश्रुम प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरतानराः । अपश्चात्तापिनःकष्टान्निरयान्यांतिदारुणा नित्यादिवदद्भिर्वृद्धैःश्रुतवंतःस्मः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंबंधुवधस्यदोषहेतुत्वाध्यवसायेनसंतप्यमानोर्जुनआह । अहोबतेति । राज्यसु खलोभेनस्वजनंहंतुंवयमुद्यताइतियत्तदेतन्महत्पापंकर्तुंव्यवसितानिश्चयवंतोवयं । अहोबतमहाकष्टमिति । एवंसंतप्तःसन्मृतिमेवार्थय

उत्साद्यंतेजातिधर्माः कुलधर्माश्चशाश्वताः। उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणांजनार्दन ॥४३॥ नरकेनियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम। अहोबतमहत्पापं कर्तुंव्यवसितावयं ॥४४॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुंस्वजनमुद्य ताः। यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः॥४५॥धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् । संजयउवाच। एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत्। विसृज्यशरंचापंशोकसंविग्नमानसः॥४६॥ॐतत्सदितिश्रीम द्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोध्यायः १

मानआह। यदीति। अकृतप्रतीकारमशस्त्रंतूष्णींआसीनंमांयदिशस्त्रपाणयोधार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तर्हितद्धननंमेक्षेमतरंअत्यंतहितमेवभवेत्। बंधुवधदोषाभावाद्रणेहननेनगतिसंभवाच्चेतिभावः॥४५॥ ततःकिंजातमिति धृतराष्ट्रहार्दंपरिहरति। संजयइति। संख्येरणेरथोपस्थेरथ मध्येउपाविशत्।कथं शोकेनकंपितचित्तःसन्सशरंचापंविसृज्येति ॥४६॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमोध्यायः ॥१॥

ॐततःकिंजातमितिधृतराष्ट्रस्यापेक्षायांसंजयउवाच । तंतथेति ॥ १ ॥ उक्तदिशाकृपयाविष्टमेवंविषण्णंअर्जुनंभगवानुवाच । कुतइ
त्यादिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यां। हेअर्जुन कुतोहेतोस्त्वात्वांविषमेसंकटेइदंकश्मलंउपस्थितं । अयंमोहःप्राप्तः । यतःआर्यैरसेवितं । अस्वर्ग्यं
स्वर्गविरोधिअयशस्करंच ॥ २ ॥ तस्मात्क्लैब्यंकातर्यंमास्मगमःनैवप्राप्नुहि । हेपार्थैतत्क्लैब्यंत्वयिनोपपद्यतेयोग्यंनभवति । क्षुद्रंलाघ
वकरंहृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठ । उत्थायसन्नद्धोभव । हेपरंतपपरंशत्रुंतापयतीतिशत्रुतापन । द्विषत्परयोस्तापेःइतिखचिखित्य

संजयउवाच। तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं । विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः ॥१॥ श्रीभग
वानुवाच । कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमेसमुपस्थितं । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं
मास्मगमःपार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच । कथंभी
ष्ममहंसंख्ये द्रोणंचमधुसूदन । इषुभिःप्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वाहिमहानुभा
वांच्छ्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके । हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैव भुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

नव्यस्येतिमुमागमः ॥ ३ ॥ पुनःस्नेहकारुण्यतयाव्याकुलोभगवदुक्तंहितमजानन्नर्जुनउवाच कथमित्यादिपंचभिःश्लोकैः । हेमधुदैत्य
घातकशत्रुनिबर्हण संख्येयुद्धेभीष्मंद्रोणंकथमहमिषुभिर्बाणैःप्रतियोत्स्यामि । कुतः यतस्तौपूजार्हौपूजनीयौततइति ॥ ४ ॥ ननुचैतद
हननेराज्याप्राप्तेःदेहनिर्वाहोनस्यादित्यतआह । गुरूनिति । इहमहानुभावान्भगवद्भक्त्यादिगुणसंपन्नान्द्रोणादिगुरूनहत्वाइहलोके
भैक्षंभिक्षयोपलब्धंअन्नंभोक्तुंश्रेयःवरं । पारत्रिकदुःखाभावादितिभावः। हियतोतोनयोत्स्यामीत्यन्वयः । नकेवलंतेषांहननेपारत्रिक

दुःखं । इहाप्यतिदुःखमित्याह। हत्वेति । अर्थकामयंतइत्यर्थकामास्तान्गुरून्हत्वातैर्भुज्यमानांस्तानेवभोगांस्तद्रुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षे णलिप्तांस्तदीयासनेष्वेवोपविश्यइहभुंजीयअनुभवेयं । तदेतत्परलोकदुःखादतिशयितंदुःखमितिभावः ॥५॥ पापमंगीकृत्ययुद्धकरणे पिजयःसंदिग्धएवेत्याह । नचैतदिति । द्वयोर्मध्येनोस्माकंकतरत्किन्नामगरीयःअधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मः । तदेवद्वयमाह । यद्वेति । एतान्वयंजयेमजेष्यामः । यदिवानोस्मानेतेजयेयुःजेष्यंतीति । किंचास्माकंजयोपिपराजयएवबुध्यतइत्याह । यानेवेति । यानेवहत्वा जीवितुंनेच्छामःतएवधार्तराष्ट्राःसंमुखेऽवस्थिताः तस्मात्कार्पण्यदोषेणैतान्हत्वाकथंजीविष्यामइति ॥ ६ ॥ कृपणतादोषेणाभिभूतशौर्य

नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयो यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः । यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताःप्रमु
खेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं
ब्रूहितन्मे शिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रपन्नं ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रि
याणां । अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धं राज्यंसुराणामपिचाधिपत्यं ॥ ८ ॥ ॥

लक्षणस्वभावः धर्मसंमूढचेताःधर्मेसंमूढंसंदिग्धंचेतोयस्यसतथोक्तस्तादृशोहंत्वात्वांपृच्छामि । यच्छ्रेयःस्याद्भिक्षाटनयुद्धयोर्मध्येयच्छ्रे यःस्यान्निश्चितंतन्मेब्रूहि । किंचाहंतेशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेवविचार्ययद्युक्तंतत्कुर्वित्या हार्जुनः । नहीति । इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकरंमदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहंनपश्यामि । राज्यलाभहेतुयुद्धकर्मैवतादृश मित्यतआह । अवाप्येति । यद्यपिभूमौनिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यामितथासुराणांदेवानामाधिपत्यंचप्राप्स्यामि । एवमभीष्टंसर्वमवाप्याप्यिशो

कापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यर्थः। इत्वार्थकामानितिउक्तदिशासर्वस्यापिदुःखहेतुत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ ततःकिमरोदर्जुनइतिधृतराष्ट्राकांक्षांनिराहसंजयः। एवमुक्त्वेति। हृषीकेशंसर्वेंद्रियप्रेरकंगुडाकेशोजितनिद्रःपरंतपःशत्रुतापनःगोविंदंगाःवेदवाचःप्रतिपादकत्वेन विंदतेलभतइतिगोविंदःतं। हेत्याश्चर्ये। महाधैर्यादिगुणवतोप्येवंबुद्धिर्जातेति ॥९॥ ततःकिंजातमित्यतआह। तमुवाचेति। हेभारतेतिधृतराष्ट्रसंबोधनं। प्रहसन्निवेतिपरिहासकरवाक्योक्तिद्योतकहासस्यसूचनायेवशब्दः ॥ १० ॥ भगवन्माहात्म्यज्ञानतद्भक्तिपूर्वकंभगवदाराधनरूपतयास्वविहितवृत्तित्वेनवानुष्ठीयमानोनारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहःक्षत्रियाणांपरमोधर्मःतंधर्मंबंधुस्नेहादधर्मत्वे

संजयउवाच॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशं गुडाकेशःपरंतपः। नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥९॥
तमुवाचहृषीकेशः प्रहसन्निवभारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदंवचः॥ १०॥ श्रीभगवानुवाच।
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्चभाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंतिपंडिताः॥ ११ ॥ ॥

नोक्तदिशाशंकमानंअर्जुनंप्रत्युक्तरूपोनिग्रहएवपरमधर्मःतद्विरुद्धःसर्वोपिअधर्मइतिकृत्स्नगीताशास्त्रेणबोधयिष्यन्नादौतावदविवेकेनतवशोकइत्याह। अशोच्यानिति। अशोच्यान्शोकानर्हान्हेपार्थत्वंअन्वशोचः। यान्त्वंशोचितवानभूस्तेनशोकार्हाइतियावत्। प्रज्ञावादांश्चभाषसे। प्रज्ञयोत्थावादाःप्रज्ञावादाःस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितावादाःतान्भाषसे यान्प्रभाषसेतेस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितावादाःनवृद्धसंमताइतियावत्। यद्वाप्रकर्षेणजानंतीतिप्रज्ञाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः। तेषामवादाःप्रज्ञावादाः प्राज्ञविरुद्धवादास्तान्प्रभाष

सइत्यर्थः । नहिदृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्याद्यर्जुनवाक्येषुकश्चित्प्राज्ञसंमतवादोस्ति । नहिप्राज्ञानारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहंअधर्मवदंतीति भावः । ननुआसन्नविनाशास्तेकथमशोच्याइत्यतआह । गतासूनिति । पंडिताःज्ञानिनःगतासूनासन्नविनाशान्अगतासूनिवेत्यु पमार्थश्चकारः । जीवतइवतान्नानुशोचंतियतोतोनशोच्यास्तइतितानन्वशोचस्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननुकुतोनशोचंतिकुतश्च मदीयावादाःप्राज्ञमतविरुद्धाइति । दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्यादिनोपपत्तेरुक्तत्वादितिचेत् । तर्त्किंतेषांजीवनाशात्तवशोकउतदेहनाशात् । अथदेहान्यात्मनोऽभावात्तद्देहनाशएवतन्नाशइति । नाद्यः । जीवानामनादिनित्यत्वादित्याह । नत्वेवेति । जातुकदापिअहंननासंना समितिन । किंत्वासमेव । त्वंननासीः । विपरिणामेनक्रियान्वयः । अपित्वासीरेव । इमेजनाधिपाश्चननासन्आसन्नेव । अहंयूयंचवयं

नत्वेवाहंजातुनासं नत्वंनेमेजनाधिपाः । नचैवनभविष्यामः सर्वेवयमतःपरं ॥ १२ ॥

सर्वेएव अतःपरंअनंतरकालेननभविष्यामःकिंतुभविष्यामएव । अत्रपूर्वोत्तरार्धाभ्यांकालद्वयसंबंधोक्त्याऽनादित्वंनित्यत्वंचोक्तं । वर्तमानकालसंबंधस्तुस्फुटत्वान्नोक्तः । द्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतइतिन्यायेननञ्द्वयप्रयोगादेवावधारणसिद्धौपुनस्तदुक्तिर्नि त्योनित्यानां । स्वदेहयोगविगमौनामजन्ममृतीपुरा । इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्नतुहरेःक्वचिदितिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्था । चश ब्दोऽनादित्वेनसहनित्यत्वस्यसमुच्चयार्थः । तुशब्दस्तुस्मृत्युक्तदिशाईश्वरस्येतरेषामिवदेहतोप्युत्पत्तिनाशौनेतिविशेषार्थः । तदाह । ॐ असंभवस्तुसतोनुपपत्तेःॐ । ॐ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः ॐ । इतिसूत्राभ्यां । तत्राणुभाष्यमपि । सोनुत्पत्तिलयइति । ये तुकृष्णस्येश्वरत्वमनादित्वंचनजानंतितान्प्रतियथाश्रुतैवोक्तयोजना । येतुतज्ज्ञात्वाजीवानादिनित्यतामेवनजानंतितान्प्रतितुयथैवंप

दयोरध्याहारेणदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावेनयथाहंननासमनादितोवर्ते । एवंत्वमेतेचसर्वेयूयंननास्तुः अनादितोवर्तध्वमितियोजना । अत्रै तौप्रयोगावभिमतौ कृष्णत्वदादिचेतनानानाशवंतःभावत्वेसत्यनादित्वात् । नासतइतिश्लोकेवक्ष्यमाणप्रकृत्यादिवदिति । द्वितीययो जनायांतुत्वदादयोजनाधिपानननाशवंतःचेतनत्वेसत्यनादित्वात् । कृष्णवदितिस्वरूपासिद्धिस्तुदेहिनइत्यत्रनिरसिष्यते । नचसा धनवैकल्यं । नित्योनित्यानामितिश्रुतेः । तत्रानादित्वस्याप्युपलक्षणात् । एवंचैवमनादिनित्याजीवाःकथंनामशोच्याःअनादिनित्य जीवानांनाशभीत्यानयोत्स्यइत्यादि त्वदीयावादाःकथंनामप्राज्ञविरुद्धानभवेयुरितिभावः ॥ १२ ॥ देहनाशभयादितिद्वितीयपक्षंनि राह । देहिनइति । देहिनोदेहवतोजीवस्यास्मिन्निदानींवर्तमानेस्थूलदेहेकौमारंयौवनंजराचयथाप्राप्नोतितथादेहांतरप्राप्तिः । अयं

देहिनोस्मिन्यथादेहे कौमारंयौवनंजरा । तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥

भावः । कौमारावस्थाविशिष्टदेहहानेयौवनावस्थाविशिष्टदेहहानेचशोकस्तावन्नास्तीतिप्रसिद्धं । तत्कृतइतिनवाच्यं । जरादिवि शिष्टदेहांतरलाभात् । समानलाभेनहानिर्हिसमाधीयतइतिचेत् । मृतावपिशोकोनकार्यःदेहांतरलाभादेव । यदातुजीर्णदेहलाभेनस मीचीनयौवनदेहहानेःप्रतिनिधिः । तदाप्युतरांसमीचीनदेहांतरलाभेनजीर्णदेहहानेरिति । अतोधीरोबुद्धिमांस्तत्रदेहनाशविषयेनमु ह्यति । नमोहंप्राप्नोति । एतेषांदेहाःनश्यंतीतिशोकंनप्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रावस्थामात्रहानिः । अत्रावस्थावतोपीतिवैषम्यमनुपयुक्तं । निष्कदानेनपटग्रहणदृष्टेरिति । अत्रदेहिनइत्युक्त्यादेहवतोजीवस्यैव । ननुदेहदेहिभेदहीनस्यहरेर्जराद्यवस्थादेहांतरावाप्तिर्वाने तिसूचितं । देहान्यजीवएवनास्ति । एवंचत्वदादयोजनाधिपानित्याःअनादिनित्यत्वादितिप्रागुक्तप्रयोगेदेहपक्षीकारेअसिद्धिबाधौ

जीवपक्षीकारेचाश्रयासिद्धिरितितृतीयपक्षमाशंक्यपरिहरति । देहिनइति । अत्रकौमारादिविषयेणतदनुभवोविषयीलक्ष्यते । दे
हिनइत्यस्यदेहादन्यस्येत्यर्थः । देहोस्यास्तीत्यर्थेमतुबर्थेनिप्रत्ययविधानात् । एकवचनादेकस्येत्यपिलभ्यते । देहांतरशब्दोत्रानेकदेह
परः । तथाचायमर्थः । अस्मिन्देहेकौमारंकौमारानुसंधानंयौवनंयौवनानुसंधानंजराजरानुसंधानं । योहंकौमारशरीरवानभूवंसइ
दानींयुवशरीरवान्वर्ते । योहंयुवशरीरवानभूवंसइदानींजीर्णशरीरवान्वर्तेइत्येवंरूपेणतावदस्ति । तच्चदेहिनोदेहवतोदेहान्यस्येति
यावत् । देहशब्दोत्रदेहेंद्रियांतःकरणसंघातपरः । देहेंद्रियांतःकरणेभ्योन्यस्यचेतनस्यभवतिदेहादेर्जडत्वेनानुसंधानकर्तृत्वायोगात् ।
एवंचदेहेंद्रियादितोतिरिक्तजीवसिद्धिः । तथाचैकवचनबलादेकस्यैवदेहादन्यस्यकौमाराद्यनेकदेहानुसंधानंयथातथादेहांतरप्राप्तिर

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ १४ ॥

नेकदेहप्राप्तिर्देहिनोदेहादन्यस्यैकस्यैवभवतीतिपूर्वार्धेनदेहादन्यसिद्धिः । त्रिपाद्याचोक्तविधयानेकदेहप्राप्तिमान्सिद्धइति । देहाद
न्यजीवपक्षीकारे नाश्रयासिद्धिः। प्रत्यग्रजातस्यशिशोराहाराद्यभिलाषेणपूर्वपूर्वतरदेहानुसंधानेनसिद्धानेकदेहानुगत्याऽनादित्वसिद्धे
र्नहेतोःस्वरूपासिद्धिरितिभावः । ननुदेहादन्यतमस्यैवास्त्वनुसंधानं । चार्वाकाद्युक्ततर्कबलादित्यतआह । धीरइति । बुद्धिमां
स्तत्रदेहादन्यात्मविषयेनमुह्यति । देहादीनांजडत्वकरणत्वादिनाकर्तृत्वायोगइत्यादिरूपेणतेतर्कानिरस्याइतिभावः ॥ १३ ॥ स
त्यमेवतत्सर्वंभवदुक्तं । उक्तविधयादेहहानेरभावात् । देहहानावपिसमीचीनदेहांतररूपप्रतिनिधिलाभात् । बांधवानांहानिर्भवि
ष्यतीतिधियाशोकोनयुक्तइति । तथापितन्मृतौममैवसुखहानिर्दुःखप्राप्तिश्चस्यात् । तद्देहदर्शनस्पर्शनसंभाषणादेःसुखहेतोरभावात् ।

छेद्भेदादिनाविकृततद्देहदर्शनस्यदुःखहेतोर्भावादित्यतआह । मात्रेति । मीयंतइतिमात्राः । माङ्मानइत्यतःकर्मणित्रप्रत्ययः । स्त्रीत्वंशब्दस्वाभाव्यात् । ज्ञानविषयाःगंधरसरूपस्पर्शशब्दाःतेषांस्पर्शाःसंबंधाः । शीतोष्णशब्दौशीतस्पर्शोष्णस्पर्शवाचकौ । लक्षणयागंधरसरूपस्पर्शशब्दाख्यसर्वविषयपरौभूत्वातदनुभवलक्षकौ । लाक्षणिकोक्तिकृत्यमग्रेव्यक्तं । गंधरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणांघ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेंद्रियैर्यथाक्रमंयेसन्निकर्षास्तेमात्रास्पर्शाःशीतोष्णसुखदुःखदाः । सुगंधसुरससुरूपसुस्पर्शसुशब्दविषयकसाक्षात्काररूपानुभवजननद्वारात्मनःसुखप्रदाः । अनिष्टगंधरसादिविषयकसाक्षात्कारजननद्वारादुःखप्रदाः । तेषांमृतौचतन्निमित्तसुखदुःखहानिर्भाग्गीभवतइतिकिलकौंतेयतवाशयइतिपार्थहार्दमनूद्यभगवान्कृष्णःकाकुस्वरशिरस्क तुशब्देनावधारणार्थकेन निराचष्टे । हेकौंतेयमात्रास्पर्शाएव । गंधादिविषयेंद्रियसन्निकर्षाएव । इष्टानिष्टस्वविषयसाक्षात्कारद्वारासुखदुःखदाःकिमितिकाकुस्वरेणाक्षेपः । केवलंतन्मात्राएवनभवंति । किंतुविषयेषुशोभनाध्यासनिमित्तस्नेहरूपेणवाअरित्वादिभ्रमहेतुकद्वेषरूपेणवादेहेंद्रियांतःकरणेषुममतातिशयहेतुकाविवेकरूपेणवाऽभिमानसहिताएवतथेत्यर्थः । कुतएवंतन्मात्राएवस्वस्वविषयानुभवद्वारासुखदुःखहेतवोभवंत्वित्यतआह । आगमेति । यतइतिशेषोवा हेतुगर्भविशेषणंवा । एतच्चागमापायित्वंशीतोष्णसुखदुःखदाःमात्रास्पर्शाआगमापायिनइत्येवंस्वस्वविषयकधीद्वारासुखदुःखदत्वविशिष्टमात्रास्पर्शानांविशेषणं । सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेष्येबाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतइतिन्यायात् । मात्रास्पर्शानांस्वस्वविषयकधीद्वारायत्सुखदुःखदत्वंतस्यागमापायित्वादितिसुखादिदत्वरूपविशेषणमुपसंक्रामति । सुप्त्यादौश्रीचंदनाग्निकणादिशीतोष्णस्पर्शसंबंधेअविनाभूतमनस्संबंधात्मसन्निकृष्टत्वागिंद्रियस्यसत्त्वेपिस्वविषयानुभवद्वारासु

खदुःखादिदत्वस्यादर्शनात् । जाग्रद्दशायामभिमानसत्वेएव तद्दर्शनात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानसहिताएवमात्रास्पर्शाःस्वस्ववि षयधीद्वारासुखदुःखादिदाःनतुकेवलाइतिभावः । सुप्तावन्येंद्रियाणामुपरमेपित्वगिंद्रियस्यनोपरमः । तस्यतदापिविषयसन्निकर्षोस्तीति ज्ञापनायैवेतरविषयलाक्षणिकशीतोष्णपदप्रयोगः । आगमापायित्वंचात्रगंगोदकस्येवप्रवाहतोनित्यत्वेव्यक्तिरूपेणानित्यत्वंनविव क्षितं । मात्रास्पर्शानांसुखादिदत्वेनतदयोगात् । तथात्वेसुप्त्यादौसत्त्वेनाभिमानस्यप्रकृतान्वयव्यतिरेकोक्त्ययोगात् । अर्जुनस्याभि माननिवर्तनबोधानुपयोगाच्च । किंतुकिंशुककुसुमानामिवप्रवाहतोपिविच्छिद्यमानत्वं । सुप्तिमूर्छासंप्रज्ञातसमाधिषुच्छेदेनप्रवाहविच्छे दसंभवात् । तस्यप्रकृतोपयोगाच्चेतिभावेनआगमापायित्वंव्यनक्ति । अनित्याइति । शीतोष्णसुखदुःखदाःमात्रास्पर्शाअनित्याःप्रवा

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ । समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥

हतोप्यनित्याः । तेषांसुखादिदत्वंप्रवाहतोप्यनित्यंयतोतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानयुताएवसुखादिदाइत्यर्थः । अतइतिशेषः । अभि आदरसूचनाय [illegible]सुखादिदत्वाभावात् । अभिमानत्यागेनतान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्वविफलीकुरु । सुखदुःखादिदायथानभ त्येतावदेववाच्यं । तथापिप्रागुक्ततोमात्रास्पर्शरूपःसामग्र्येकदेशःसुखादिदानेशक्तोभवतीतिभावः ॥ १४ ॥ ननुदुःखाभावस्ययु थाचद्वितीयप्रयोगेपिव्याप्तिः[illegible]दुःखाभ नन्वन्य[illegible]मानत्यागेनेत्याशंक्यदेहाद्यभिमानत्यागेनभवन्दुःखाभावःस्वयंफलरूपोपिपरमपुमर्थहे रनादिनित्ययोरंतस्[illegible]ति । [illegible] एतेमात्रास्पर्शाःविषयेंद्रियसन्निकर्षाःपुरुषंपुरंदेहंसरतिगच्छति सुगतौ [illegible]तो

त्यपिपदंभिन्नक्रममुपेत्य प्रकृतिःपुरुषश्चैवनित्यौकालश्चसत्तमेत्यागमोत्रार्थमानत्वेनसमुच्चीयतइत्याहुः ॥ १६ ॥ ननुप्रकृतिःपुरुषः कालइत्यादिवाक्यानामुपासनार्थत्वात्संप्रदायस्यचमूलानिश्चयात्प्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपस्यैवासिद्धेःपुनरनुमानस्यव्याप्यसिद्धिरित्या शंक्यभगवान्किमिदानींप्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेनकिंचेदंनित्यंइदं(अ)नित्यमितिप्रत्येकमुक्तेनच । यद्देशतोअनंतंसत्सर्वंनित्यमेवेत्ये वंसंग्राहकसंगृहीतंवर्णादिजीवादन्यदप्यस्तितद्व्याप्तिग्रहणस्थलंभविष्यतीत्याह । अविनाशित्विति । येनेदंसर्वंततंव्याप्तंतदकारादि वर्णजातं । अव्याकृताकाशश्चेत्येवमादिसर्वंअविनाशितुनित्यमेवेतितुरेवेत्यर्थः । अनादिचेत्यपिग्राह्यं । ननुसुप्यजातौणिनिस्ता च्छील्यइतिसूत्रेणसोपसर्गस्यापिच्छांदसताच्छीलिकणिनिप्रत्ययांताविनाशिशब्देनस्वाभाविकविनाशाभावोक्तावपिशापेनवाबलवत्प्र

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततं । विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥ अंतवंतइमेदे हानित्यस्योक्ताःशरीरिणः । अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १८ ॥ ॥

यत्नादिनावाविनाशःकिंनस्यादित्यतआह । विनाशमिति । अस्यव्याप्तस्यवस्तुनोविनाशंध्वंसंकश्चिदपिकर्तुंनार्हति । कुतइत्यतउ क्तं अव्ययस्येति । ह्रासहीनस्येत्यर्थः । ह्रासएवनास्तितादृशस्यनाशंनकोपिकर्तुमीष्टइतिकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुरूपंरूपंप्र तिरूपोबभूवेतिश्रुतेःजीवःप्रतिबिंबः । प्रतिबिंबश्चोपाधिकृतःप्रतिमुखमिवदर्पणोपाधिकृतं । देहएवात्रजीवोपाधिर्नान्योस्ति । तथाच जीवचेतनाननित्याः । नाशवद्देहोपाधिकत्वात् । दर्पणोपाधिकप्रतिमुखवत् । नश्वरबिंबोपाधिसन्निधिकत्वात् । नश्वरमुखदर्पणसन्नि धिकप्रतिमुखवदितिप्रतिपक्षग्रस्तस्यनादिनित्यत्वानुमानमित्यतआह । अंतवंतइति । एकवचनंबहुवचनार्थे । शरीरिणांनित्यानामिमेप

रिदृश्यमानाःभौतिकाःदेहाःअंतवंतःविनाशिनइतियोजना । इमइतिविशेषणादन्येंतहीनाअपिदेहाःसंतीतिसूच्यते । ततएवोपाधयो जीवानांनांतवद्भौतिकदेहाइत्याद्यप्रतिपक्षेहेतुरसिद्धः । अतएवनित्यस्येतिसाध्योक्तिः । जीवाःनित्याःनित्योपाधिकत्वात् । व्यतिरेकेणप्रतिमुखवदित्युक्तंभवति । नित्यस्येत्येवोक्तावीश्वरस्यापिदेहोंतवानितिप्राप्नोतीत्यतःशरीरिणइतिविशेषणं । द्वितीयहेतुरप्यसिद्धइत्याह । अनाशिनइति । बिंबोपाधिसन्निधिनाशकृतनाशहीनस्यशरीरिणइत्यन्वयः । जीवाःनित्याःनित्यबिंबोपाधिसन्निधिकत्वात् । व्यतिरेकेणप्रतिमुखवदित्युक्तंभवति । ननूपाधेर्नित्यत्वेपिपरिच्छिन्नपरिमाणस्यैववस्तुनोबिंबत्वयोग्यत्वात्परिच्छिन्नयोश्चबिंबोपाध्योःसन्निधेःदर्पणमुखसन्निधेरिवकादाचित्कत्वनियमात्कथंतस्यनित्यतेत्यतआह । अप्रमेयस्येति । प्रमापरिमितिःअपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । सर्वगतस्येतियावत् । जीवेसर्वगतत्वस्याभावादतद्भावेसामानाधिकरण्यंसारूप्यंगमयतीतिसिंहश्चैत्रइत्यादौप्रसिद्धेःसर्वगतेश्वरसरूपस्येत्यर्थः । तत्प्रतिबिंबस्येतियावत् । सर्वगतेश्वरप्रतिबिंबस्यकथंबिंबसन्निधिनाशेननाशःस्यादितिभावः । नचसर्वगतस्यप्रतिबिंबत्वायोगः । तत्सारूप्यस्यैवप्रतिबिंबताशब्दार्थत्वात् । तदाहसूत्रकारः । ॐयावदात्मभावित्वाच्चनदोषस्तद्दर्शनादिति । उपसंहरति । तस्मादिति । बिंबोपाधितत्सन्निधीनांनाशाभावेनतन्नाशप्रत्युक्तनाशस्यजीवचेतनेअनाशंक्यत्वेनप्रतिपक्षानुत्थानात् । नत्वेवाहमित्यत्रोक्तानादिनित्यत्वानुमानेनजीवस्यनित्यत्वात् । जीर्णदेहहानेपिसमीचीनदेहांतरलाभरूपप्रतिनिधिनासमाधानसंभवात् । बंधुदेहस्पर्शनदर्शनाद्यभावनिमित्तशोकस्यचपरमपुमर्थहेत्वभिमानत्यागेननिवर्तितुंशक्यत्वात् । भगवत्पूजार्थंहेभारतयुध्यस्वेति । नन्वेतदयुक्तं । जीवेश्वरयोर्नित्यत्वाविशेषाम् कुतईश्वरस्यपूज्यतेत्यतोवाजीवाद्धरेर्विशेषंवक्तुंअविनाशि

त्वित्यादिश्लोकद्वयंप्रवृत्तं । तथाहि । येनभगवताइदंजगत्कालःगुणजातंततंव्याप्तं । कालतोगुणतोदेशतश्चयद्विष्ण्वाख्यंब्रह्मततिमत्त
द्विष्ण्वाख्यंब्रह्माविनाशि । तुर्विशेषे । अनित्यत्वंदेहहानिःदुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तःतदभावोहरेःसदेत्युक्तदिशाचतुर्वि
धनाशहीनमितिविद्धि । जानीहीत्यर्थः । विनाशमित्यादिप्राग्वद्व्याख्येयं । वर्णावकाशादेर्देशकालाभ्यांव्याप्तत्वेपिनगुणतःसास्ति ।
जीवस्यकालतस्ततत्वेपिनदेशगुणाभ्यांततिरस्तीतिहरेस्ततत्वेविशेषः । अस्त्वेवंहरेःसर्वप्रकारेणविनाशाभावः । तावताजीवादविना
शविषयेकोहरेर्विशेषइत्यतआह । अंतवंतइति । शरीरिणांशीर्यमाणदेहवतांसंसारिणामितियावत् । स्वरूपतोनित्यानांजीवानामिमे
देहाःअंतवंतोविनाशवंतोजनिमंतश्चेत्यपिग्राह्यं । संसारिदेहाःआद्यंतवंतइत्युक्त्यामुक्तदेहोनैवमितिलाभान्मुक्तेश्वरस्यहरेःकैमुत्यसिद्धो

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं । उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥ १९ ॥

नित्यदेहः । एवंचोत्पत्तिविनाशवद्देहवतांचदुःखप्राप्तिःअवर्जनीयैव । गुणतोऽपूर्णताव्यक्तैवेति । स्वरूपतोनित्यत्वेपित्रिविधनाशवत्त्वा
ज्जीवस्यततोहरेश्चतुर्विधनाशहीनस्यास्तिमहान्विशेषइतितत्पूजाकार्येत्युपसंहरति । अनाशिनइति । तस्माज्जीवेभ्योतिशयवत्त्वात् ।
अनाशिनश्चतुर्विधनाशहीनस्याप्रमेयस्यदेशकालगुणापरिच्छिन्नस्यहरेःपूजार्थंयुध्यस्वेति । किंचनकेवलंसर्वप्रकारेणाविनाशित्वात्तत्पू
जाकार्येति । किंतुसर्वथैवाविनाशित्वात्सएवस्वतंत्रः । ततश्चतदधीनत्वान्मुक्तेःयुद्धादिस्वकर्मणाराधितश्चमोक्षंददातीत्यतस्तत्पूजा ॥११॥
कार्येतिभावेनचोक्तमनाशिनोप्रमेयस्येति ॥ १८ ॥ ननुयदुक्तंजीवचैतन्यस्यनित्यत्वं । यच्चोक्तंसर्वथैकप्रकारेणाविनाशित्वादीश्वरः
स्वतंत्रः । अनिच्छयादेहनाशात्तन्निमित्तदुःखवत्त्वाच्चजीवःपरतंत्रइति । तज्जीवनित्यत्वपारतंत्र्येणयुक्ते । हंतायमस्यहतश्चायमितिहंन

नादिक्रियायाःजीवे । तत्रस्वातंत्र्यस्यचप्रतीतेरित्यतआह । यइति । यःपुमानेनंजीवंहंतारंजीवांतरस्यस्वातंत्र्येणघातकंवेत्ति । यश्चैनंके नचित्स्वातंत्र्येणहतंमन्यते । तावुभौजीवस्याऽनित्यत्वज्ञानी । हननादिक्रियायांजीवस्वातंत्र्यज्ञानीचेत्युभौनविजानीतः । जीवनित्य त्वभगवत्स्वातंत्र्याज्ञानिनौभ्रांतावितियावत् । कुतोबाधकाद्भ्रांतित्वकल्पनेत्यतआह । नायमिति । बिंबनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिंब सन्निधिनित्यत्वानादित्वरूपोक्तहेतुभ्योनायंहंतिजीवं । नहन्यतेचजीयः । प्रतिबिंबत्वादेवहेतोर्नस्वतंत्रःसन्कश्चनहंतीत्यर्थः । अतोबा धकाद्भ्रांतित्वमितिभावः । अत्रहननक्रियाजीवक्रियांतरोपलक्षणं । सर्वत्रतस्यास्वातंत्र्यादिति । एनमीश्वरंजीवचेतनस्यहंतारंयोम न्यतेसोपिभ्रांतएव । चेतनहननस्येश्वरेणाकरणादित्यपियोजनातात्पर्योक्ता ॥ १९ ॥ यदुक्तंजीवेश्वरयोरुत्पत्तिविनाशराहित्यं ।

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ।
अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥

ईश्वरस्यदेहतोप्युत्पत्त्यभावेनस्वातंत्र्यं । जीवस्यस्वरूपतोजन्मादिशून्यस्यापिदेहोपत्त्यादिनाऽस्वातंत्र्यं । तेष्वर्थेषुप्रमाणत्वेनमंत्रवर्ण मुदाहरति । नजायतइति । तथाहिजीवविषयेतावदियंयोजना । अयंजीवःस्वरूपेणनजायतेनम्रियतेननश्यतिच । वाशब्दश्चशब्दार्थः । अग्रेतननञोनुकर्षः । जीवोनजायतेचेत्तर्हियथेश्वरज्ञानंवृद्धिह्रासविवर्जितं भूत्वैवकदाचिदचिंत्यशक्त्याभूतमिवव्यवहारावलंबनंभव ति । तदैक्षतेत्यादिश्रुतेः । तथाजीवेपिकिंजननव्यवहारस्तन्निमित्तइत्यतोनेत्युच्यते । अयंजीवःस्वरूपेणभूत्वाकयाचिद्विवक्षयाईश्वर ज्ञानवद्भवितानभवति । कुतोनजायतेनम्रियतेवेतिस्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावोजीवस्येत्यतउक्तं । अजोनित्यःशाश्वतइति । स्वरूपो

त्पत्तिविनाशशून्यसदैकरूपभगवत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । अतद्भावेसामानाधिकरण्यस्यसारूप्यगमकत्वात् । अजनित्यपदाभ्यांबिंबोत्प
त्तिविनाशाभावः । शाश्वतपदेनबिंबोपाधिसन्निधिजन्मनाशाभावश्चहेतुरुक्तोभवति । ईश्वरज्ञानवद्भूत्वाभवितापिचेन्नजीवःतर्हिकिंनि
मित्तोजननव्यवहारोजीवइत्यतउक्तं । पुराणइति । पुराणिदेहानणति। अणपणगतौ गच्छतिदेहाद्देहांतरंप्राप्नोतीतिदेहयोगनिमित्तइत्य
र्थः । एवंतर्ह्युपाधिभूतदेहनाशःस्यादित्यतआह । नहन्यतइति। अंतवंतइमेदेहाइत्यत्रोक्तदिशानित्योपाधेरन्यस्यभावात्एतच्छरीरनाशे
पिनजीवनाशइतिभावः । ईश्वरविषयेतुपूर्वोत्तरार्धेईश्वरजीवरूपविषयभेदेनयोज्ये । तथाहिवाशब्दादेवपूर्वनञोम्रियतेवेत्यत्रानुकर्ष
स्यसिद्धेः नञंतरवैयर्थ्यात् । नायंभूत्वेत्यत्रश्रुतोनशब्दोननञ् । किंतुनृशब्दः । तथाचायंनापरमपुरुषःनजायतेनम्रियतेदेहयोगवि
योगवान्नभवतिनित्यदेहएवेत्यर्थः । अतएवस्वरूपानाशःकैमुत्यसिद्धः । देहोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावेनस्वातंत्र्यमपिसिद्धमेवेतिभा
वः । एवंचेत्कथंतर्हिरामकृष्णादिरूपेणजननव्यवहारइत्यतोभूत्वारामकृष्णादिरूपेणसर्वदाभूत्वैवकदाचिज्जनदृग्विषयत्वादिरूपेणभू
यःपुनर्भविता । नतुदेहयोगेनापिभविता । किंतुनिर्दोषचैतन्यसुखांनित्यांस्वकांतनुं । प्रदर्शयतिलोकस्यजनिरित्युच्यतेहरेरितित
त्वनिर्णयोक्तेःअयंजीवोप्यजोनित्यश्च । ईश्वरस्येवजीवस्याप्यनादिनित्यत्वेस्वातंत्र्यस्यापिप्राप्तेः । ईश्वरादविशेषःस्यादित्यतउक्तं ।
शाश्वतइति । सदैकरूपःअनाद्यनंतकालमत्यक्तपारतंत्र्यादिस्वभावइत्यर्थः । कुतएतदित्यतउक्तं । पुराणइति । अनिच्छयापिदेहाद्दे
हांतरप्राप्तिमत्त्वादितिहेतुगर्भविशेषणमिदं । नहितादृशस्यस्वातंत्र्यसंभावनापीतिभावः । एतावान्गुणइत्याह । नहन्यतेहन्यमा
नेशरीरइति ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यएनमितिश्लोकेजीवचैतन्यस्यहननंवाहननक्रियास्वातंत्र्यंवामन्यमानोनजानातीत्यत्रजीवचितोबिंबोपाधिसन्निध्यनाशहेतुनित्यत्वप्र
तिबिंबत्वहेतुकास्वातंत्र्यरूपहेतूउक्तौ । यस्तुजीवचितोनित्यत्वंहरेःस्वातंत्र्यंचजानातिसज्ञानी । स्वातंत्र्याभिमानाभावात् । हं
ताहमितिवा । अस्यायंहंतेतिवानजानातीत्यज्ञानेऽभिमानाभावोऽपरोहेतुरुच्यते । वेदेति । अविनाशिनंबिंबनाशादिनिमित्तकना
शहीनं । मात्रास्पर्शाइत्यत्रोक्तदिशाभिमानकृताएवरागद्वेषसुखादिदोषाः । नतुस्वतइति । स्वतोदोषहीनमितिवा । दुष्टेषुनष्टशब्दप्र
योगान्नाशोत्रदोषोध्येयः । नित्यंस्वाभाविकनाशहीनं । अजमुत्पत्तिहीनं । अव्ययंस्वरूपविकारशून्यंएनंजीवं । यद्वाअविनाशिनंनि
त्यंस्वरूपतोनाशहीनं अजंजन्महीनं अव्ययंनिर्विकारं । अतएवसर्वस्वतंत्रमेनमीश्वरंयोवेदजानातिसपुरुषोज्ञानीकथंकेनप्रकारेणकंघात

वेदाविनाशिनंनित्यं यएनमजमव्ययं । कथंसपुरुषःपार्थ कंघातयतिहंतिकं ॥२१॥ वासांसिजीर्णानि
यथाविहाय नवानिगृह्णातिनरोपराणि । तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२

यतिकंवाहंति । घातयाम्येनमितिवाहन्म्येनमितिवाभावंनकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पूर्वत्रपुराणपदेनजीवस्यदेहाद्देहांतरप्राप्तिरुक्ता ।
सातुदेहान्यनित्यजीवसत्वएवयुक्ता । कौमारंयौवनंजरेत्यत्रदेहात्मविवेकोक्तावपिकौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्नतेनदेहात्म
नोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणोविवेकःस्फुटमनुभवारूढोभवतीत्यतोदृष्टांतांतरेणतमुपपादयति । वासांसीति । यद्वाईश्वरस्यदेहतः
स्वरूपतश्चनित्यत्वेनतद्विषयेशोकाभावेपिजीवविषयेतुसभविष्यति । जीवोनित्यस्तद्देहयोगवियोगौकौमारादिदेहवदेवेत्युक्तावपिसर्व
लोकप्रसिद्धजनिमृतिसत्वात् । युद्धेचतत्प्राप्तेस्तन्निमित्तःशोकइत्यतआह । वासांसीति । शरीरयोगवियोगयोःकौमारादिवच्छोककार-

णत्वाभावोंगीकृतश्चेत्तर्हिजनिमृतीअपिनशोककारणं । देहयोगवियोगयोरेवजनिमृतिशब्दार्थत्वादितिभावः । यद्वावासंसोजराव त्स्वशरीरेजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यंजीवस्यज्ञेयमित्यनेनोच्यते । श्लोकार्थस्तुव्यक्तः ॥ २२ ॥ ननुजीवचितःका लकृतस्यबिंबनाशादिनिमित्तकृतस्यचनाशस्याभावेपिदक्षशिरच्छेदइवशस्त्रादिप्रबलहेतुनानाशोस्तिकिमित्यतआह। नैनमिति । एनंदे हीतिप्रकृतंजीवंनक्लेदयंति । मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुनच्छिंदंतीत्यादिलट्प्रयोगेनवर्तमानस्यैवछेदादेर्निषेधादि दानींदृश्यमानत्वेनात्मनःप्राग्विनाशाभावेप्युत्तरत्रशस्त्रादिनाविनाशःस्यादित्यतःछेदादियोग्यतैवात्मनोनास्तीत्याह । अच्छेद्यो यमिति । अयंजीवः । कृत्याःप्राङ्ण्वुलइतिसूत्रेणोक्तकृत्यसंज्ञकस्यण्यत्प्रत्ययस्यार्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थेछिदिदहेत्यादेर्धातोर्विधाना

नैनंछिंदंतिशस्त्राणि नैनंदहतिपावकः । नचैनंक्लेदयंत्यापो नशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवच । नित्यःसर्वगतस्थाणुरचलोयंसनातनः ॥ २४ ॥

च्छेदनाद्यर्होनभवतीत्यर्थः । अयमयमितिपृथग्वचनंयोयोजीवःससर्वोप्येवंरूपइतिप्रदर्शनाय । कुतोनार्हतेत्यतउक्तं । नित्यइत्यादि । सर्वगतःस्थाणुरितिपदविभागः । नित्यइतिसर्वगतइत्यस्यविशेषणं । सर्वगतपदेनसर्वगतत्वविशिष्टउच्यते । नित्यःसर्वगतत्वविशिष्ट इत्युक्तेसविशेषणेहीतिन्यायेननित्यत्वंसर्वगतत्वरूपविशेषणमुपसंक्रामति । नित्यंयत्सर्वगतत्वमितितद्वान्सर्वगतइत्यर्थः । स्थाणुरि तियत्किंचिन्निमित्तकृतविकारहीनः । अजोनित्यःशाश्वतइत्यत्रशाश्वतपदेनसामान्यतोविकाराभावोक्तावपीहनैमित्तिकनिषेधप्रकर णान्नैमित्तिकविकाराभावोक्त्यर्थंस्थाणुरित्युक्तं । अतोनपुनरुक्तता । अचलःप्राकृतचलनहीनः । सनातनःवक्ष्यमाणदिशासशब्दइ

त्यर्थः । त्वयीश्वरेब्रह्मणिनोविरुध्यते । विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेइत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दस हितः तत्प्रतिपाद्यइतियावत् । तथाचस्थाणुत्वेपिहरेस्तदैक्षतेत्याद्युक्तकर्तृत्वमचिंत्यशक्त्यैवयुक्तं । नतुपररीत्यामायावशादित्युक्तंभव ति । ननुनित्यइत्यादिविशेषणविशिष्टस्येश्वरत्वादयंजीवोनित्यःसर्वगःस्थाणुरितिभगवदभेदोक्तिरयुक्तेतिचेत् । सत्यं । उक्तानुपप त्तेरेवभेदोक्तिपरत्वादतद्भावेसामानाधिकरण्यंसारूप्यंगमयतीतिन्यायाद्गौणीनेया । नित्यसर्वगतत्वादियुक्तभगवत्सरूपोयंजीवइ ति । उक्तगुणकेश्वरप्रतिबिंबोजीवइतियावत् । तावताकथंछेदनाद्यनर्होजीवइतिशंकानिरासइतिचेत् । योयत्प्रतिबिंबःसोसतिविरो धेतत्समानधर्मकइतिव्याप्तिबलेनजीवस्यस्थाणुत्वादीश्वरधर्मसमानधर्मप्राप्तेरितितात्पर्यात् । अनाशिनोप्रमेयस्येत्यत्राजोनित्यःशा श्वतइत्यत्रनित्यइतिप्रकृतार्थेचजीवस्येश्वरप्रतिबिंबत्वोक्तावपिनपुनरुक्तताशंक्या । तत्तच्छंकानिवर्तकभिन्नगुणविशिष्टेश्वरप्रतिबिंबत्व स्यतत्रतत्रकथनादितिज्ञेयं । ननुसयुक्तिकमच्छेद्यत्वाद्युक्त्यैवनैमित्तिकनाशशंकानिरासात्नैनमितिव्यर्थमितिचेत् । प्रवृत्तेशस्त्रसंपा तइत्युक्तेःप्रसक्तौसत्यामपिवर्तमानस्यछेदादेरदृष्टेरात्मनःछेदाद्ययोग्यत्वंयुक्तमितिप्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वानैनमित्यादिश्लोकईश्वर विषयः । तथाहि । वेदाविनाशिनमित्यत्रेश्वरस्यस्वतोनाशाभावोक्त्यातन्निमित्तशोकाभावेपियुद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेणच्छेदादिप्र सक्तेस्तन्निमित्तशोकोममेत्यतआह । नैनमिति । यएनंवेत्तीतिश्लोकेप्रकृतमीश्वरं । शिष्टंव्यक्तं । एतेनेश्वरस्यदेहतोपिच्छेदाद्यभावात्स्वातं त्र्यमित्युक्तंभवति । एनमेनमितिपृथक्पृथग्वचनंसर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनाय । एवमव्यक्तोयमित्यत्रापि । ननुजीवस्यस्वतो नाशाभावेपियुद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेणछेदादिःस्यादित्यतआह । अच्छेद्योयमिति । अयंजीवः । ननुजीवस्यापीश्वरवद्

च्छेद्यत्वादिसत्वेसर्वसाम्यंस्यात् । तथाचकिंतत्पूजयेत्यतोजीवस्यनित्यमीशाधीनतामाह। नित्यइति । सर्वगतस्थाणुरित्येकंपदं । नित्यइतियोग्यतयास्थितिरूपक्रियाविशेषणं । क्रियाव्ययविशेषणानांचनपुंसकत्वमेकवचनांतत्वंचवाच्यमित्येतन्नाश्रितं । अयंजीवःनित्यंसर्वगतेहरौतिष्ठतीतिनित्यःसर्वगतस्थः । तदधीनतयासदास्थितइतियावत् । सचासावणुश्चसर्वगतस्थाणुरित्यर्थः । ईशजीवयोःसर्वगतत्वाणुत्वरूपवैषम्यान्नसर्वसाम्यमितिभावेन सर्वगतेति अणुरितिचोक्तं । ननुजीवस्येशाधीनत्वंयदानस्यात्तदास्यात्सर्वसाम्यं । तथाचनतत्पूजाकार्येत्यतआह । अचलइति। सर्वगतस्थपदंबुद्धिविविक्तमाकृष्यर्तेभावप्रधानं। सर्वगतस्थत्वान्नकदाचिच्चलतीत्यचलः । नित्यंसर्वगतस्थइत्युक्त्यैवास्यार्थस्यलाभेपिकेनचिद्दूरादिनिमित्तेनापितदधीनत्वस्य(नाशइति)नैमित्तिकनाशाभावो

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते । तस्मादेनंविदित्वैवं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

क्त्यर्थमचलइत्युक्तिः । कुतःसदाहर्यधीनत्वंजीवस्येत्यतउक्तं सनातनइति । नादेनविधिनिषेधरूपशब्देनसहवर्ततइतिसनादः । सनादएवसनातनः । दशब्दस्यच्छांदसस्तनादेशः । विधिनिषेधबद्धत्वात्सदातदधीनइतिभावः । तदुक्तंविष्णुपुराणे। नित्यंसर्वगतेविष्णावणुर्जीवोव्यवस्थितइत्यादि ॥ २४ ॥ नन्वणोर्जीवस्याधारःपरमात्मासर्वगतश्चेत्कुतस्तथानदृश्यतइत्यतआह । अव्यक्तोयमिति । अयंसर्वगतपदेनप्रकृतोहरिः । ननुनैनमितिश्लोकेदेहतोपिछेदाद्यभावात्स्वतंत्रोहरिरित्युक्तं । देहवान्सर्वगतश्चेत्कथमव्यक्तइत्यतोचिंत्योयमिति । अचिंत्यशक्तिकइत्यर्थः । एतेनहरेरव्यक्तत्वेतद्दर्शनश्रुत्यप्रामाण्यमितिनिरस्तं । तदाहसूत्रे । ॐअतोनंतेनतथाहिलिंगमिति । अचिंत्यशक्तेःप्रतिबंधेनाशेवातस्यप्रतीतिप्रसंगइत्यतउक्तं । अविकार्योयमिति । साशक्तिर्नकदाप्यन्यथाभवतीत्य

र्थः । कुतएतदच्छेद्यदेह(व)त्त्वादीत्यतउक्तंउच्यतइति । सदेहःसुखगंधश्चेत्यादितात्पर्योदाहृतश्रुतिष्वेतत्सर्वंहरेरुच्यतइत्यर्थः । अयमयमितिपृथग्वचनंसर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनार्थं । तेनायमयमव्यक्तोयमयमचिंत्योयमयमविकार्यःइतीदंशब्दोवीप्सारूपेणानेकरूपपरामर्शीतिसूचितं । नैनमित्यत्रापिपूर्वश्लोकेएनमेनमितिबहुशब्दयोगेनबहुरूपपरामर्शइत्युक्तंभवति । अन्यथानञःएनमित्यस्यच पुनःपुनरुक्तिरयुक्तास्यादितिभावः । एवंसर्वशंकोद्धारेणात्मनित्यत्वंप्रतिपाद्योपसंहरति । तस्मादिति । बिंबोपाधितत्सन्निधिनाशनिमित्तस्यशापादिनिमित्तस्यशस्त्रास्त्रादिनिमित्तकस्यचनाशस्याभावेनात्मनोनित्यत्वादेनंजीवमेवंनित्यत्वादिनाविदित्वाशोचितुंनार्हसीति । अथवाअस्त्वेवंभगवानेवनित्यःसर्वगतस्थाणुरित्यादावुक्तदिशास्वतंत्रः ततश्चकिमित्यतआह । तस्मादिति । हरेरेवस

अथचैनंनित्यजातं नित्यंवामन्यसेमृतं । तथापित्वंमहाबाहो नैनंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥
जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच । तस्मादपरिहार्येर्थे नत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

र्वस्वतंत्रत्वेनाखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपुमर्थप्रदत्वात्एवंयुद्धादिस्वकर्मणाऽव्यक्तत्वादिरूपेणैनंभगवंतंज्ञात्वाशोचितुंसंसारदुःखमनुभवितुंनार्हसि मुक्तोभविष्यसीत्यर्थः । अतउक्तरूपेणतंज्ञात्वायुद्धादिस्वकर्मणातमाराध्याशेषदुःखंपरिहरेतिभावः ॥ २५ ॥ अस्त्वेवमात्मनोनित्यत्वं अथापिदेहयोगवियोगरूपजनिमृतीस्तएव । युद्धेचमृतिर्नियता । अतस्तन्निमित्तंचदुःखंमदीयानांभविष्यतीति मेशोकइत्यतआह । अथचेति । नित्यशब्दोत्रावधारणे । एनंजीवंनित्यजातंदेहयोगरूपजनिमंतमेव नित्यंमृतंदेहवियोगरूपमृतिमंतमेवत्वंमन्यसेचेत्तथापिहेमहाबाहो एनंजीवंशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पूर्वार्धेनार्जुनशंकामनूद्योत्तरार्धेनतथापित्वंनशोचितुमर्ह

सीत्येवोक्तं । नतुतत्रहेतुरुक्तः । अतःशोकाभावेहेत्वाकांक्षायांजन्ममरणयोर्यावन्मोक्षंनियतत्वादितिहेतूक्तिपूर्वंसाध्यमाह । जा
तस्येति । ध्रुवोनियतइत्यर्थः । मृत्युर्मृतिः । तस्माज्जन्ममृत्योर्नियतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेवजन्ममृतिस्वरूपोक्त्यास्पष्टय
ति । अव्यक्तेति । अव्यक्तंप्रधानमादिरुत्पत्तिकारणंयेषांतानिभूतानिजीवशरीराणिव्यक्तमध्यानिव्यक्तंकार्यतापत्त्यावस्थानं । म
ध्यंजन्मनिधनांतरालमेषांतानिव्यक्तमध्यानि अव्यक्तेप्रधानेनिधनंलयोयेषांतानिअव्यक्तनिधनान्येव । तत्रतेष्वेवंरूपेषुभूतेषुकापरि
वेदनाकःशोकइति । यद्वाकृष्णेनैवंस्वयंयुक्तीरुक्त्वाशोकोनकार्यइत्युक्तं । तत्रदेहनाशस्यावश्यंभावित्वंयदुक्तंतन्नास्माभिःसाध्यंभव
तोपिसिद्धंतेनैवशोकोनकार्यइत्याह । अथचेति । अत्रनित्यशब्दोनियतवाची । नित्यंनियतमेवचेतिवचनात् । अथेत्यस्यतिष्ठ

अव्यक्तादीनिभूतानि व्यक्तमध्यानिभारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्रकापरिवेदना ॥ २८ ॥

तुतावदयंप्राचीनोविस्तरइत्यर्थः । एनंजीवंनित्यजातंनियतजनिमंतंमृतंवानियतमृतिमंतंत्वंमन्यसेचेत् । यदियावन्मोक्षंजीवस्यजन्म
मरणेनियतेइतिस्वयमेवमन्यसे । तथापितावन्मात्रज्ञानेनापिएनंजीवंशोचितुंनार्हसि । जन्ममरणयोरवर्जनीयतयानियमेनप्राप्नुवतो
स्त्वयैवज्ञातत्वात् । अवर्जनीयेकथंशोकइतिभावः । एवंचास्मिन्नेवश्लोकेशोकाभावेजनिमृतिनियमरूपोहेतुःस्पष्टमेवावगम्यतइति
पुनस्तत्रहेत्वाकांक्षाभावादेतद्विवरणपरेजातस्येत्यादिश्लोकद्वयेजीवस्यजनिमृतिनैयत्यानुवादः प्रागभिप्रेतजीवास्वातंत्र्येचहेतुत्वेनेति
कातत्रपरिवेदनेत्यनंतरं तस्माज्जीवस्यजनिमृतिनियमवत्त्वाज्जीवेशोकोयथानकार्यः । तथास्वातंत्र्यबुद्धिश्चनकार्येतिश्लोकद्वयतात्पर्या

थोंज्ञेयः ॥ २८ ॥ तर्हिकुत्रसाकार्यानैनमित्यादौसाबुद्धिर्भगवतिकार्येत्युक्तावपिसाकिंभगवत्येवकार्या । अथततोन्यत्रापिकंचिदित्याशंकांवतिप्रत्ययप्रयोगबलेनपरिहरन्भगवत्स्वातंत्र्यंप्रागुक्तमुपसंहरति । आश्चर्यवदिति । कश्चित्सात्विकप्रकृतिःएनमव्यक्त इत्यत्रप्रकृतमेनमीश्वरमाश्चर्यवत्पश्यति । आश्चर्यत्वेनसर्वस्वतंत्रत्वेनसंतमेवतमाश्चर्यवत्स्वतंत्रवद्यथाभवतितथापश्यतीतिक्रियाविशेषणं । गगनंगगनाकारमित्यादिवत् । आश्चर्यभूतस्यहरेरेवाश्चर्यवदितिस्वोपमामुखेनहरेरितरस्यस्वातंत्र्याभावज्ञापनायाश्चर्यवदितिवत्यंतोक्तिः । अन्यश्चतथैवद्रष्टृवदेवआश्चर्यत्वेनसंतमेनमाश्चर्यवद्यथाभवतितथावदति । सागरंसागरोपममितिवदन्यदाश्चर्यवस्तुनेतिज्ञापनायस्वोपमत्वेनवक्तीत्यर्थः । अन्यश्चसात्विकःआश्चर्यत्वेनसंतमेनंहरिंआश्चर्यवद्यथाभवतितथा । रामरावणयोर्युद्धंरामराव

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोति श्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् ॥२९॥ देहीनित्यमवध्योयं देहेसर्वस्यभारत । तस्मात्सर्वाणिभूतानि नत्वंशोचितुमर्हसि॥३०॥

णयोरिवेतिवत् । अन्यदाश्चर्यतयाश्रोतव्यंवस्तुनेतिज्ञापनायस्वोपमत्वेनशृणोति । कश्चिच्चसात्विकएनमाश्चर्यतयासंतंहरिंश्रुत्वापि नैववेद । अत्यद्भुतवस्तुत्वादितिभावः । ईश्वरस्यसर्वान्प्रत्याश्चर्यत्वेपिविपरीतदर्शिनामसुरादीनांबहूनांभावात् । यथावद्दर्शी यथावद्वादीचकश्चित्कश्चिदेवेतिज्ञापनायकश्चिदित्याद्युक्तिः ॥ २९ ॥ यदेतज्जीवस्यनत्वंनेमइत्यादिनानित्यत्वमुक्तं । तत्स्वाभाविकत्वान्नेशाधीनं । तथाचसर्वपरमेश्वराधीनंसएवसर्वस्वतंत्रइत्युक्तमतस्तद्विरोधइत्यतःतदपिद्रव्यंकर्मचेत्यादेरीश्वरायत्तमित्याह । देहीति । सर्वस्यदेहिनोदेहेस्थूलदेहेसूक्ष्मलिंगदेहेचिद्रूपस्वरूपदेहेचअयंपूर्वप्रकृतोहरिःरक्षकत्वेनतिष्ठति । अतोदेहीजीवोनित्यमवध्यः । हेभारत

तस्माद्रक्षकतयास्थितत्वेननित्यमवध्यत्वात्सर्वाणिभूतानित्वंशोचितुंनार्हसीति । यद्वोपसंहारपरोत्तरश्लोकोपयुक्तत्वेनाप्रमेयस्येत्या दिनाप्राग्ब्रह्मोक्तावपिपुनर्महिमांतरमाह । आश्चर्यवदिति । वतिरत्रएवकारार्थः । एनंपूर्वत्रप्रकृतंजीवंयःकश्चिद्जादिलक्षणेश्वरसरू पत्वतदधीनत्वादिनापश्यतिसपुमानाश्चर्यवत्।आश्चर्यएव। उक्तरूपेणैनंजीवंवदन्श्रृण्वंश्चाश्चर्यएवदुर्लभएवेत्यर्थः।सर्वेषामप्यहमित्या त्मदर्शनादिभावात्दर्शनादिमान्कथंदुर्लभइत्यतउक्तमुपपादयति। श्रुत्वेति। दृष्ट्वाउक्त्वेत्यपिग्राह्यंसामान्यतोदर्शनादौसत्यप्युक्तरूपेण सम्यक्नवेदेतिसम्यग्ज्ञानीदुर्लभइत्यर्थः।प्रतिबिंबभूतजीवस्यापिसम्यग्ज्ञानीदुर्लभः।किमीश्वरसामर्थ्यंवर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्योक्ति र्ध्येया।दहेयोगवियोगयोर्नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वाद्बिंबनाशादिनिमित्तनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युपसंहरति।देहीति।प्राग्व

स्वधर्ममपिचावेक्ष्य नविकंपितुमर्हसि। धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥

देवपूर्वार्धस्यार्थः।तस्मादित्यस्यतुदेहयोगवियोगयोरवर्जनीयत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वेनसर्वथैवानाशादित्यर्थः । भगवत्सरूपत्वेप्य नाशःकुतइत्यतोतिसमर्थोभगवानितितत्सामर्थ्यंप्रागुक्तमितितस्यतदुपसंहारोपयुक्तताध्येयेति॥३०॥ यदुक्तंप्राग्वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्ष श्चजायतइति । तत्राह । स्वधर्ममिति । यद्वानकेवलमात्मनित्यत्वादशोकः।किंतर्हीत्यतआह।स्वधर्ममिति।नकेवलमात्मनोऽविनाशा देवाविकंपः । स्वधर्ममप्यपेक्ष्यविकंपितुंशरीरेकंपंसर्वावयवचेष्टांकर्तुंनार्हसीत्यर्थः । यच्चोक्तंनचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवइति तत्राह । धर्म्यादिति । परलोकसुखहेतुर्धर्मः।तत्संबंधितज्जनकमितियावत् ।यद्वाधारकत्वाद्धर्मोहरिःतत्पूजारूपंयत्तद्धर्म्यंतस्माद्युद्धा

दन्यच्छ्रेयःक्षत्रियस्यनविद्यतेहिप्रसिद्धमेतत्॥३१॥ किंचस्वयमेवमहतिश्रेयसिप्राप्तेविकंपोनुचितइत्याह । यदृच्छयेति। यदृच्छयाऽप्रयत्ने
नोपपन्नंप्राप्तं। यदृच्छाहितदिच्छास्यादित्युक्तेरीश्वरेच्छाप्राप्तमितिवा। अपावृतमपगतावरणंस्वर्गद्वारंचपारत्रिकसुखसाधनमितियावत्।
ईदृशंभगवत्पूजात्वेनस्वधर्मत्वेनस्थितंयुद्धंसुखिनःसुखहेतुपुण्यवंतःक्षत्रियाःहेपार्थलभंतेप्राप्नुवंति । यद्वाईदृशंयुद्धंयेक्षत्रियाःलभंतेतेसु
खिनइत्यर्थः। तेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामेतिनिरस्तं ॥३२॥ युद्धाकरणेऽनर्थप्राप्त्युक्त्याचतत्कर्तव्यतामाह । अथचेदित्यादि

यदृच्छयाचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥ अथचेत्त्वमिमं
धर्म्यं संग्रामंनकरिष्यसि । ततःस्वधर्मंकीर्तिंच हित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिंचापिभूतानि
कथयिष्यंतितेऽव्ययां । संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंतेत्वां
महारथाः । येषांचत्वंबहुमतो भूत्वायास्यसिलाघवं ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

चतुर्भिः। अथचेत्यदृच्छयापारत्रिकसुखहेतुत्वेनचप्राप्तमपिधर्म्यंप्राग्वत् इमंसंग्रामंयुद्धंनकरिष्यसिनकुर्याः। तर्हिततःस्वधर्मभूतयुद्धाक
रणात्। नकेवलंधर्मकीर्त्योर्हानिः। स्वविहितधर्मत्यागात्पापंचावाप्स्यसि ॥३३॥ अपकीर्तिंचावाप्स्यसीत्याह। अकीर्तिंचेति। अपिचा
कीर्तिंअपकीर्तिं। अव्ययांशाश्वतीं। अस्तुकोदोषइत्यतआह । संभावितस्येति। लोकेबहुमतस्यातिरिच्यतेअधिकाभवति ॥३४॥ दया
लुत्वान्निवृत्तोयमितिकीर्तिमेवकथयिष्यंतीत्यतआह । भयादिति । मंस्यंतेज्ञास्यंते। महारथस्वरूपमुक्तंपूर्वाध्याये । मन्यंतांतेततःकोहा

निरित्यतआह । येषामिति । येषांमहारथानांत्वंबहुमतोभूत्वासीःतेषांपुरतएवलाघवंयास्यसीत्यर्थः ॥३५॥ नकेवलंलाघवप्राप्तिः । त
वाहिताःशत्रवःअवाच्यवादान्वचनानर्हशब्दान्बहून्वदिष्यंति । ततःशत्रुकृतनिंदादिश्रवणात्दुःखतरंअतिशयितदुःखंकिंनु । नकिमपी
त्यर्थः ॥३६॥ यच्चोक्तंनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति । जयःसंदिग्धइतिपक्षद्वयेप्यहानिरित्याह । हतोवेति ।
जित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्यत्रस्वर्गंचपश्चात्प्राप्स्यसीत्यपिध्येयं । येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासोयेतनुत्यजः । येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि
गच्छतादितिश्रुतौयेशूराःप्रधनेषुयुद्धेषुयुध्यंति । येचतत्रम्रियंते येचसहस्रसंख्याकदक्षिणादातारः तानेवायंप्रेतोपिगच्छतादितियमंप्र

अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः । निंदंतस्तवसामर्थ्यं ततोदुःखतरंनुकिं ॥ ३६ ॥ हतोवाप्रा
प्स्यसि(से)स्वर्गं जित्वावाभोक्ष्यसेमहीं । तस्मादुत्तिष्ठकौंतेय युद्धायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखेस
मेकृत्वा लाभालाभौजयाजयौ । ततोयुद्धाययुज्यस्व नैवपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ॥

तिप्रेतस्यस्वर्गप्रार्थनात् । तत्रचयेयुध्यंतेतान्प्रेतोगच्छतादितियुद्धशूराणांजयेपिस्वर्गप्राप्तेरत्रश्रुतावगमात् । तस्मात्पक्षद्वयेपिफलभावा
द्युद्धायकृतनिश्चयःसन्नुत्तिष्ठ सन्नद्धोभवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यच्चोक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह । सुखेति । यथादुःखमनुपादेयंतथावैष
यिकसुखमप्यनुपादेयमित्यनुपादेयत्वेनदुःखसमंसुखंकृत्वेत्यर्थः । लाभालाभावित्यादावपिसमावित्यनुषंगः । अनुपादेयत्वेनालाभ
समंलाभंकृत्वेत्यर्थः । जयाजयावित्यत्राप्येवमर्थोध्येयः । सुखाद्यभिलाषंहित्वाभगवत्पूजारूपोयंस्वधर्मइतिबुद्ध्वेतियावत् । युद्धाययु

ज्यस्वयुंक्ष्व । ततोभगवद्भक्तिपूर्वकंस्वधर्मतयानुष्ठानात्पापंनैवाप्स्यसि । प्रत्युतपुण्यमेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नत्वेवेत्यादिग्रंथोक्तार्थोपसंहारपूर्वकंतत्संगतत्वेनोत्तरप्रकरणारंभंप्रतिजानीते । एषेति । अत्रसांख्यशब्दोजीवेश्वरज्ञानपरः । नत्वंनेमइत्यादिनाजीवस्यप्राधान्येन । तादर्थ्येननत्वेवाहमित्यादिनेश्वरस्येतिद्वयोरपिप्रकृतत्वात् । बुद्धिशब्दश्चबुध्यतेऽनयेतिकरणव्युत्पत्त्याबोधजनकवा(क्पर:)क्यपरः । योगशब्दश्चयुज्यतेप्राप्यतेफलमनेनेतिकरणव्युत्पत्त्योपायपरः । अयमर्थः । हेपार्थसांख्येजीवेश्वरस्वरूपज्ञानविषयेतज्जननार्थमितियावत् । एषानत्वेवाहमित्यारभ्यदेहीनित्यमवध्यइत्यंताबुद्धिःतदुभयस्वरूपबोधजनिकावाक् वाक्यानीतियावत् । तेतुभ्यमभिहिताउक्ता । योगेतज्ज्ञानहेतूपायविषयेतूपायज्ञानार्थमितियावत् । इमांत्रैगुण्यविषयाइत्यादिनाऽऽषष्ठसमाप्तिवक्ष्यमाणां

एषातेभिहितासांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमांशृणु । बुद्ध्यायुक्तोययापार्थ कर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥
नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते । स्वल्पमप्यस्यधर्मस्य त्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥

बुद्धिंउपायबोधजनिकांवाचं वाक्यानीतियावत् । शृणु । श्रवणमात्रस्यविधिनाविनापिसंभवाच्छ्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्यर्थः । अत्रवागभिहितेतियौगिकबुद्धिपदेनतदुक्तिर्नाविशदंवाङ्मात्रमुक्तं । किंतुतदवबोधोयथोत्पद्येततथोक्तमितिज्ञापनायेतिध्येयं । आदरजननाययोगंप्रशंसति बुद्ध्येत्यादिसार्धश्लोकेन । ययामद्वाग्जन्ययाबुद्ध्याज्ञानोपायबुद्ध्यायुक्तःसन्तदनुष्ठानद्वाराब्रह्मसाक्षात्कारातिशयंप्राप्यकर्मबंधंसंसारंनिःशेषतःप्रहास्यसिमुक्तोभविष्यसि ॥ ३९ ॥ किंचइहवक्ष्यमाणेयोगशब्दितज्ञानोपायभूतनिष्कामविष्ण्वाराधनरूपकर्मविषयेअभिक्रमस्योपक्रमस्यनाशोनास्ति । उपक्रममात्रस्यापिनिष्फलतानास्तीत्यर्थः । प्रारंभमात्रमिच्छावेत्यादेः । उपक्रांतविष्णु

धर्मविच्छेदेवाविष्णुधर्मवतोन्यधर्माकरणेवाप्रत्यवायोनविद्यते । अस्यधर्मस्यविष्णुपूजात्मकनिष्कामकर्मणःस्वल्पमपिएकांशोपिमहतो भयात्संसारभयात्त्रायतेरक्षति । तस्मात्तत्रनिष्ठांकुर्विितिभावः । ननुज्ञानंहिजैवमुक्तमितिभाष्योक्तेः । जीवतत्वंप्रागुक्तं । ब्रह्मज्ञानोपायश्चवक्ष्यते । नहिनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिरूपोयोगोजीवज्ञानहेतुः । अतःकथंपूर्वोत्तरप्रकरणयोःसाध्यसाधनविषयतयासंगतत्वं । मैवं । श्रुत्वाप्येनमित्यत्रभगवत्प्रतिबिंबत्वादिनाजीवचैतन्यवेदीदुर्लभइत्युक्त्यातादृशत्वेनतज्ज्ञानोपायस्याप्याकांक्षितत्वेनवक्ष्यमाण निवृत्तकर्मानुष्ठानाराधितभगवत्प्रीतेरेवेश्वरतत्वज्ञानस्योपायत्वात् । तादर्थ्येनप्रकृतस्यापीश्वरस्यतस्मादेवंविदित्वैनमित्यत्रस्वातंत्र्या दिनाज्ञानस्यमोक्षादिसर्वपुमर्थहेतुत्वोक्त्यातज्ज्ञानोपायस्याप्याकांक्षितत्वात् । वक्ष्यमाणसाधनस्ययथावत्तयापरापरतत्वज्ञानोपाय

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन । बहुशाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥ ४१ ॥

त्वान्नपूर्वोत्तरप्रकरणयोरसंगतिः । अत्रयोगस्यानेकाध्यायप्रतिपाद्यत्वाच्छ्रोतृमनःसमाधानायपूर्वसंगतत्वेनप्रतिज्ञाकरणसार्थक्यंज्ञेयं ॥ ४० ॥ ननुज्ञानोपायविषयावाचोन्योन्यविरुद्धाबह्व्योमतभेदेनसंति । अतःकथमेकत्रत्वदीयायामेवोपायविषयवाचिनिष्ठाशब्दितं विश्वासंकरोमीत्यतआह । व्यवसायेति । व्यवसायात्मिकाप्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयात्मिकानिश्चयजनिकाबुद्धिःकरणव्युत्पत्त्यावाक् एकैवएकोपायविषयैवइहलोकेवेदेच । नतत्रविप्रतिपत्तिरस्ति । सएववैष्णवधर्मानुष्ठानहेतुः । अव्यवसायिनांप्रमाणनिर्णीतार्थनिश्च यहीनानांबुद्धयःउपायविषयाःवाचःबहुशाखाःबहुमुखाःविरुद्धनानार्थविषयाःअनंताश्च । तथाचकथमप्रामाणिकमतविवादेनप्रामा

णिकेर्थेअविश्वासः । मयावक्ष्यमाणोपायस्तुप्रामाणिकइतितत्रतत्रव्यक्तीभविष्यतीतिभावः ॥ ४१ ॥ नन्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेनतत्राविश्वासेपिवैदिकेष्वपिकेचित्कर्माणिस्वर्गफलान्येवाहुः । त्वयातुकाम्यार्थान्येवस्वर्गादिफलानि । निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानितुज्ञानार्थानीत्यभिप्रेयते । तथाचकथंत्वद्वचनेनिष्ठास्यादित्यतस्तेषांवैदिकाभासताप्रदर्शनायनिंदामाह । यामित्यादित्रयेण । वेदवादरताःवेदैर्यदापाततउच्यतेकर्मादितत्रैवरताः । वेदोक्तविष्णुमहिमविवादपूर्वकंवेदपाठकावा निरर्थकवेदपाठकावा । अतएवाविपश्चितः । वेदतात्पर्यार्थापरिज्ञानिनःअन्यन्मोक्षाख्यफलंवाब्रह्मस्वरूपंवानास्तीतिवादिनःकामात्मानःकाम्यफलमनस्काःभोगचित्ताइतिवा । स्वर्गपराःस्वर्गतात्पर्यकाःस्वर्गमेवपरमपुमर्थमन्यमानाइतियावत् । जन्मकर्मचतत्फलंचप्रददातीतितथाविधांक्रिया

यामिमांपुष्पितांवाचं प्रवदंत्यविपश्चितः । वेदवादरताःपार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानःस्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥

विशेषबहुलांबहुकर्मविशेषप्रतिपादिकांयामिमांवाचंपुष्पितांसंजातपुष्पांमोक्षफलमपेक्ष्यपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलकांभोगैश्वर्यप्राप्तिंप्रतिप्रवदंति । तयावाचापहृतचेतसांभोगैश्वर्ययोरासक्तचित्तानांव्यवसायात्मिका सम्यक्प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपाबुद्धिःसमाधौ भगवतिमनःसमाधानार्थंनविधीयते । तस्यैवपरमपुमर्थहेतुत्वादितिभावः । यद्वाअव्यवसायबुद्धिःकेनकारणेनभवति । यत्परित्यागात्साबुद्धिर्नभवतिइत्यतोव्यवसायबुद्धेःकारणमाह । यामिति । योजनातुपूर्ववदेव । वेदतात्पर्यविषयीभूतभगवत्स्वरूपमोक्षस्वरूपयोरज्ञानिनामापातप्रतीतार्थमादायस्वर्गादिफलकावेदाइतिवादिनांभोगैश्वर्यसक्तानामसद्वादिनांवाक्यान्यव्यवसायबुद्धिकारणं ।

तत्त्यागेचसाबुद्धिनभवतीतिभावः । अत्रपक्षेसमाधावित्यस्यतत्वविषयतयादार्ढ्यार्थमित्यर्थः । तस्यैवविष्णुधर्मानुष्ठानहेतुत्वादिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंयोगेत्विमांशृण्वितियोगोक्तिंप्रतिज्ञाय तत्रादरजननायसार्धश्लोकेनतंप्रशस्य स्वोक्तौनिष्ठाभावेकारणीभूतमतांतरविधानंचश्लोकत्रयेणतन्निंदोक्त्यानिरस्येदानींप्रतिज्ञातंयोगंप्राधान्येनाह । त्रैगुण्येत्यादिनाआषष्ठाध्यायसमाप्ति । बहूनिमेव्यतीतानीत्यादेःप्रासंगिकत्वेनाप्रधानत्वात् । त्रयाणांसत्वरजस्तमसामिदंत्रैगुण्यं । त्रिगुणसंबं(ध्यं)धार्थेविचित्राहितद्धितगतिरितिष्यङ्प्रत्ययः । त्रिगुणजन्यंयत्स्वर्गादितद्विषयाःआपाततःस्वर्गादिफलककर्मादिप्रतिपादकाःप्रतीयंते । वेदाःवादोविषयकत्वंचमुखतोवचनंतथेत्येके । हेअर्जुनत्वंतुनिस्त्रैगुण्यःनिष्क्रांतस्त्रैगुण्यात् । त्रिगुणसंबंधिस्वर्गादितोनिस्त्रैगुण्यःत्रैगुण्यबुद्धितोनिर्गतोभव । आ

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां । व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषयावेदा निस्त्रैगुण्योभवार्जुन । निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥

पाततःप्रतीतार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरित्यर्थः । यद्वात्रैगुण्यंत्रिगुणसंबंधिस्वर्गाद्यस्थिरफलंसंसारबंधनंवा । तदेवविषंत्रैगुण्यविषंयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः । यातेरंतर्णीतण्यर्थादातोनुपसर्गेकइतिकः । नित्यपुमर्थहेतुभगवत्स्वरूपंविषयाइतियावत् । तानाश्रित्येतिशेषः । निस्त्रैगुण्योभव माग्वदेवार्थः । वेदतात्पर्यविषयीभूतार्थबुद्ध्वाक्षुद्रफलककर्मादिरूपापातप्रतीतार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरितिभावः । किंचनिर्द्वंद्वःसुखदुःखेसमेकृत्वेत्यत्रोक्तदिशासमदुःखसुखादिरितिवा सुखदुःखादिप्राप्तावुत्सेकानुत्सेकहीनइतिवार्थः । नित्यंसत्वेसाधुगुणोपेतेहरौतिष्ठतीतिनित्यसत्वस्थः । नित्यंहरिस्मृतिमान्भवेतिसर्वत्रान्वेति । कथंनित्यंहरिस्मृतिरित्यतआत्मवान्परमात्मवान्

तथास्मृतिमानिति । आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिचेतिसूत्रोक्तदिशाममस्वामीहरिरितिस्मृतिमानितियावत् । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तप रिरक्षणंक्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषयेयोगक्षेमाभ्यांनिष्क्रांतोनिर्योगक्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषयेयोगक्षेमहीनोभवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तादृशयोगक्षेमेच्छाहीनोपिभवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वत्वादिविशेषणयुक्तःसन्नित्यपुमर्थहेतुर्भगवानेववेदतात्पर्यविषयोनकाम्यकर्मेतिज्ञात्वाका म्यकर्मत्यागेनसर्वत्रसंततःसाधुगुणोहरिःममस्वामीतिनित्यस्मरणमेवज्ञानोपायोनत्वैक्यस्मृतिरित्युक्तंभवति ॥ ४५ ॥ ननुयामिमामि तित्रयेणकाम्यकर्मिणांसमाध्यभावेनज्ञानाभावान्नमोक्षइतिनिंदांकृत्वा निस्त्रैगुण्योभवेतिकाम्यकर्मत्यागेनयोगानुष्ठाननियमउक्तः । स त्वयुक्तः । ज्ञानफलंकर्मिणामिवकर्मिफलंस्वर्गादिकंज्ञानिनांनास्तीतिज्ञानकर्ममार्गयोःसाम्यादित्यतआह । यावानिति । सामर्थ्या

यावानर्थउदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषुवेदेषु ब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

द्यथैवंपदयोरध्याहारः । यावान्तावानित्यनयोरावृत्तिः । अयमर्थः । यथायावानर्थःप्रयोजनमुदपानेउदकंपीयतेस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या कूपेभवति । तावान्स्नानपानादिरूपोर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहासमुद्रेंतर्भवति । एवंसर्वेषुवेदेषुसर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिणांयावानर्थःस्वर्गा दिरूपंफलंतावानर्थःतावत्फलंविजानतोपरोक्षतोभगवंतंजानतोब्राह्मणस्यब्रह्मापरोक्षज्ञानिनःभवत्येवेत्यर्थः । ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्य फलाभावेपिज्ञानिफलंमहासमुद्रोदकमिवमहत् । कर्मिफलंतुकूपोदकमिवात्यल्पमतःकुतःतयोःसाम्यं । तथाचाल्पास्थिरफलककर्म निंदयामहानंतफलज्ञानसाधनेयोगेप्रेरणंपूर्वश्लोकोक्तंयुक्तमितिभावः । अत्रविजानतइतिपरोक्षज्ञानस्यब्राह्मणपदोक्तापरोक्षज्ञानस्य चहेतुहेतुमद्भावेनद्वयोरुक्तिः । पूर्वत्रस्वामित्वेनहरिस्मरणस्ययोगशब्दितज्ञानोपायत्वप्रकटनायस्वरूपकथनमितिटीकोक्तिस्त्वभ्युपग

मवादेनेतिज्ञेयं । यद्वापूर्वत्रनिस्त्रैगुण्योभवेतिस्वर्गादिशयिष्णुफलककाम्यकर्मरूपेआपाततःप्रतीतेवेदार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरित्युक्तकाम्य
कर्मनिवृत्तौत्रैगुण्यविषहारिवेदाश्रयणंकार्यमित्युक्तेर्थेवेदतात्पर्यार्थंनिवृत्तकर्माराध्यंविष्णुंसम्यग्जानतोतिशयितफलावाप्तिरूपयुक्तिमा
ह । यावानिति । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्रकृत्यात्मकेमहाप्रलयोदके । अधिकरणसप्तमी । तत्रस्थितइत्यर्थः । उदपानेपरमात्मनि ।
उत्उद्रेकात्अपःपालकराहित्यात् । अनःचेष्टकत्वाद्धेतोःउच्चासावपश्चअनश्चेत्युदपानस्तस्मिन्प्रलये अत्युद्रिक्तगुणतयापालकवर्जि
तःसन्कालादिचेष्टकतयास्थितेहरौप्रसन्नेसतियावानर्थः धर्ममोक्षादिर्भवति तावान्सर्वेषुवेदेषुविजानतोविशेषज्ञस्यकर्माणिभगव
ज्ज्ञानार्थानि । भगवानेववेदमुख्यार्थः । स्वर्गादिफलश्रवणंरुच्यर्थमित्यादिजानतोब्राह्मणस्यतावानर्थोभवति । अतःप्रतीतार्थेत्रैगु

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषुकदाचन । माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

ण्येभ्रांतिंमाकार्षीरिति ॥ ४६ ॥ ननुसकामतयाकर्मकुर्वतांयामिमामित्यादिनोक्तानिंदानयुक्ता । स्वर्गकामोयजेतेत्यादौकामनाया
अपिविधानात् । नहिविहितकृतांनिंदायुक्ता । नचयागकामनयोर्द्वयोरपिविधौवाक्यभेदः । स्वर्गकामनाविशिष्टयागविध्यभ्युपग
मादित्यतआह । कर्मण्येवेति । अत्र तइतिज्ञानिभूतसर्ववर्णाश्रमोपलक्षणं । फलेष्वितिपदंफलकामोपलक्षणं । अयमर्थः । हेपार्थते
तवत्वादृशस्यान्यस्यज्ञानिनोपिकर्मण्येवाधिकारोयोग्यता । फलेषुस्वर्गादिफलकामनासु । मा । नाधिकारः । अतःकर्मैवकार्यंविधिविष
यइतियावत् । नतुकामनाकार्या । कुतःकुर्वन्नेवेतिश्रुतौएवंत्वयीत्युत्तरार्धेकर्माकरणेप्रत्यवायइवकामनायाअकरणेप्रत्यवायाश्रवणात् ।

तथाचकामनानुवादेनयागविधिरेवायं । नतुविशिष्टविधिरितिभावः । अतःकामनायाःविध्यविषयत्वात् । कर्मकृतौफलंहेतुर्यस्यसकर्मफलहेतुःमाभूरित्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत्कृतिपदलोपोत्रध्येयः । तर्हिस्वयंक्लेशरूपत्वात्कर्मनकार्यंइत्यतआह । मातइति । तेतवत्वादृशस्यसर्वस्यापिज्ञानिनो कर्मणिकर्माकरणे संगःस्नेहो माभूत् । स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेपिअनल्पस्थिरमोक्षरूपमहापुमर्थहेतुभगवज्ज्ञानभक्तिप्रसादानांभावात्तत्कामनयाकर्मकरणोपपत्तेर्ज्ञानभक्त्यादिकामनायाश्चनिंदाभावात् । प्रत्युत वृणीमहेतेपरितोषणायेत्यादिनाचतुर्थस्कंधेप्रचेतसांमहतामाचाराच्च । तथाचसूत्रं । बहिस्तूभयथापिस्मृतेराचाराच्चेति । नचज्ञानिनोऽनियमःसर्वेषामित्युक्तदिशामोक्षस्यसिद्धतयाकिंकर्मकरणेनसाध्यमितिचेत् । न । ज्ञानेमोक्षेचातिशयार्थत्वात् । यथोक्तंभावंतुबादरायणोस्तिहीति । यद्वापूर्वमात्मवानित्यनेनैक्यभावनंनकार्यमित्युक्तं । तत्कुतइत्यतोजीवब्रह्मैक्यस्यैवाभावाद्धित्यैक्याभावरूपंहेतुमाह । कर्मण्येवेति । तइत्युपलक्षणं । त्वदादिसर्वजीवानांकर्मण्येवाधिकारः । कर्मसंपादनएवसामर्थ्यमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । माफलेष्विति । फलेषुकदाचनाधिकारोनास्ति । फलसंपादनेसामर्थ्यंनास्ति । किंत्वीश्वरएवफलदानेसमर्थइतिभावः । तदाहसूत्रेॐफलमतउपपत्तेरिति । एवंचफलसंपादनेशक्तत्वाशक्तत्वाभ्यांसर्वजीवानांईश्वरेणैक्याभावादितियुक्तिरुक्ताभवति । तस्याःप्रतिज्ञामाह । माकर्मफलहेतुर्भूरिति । उक्तदिशाकर्मफलहेतुरीश्वरःमनसासमाभूः । तदैक्यभावनानकार्येतियावत् । मिथ्योपासनायाःॐनप्रतीकेनहिसइतिव्याससूत्रे । अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यांइतिसांकर्षणसूत्रेचनिषेधात् । तर्हिसत्वस्थइत्युक्तदिशानित्यंस्वामित्वेनहरिस्मृत्यैवालं । किंकर्मकरणेनेत्यतआह । मातइति । त्वदादेःसर्व

स्यअकर्मणिकर्माकरणेसंगःस्नेहोमाभूत् । तदकरणेप्रत्यवायश्रवणादितिभावः ॥ ४७ ॥ मातेसंगोस्त्वकर्मणीत्युक्तं । तर्हिकिंकार्य मित्यतआह । योगस्थइति । योगोज्ञानोपायःतत्रतिष्ठतीतियोगस्थः। ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्संगंफलस्नेहंत्यक्त्वा ततएवफलरागत्यागा देवसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाकर्माणिकुरु ईश्वरप्रसत्त्यैकर्माणिकुर्वित्यर्थः । योगस्थइत्युक्तयोगःकइत्यतःसंगंत्यक्त्वेत्यादिनायोगश ब्दार्थोव्याख्यातः । तत्रत्यागसमत्वयोःप्रत्येकंयोगत्वभ्रांतिनिरासायाह । समत्वमिति । संगत्यागस्याप्युपलक्षणं । त्यागोपेतंसम त्वंयोगइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ किंचकर्मफलस्यज्ञानफलादल्पत्वाज्ज्ञानोपायानुष्ठानायप्रयतस्वेतियावानर्थइत्यत्रोक्तेर्थेकर्मरूपस्यपुमर्थोपा

योगस्थःकुरुकर्माणि संगंत्यक्त्वाधनंजय । सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वा समत्वंयोगउच्यते ॥ ४८॥ दूरेण ह्यवरंकर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौशरणमन्विच्छ कृपणाःफलहेतवः ॥४९॥ बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाययुज्यस्व योगःकर्मसुकौशलं ॥ ५० ॥ ॥

यस्यज्ञानरूपोपायादधमत्वरूपंहेत्वंतरमुच्यते । दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणपुमर्थसाधनात्कर्मदूरेणातीवावरमधमं । अतोबुद्धौ ज्ञानेशरणमन्विच्छ ज्ञानस्योपायभूतयोगानुष्ठानलक्षणांज्ञानेस्थितिंअन्विच्छेत्यर्थः । कथंकर्मज्ञानादवरमित्यतआह । कृपणाइति । फलेकर्मकृतौहेतुर्येषांतेफलहेतवः । तेकृपणाःदीनाःइमंलोकंहीनतरंलोकंवाविशंतीत्यर्थः । यद्वोत्तरार्धस्यैवमर्थः । ज्ञानस्यकर्मत उत्तमत्वेसतिउत्तमायांज्ञानावस्थायांईश्वरैक्यभावनंयुक्तमित्यतआह । बुद्धाविति । बुद्धौज्ञानेजातेपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ । कुतः फलहेतवःफलहेतुरीश्वरः । फलहेतवःईश्वरैक्यभाविनोयेतेकृपणाःकृपाविषयाः । तमःप्राप्तिमंतइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ज्ञानात्कर्मो

वरमित्येतत्काम्यकर्मिणांकृपणत्वोक्त्योपपाद्येदानींकर्मफलाज्ज्ञानफलस्यविलक्षणत्वोक्त्याप्युपपादयति । बुद्धियुक्तइति । बुद्धियुक्तोभगवज्ज्ञानयुक्तः । उभेसुकृतदुष्कृतेपुण्यपापेजहातित्यजति । पुण्यमध्येयदनिष्टंमानुष्यादिफ(लकं)लंतज्जहाति । यत्तूपासनादिजन्यंज्ञानवृद्धिकरंमुक्तावानंदकरंचतत्पुण्यंनैवजहाति । दुष्कृतंतुसर्वात्मनाजहाति । तस्माज्ज्ञानस्यसर्वानिष्टनिवृत्तिविशिष्टोभयवृद्धिरूपमहाफलत्वात् । योगायज्ञानोपायाययुज्यस्वसन्नद्धोभव प्रयतस्वेतिवा । योगंस्तौति । योगइति । योगोज्ञानोपायःकर्मसुकौशलंश्रेष्ठमित्यर्थः । यद्वाअस्तुज्ञानोपायायप्रयत्नः । किंफलस्नेहरहितकर्मणेत्यतआह । योगइति । कर्मसुमध्ये भगवज्ज्ञानपूर्वंफलस्नेहरहितंभगवदर्थत्वेनक्रियमाणंकर्मकौशलमुच्यते । सएवचयोगोनाम । अतःफलस्नेहहीनंकर्मैवज्ञानोपाये

कर्मजंबुद्धियुक्ताहि फलंत्यक्त्वामनीषिणः । जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदंगच्छंत्यनामयं ॥५१॥
यदातेमोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदागंतासिनिर्वेदं श्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥

इत्यर्थः ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तंज्ञानसाधनंज्ञानफलंचविवृणोति । कर्मजमिति । कर्मजंफलंत्यक्त्वेत्युपलक्षणं । कर्मजफलसंकल्पत्यागादिपूर्वकंभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपंयोगमास्थायबुद्धियुक्ताःसम्यक्शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानिनइत्यनेनज्ञानसाधनंयोगोविवृतः । ततश्चमनीषिणःप्रशंसायांमतुबर्थेनिप्रत्ययः । अपरोक्षज्ञानिनोभूत्वाजन्मबंधविनिर्मुक्ताःसंतोऽनामयंनिर्दुःखंपदंमोक्षंगच्छंतीत्युक्त्याज्ञानफलंविवृतंज्ञेयं ॥ ५१ ॥ फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणिकर्माणिमोक्षसाधनज्ञानार्थिनाकियत्पर्यंतंकर्तव्यानीत्यतआह । यदातइति । यदातेतवबुद्धिरंतःकरणंमोहकलिलमन्यथाज्ञानलक्षणंदोषंव्यतितरिष्यतिपरित्यक्ष्यति । तदामहद्भ्यःश्रुतस्यश्रोतव्य

स्यच । सर्वकर्मोपलक्षणमेतत् । तस्यसर्वस्यनिर्वेदंनितरांलाभंगंतासिप्राप्स्यसि । मुक्तिहेतुज्ञानसाधनभूतोनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोयोगःसाक्षाज्ज्ञानहेतुःश्रवणादिरूपप्रमाणस्यादृष्टद्वारासत्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकःसन्मिथ्याज्ञानदोषनिवृत्तिपर्यंतंतत्वज्ञानोदयपर्यंतंकर्तव्यइतिभावः ॥ ५२ ॥ किंतन्मोहकलिलंकीदृशंचतदतितरणमित्याकांक्षायांपुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेनपूर्वश्लोकोक्तमेवयोगानुष्ठानविधिंस्पष्टयति । श्रुतीति । परोक्षनिश्चयात्पूर्वावस्थायांश्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्नाविरुद्धासतीबुद्धिर्यदावेदार्थानुकूलेनतत्वनिश्चयेनासच्छास्त्रै(श्चालन)हीनाइदमदोवेतिसंशयानास्कंदितासतीस्थास्यति । ततश्चसमाधिर्भवति । जातेचसमाधौअसंप्रज्ञातध्यानेअपरोक्षज्ञानंभवति । तेनचब्रह्मदर्शनेनपरमानंदमग्नतयाभेरीताडनादिनापिचलनहीनाबुद्धिर्मनोयदास्थास्यति । तदायो

श्रुतिविप्रतिपन्नाते यदास्थास्यतिनिश्चला । समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

गंयोगफलंज्ञानोपायानुष्ठानस्यफलमवाप्स्यसीत्यर्थः । पूर्वावस्थायामनुष्ठितयोगस्यपरोक्षभगवन्निश्चयावधित्वमुक्तं । परोक्षनिश्चयस्यकाष्ठात्वसच्छास्त्रैरनेकधांपरिलोड्यमानत्वेप्यप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वशून्यत्वं । तद्दशायामनुष्ठितनिवृत्तकर्मरूपयोगस्यतुसमाधौभगवदपरोक्षज्ञानावधित्वं । तस्यतुकाष्ठा भेरीताडनादिनाप्यप्रतिबोधसमाधिस्थत्वं । एतेनबुद्धेर्मनसःमोहकलिलंश्रुतिविरुद्धत्वंरूपोदोषः । तत्तरणंनामवेदार्थानुकूलेननिश्चयेनदृढतयावस्थानं । तदानिर्वेदंगंतासीत्यस्यविवरणंसमाधावचलाबुद्धिरित्युक्तंभवति । श्लोकद्वयस्याप्यचंचलसमाध्यवस्थाप्राप्तिर्योगानुष्ठानावधिरितितात्पर्यंध्येयं । यद्वाबुद्धिर्मनःश्रुतिविप्रतिपन्नाश्रुतिविरोधंप्रपन्नाश्रुत्यर्थनिर्णयंप्राप्तासतीइदमदोवेतिचंचलत्वहीनायदास्थास्यतितदासमाधौसमाधिःसमाधानं । सतिसप्तमी । श्रुत्यर्थनिश्च

येननिश्चलत्वेसतिअपरोक्षज्ञानंभवतीतियोज्यं । तेनचविष्णावचलाभवतिबुद्धिः । ततश्चयोगंभगवद्योगंमुक्तिमवाप्स्यसीति ॥ ५३ ॥ ज्ञानिनिप्रकृते (सति) लब्धावसरोर्जुनःप्रागुक्तलक्षणानुवादपूर्वकंलक्षणांतरादिकंपृच्छति । स्थितेति । स्थिताप्रतिष्ठांप्राप्ताप्रज्ञापरोक्षदृशिर्यस्यसतथा । तस्यसमाधिस्थस्यसमाध्यवस्थांगतस्य । प्राकृत्वदुक्तदिशाऽसंप्रज्ञातध्यानस्थत्वलक्षणंगतस्यकाभाषा भाष्यतेऽनयेतिभाषाशब्दोलक्षणवचनः किंलक्षणमित्यर्थः । येनलक्षणेनायंज्ञानीतिव्यवह्रियतेतत्किमित्यर्थः । केशव ब्रह्मरुद्रप्रवर्तक । केशाद्वोन्यतरस्यामितिमत्वर्थेवप्रत्ययोक्तेः । प्रशस्तकेशवानितिवा । स्थितधीरपरोक्षज्ञानीकिंप्रभाषेतकिंप्रत्यासीतकिमुद्दिश्यव्रजेतप्रवृत्तिंकुर्यादित्यर्थः । अत्रकिंलक्षणमितिवक्तव्येयौगिकभाषाशब्देनतदुक्तिःप्रागुक्तंसमाधिस्थत्वलक्षणमयावद्द्रव्यभावित्वान्नसम्य

अर्जुनउवाच । स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा समाधिस्थस्यकेशव । स्थितधीःकिंप्रभाषेत किमासीतव्रजेतकिं ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच । प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् । आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

ग्व्यवहारोपयोगि । यावल्लक्ष्यभावितुसम्यक्सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि । अतोसार्वत्रिकव्यवहारहेतुभूतंयावल्लक्ष्यभाविलक्षणंकिमितिप्रष्टुमितिज्ञेयं । स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्येवपूर्तौसमाधिस्थस्येतिप्राचीनलक्षणानुवादस्तु त्वदुक्तंलक्षणंज्ञातंतन्नपृच्छयते । येनसिद्धार्थताप्रश्नस्यस्यात् । किंत्वन्यदेवपृच्छयतइतिज्ञापयितुं । यद्वासमाधिस्थस्यविषमबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः । उत्तरार्धेकिंशब्दःआक्षेपार्थः । भेरीताडनादिनापिअप्रतिबद्धोब्रह्मदर्शनेनपरमानंदमग्नत्वात् । स्थितधीरपरोक्षज्ञानी । भाषणोपवेशनगमनादिरूपप्रवृत्तिंकिमर्थंकुर्यात् । करोतिचशुकादिः । अतःसमाधौअचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसीतिउक्तमसदिति ॥ ५४ ॥ काभाषेतिकृतलक्षणप्रश्नस्योत्तरमाह ।

प्रजहातीति । उत्तरार्धेकृताक्षेपस्यतुसमाधिंयानिशेत्यग्रेवक्ष्यति।यदात्मनोगतान्सर्वान्कामान्प्रजहातिपरित्यजति ।कामानित्युपलक्षणं कामक्रोधादीनित्यर्थः।यदाचात्मन्येवपरमात्मन्येवव्यवस्थितःसन् तदेकचित्तःसन्निितियावत् । आत्मनापरमात्मनातत्प्रसादेनेत्यर्थः। तुष्टःसंतोषयुक्तःतदास्थितप्रज्ञोऽपरोक्षज्ञानीउच्यतइत्यर्थः । अत्रसर्वान्कामानित्यस्यविरुद्धकामानित्यर्थः । कामादेर्मनोगतत्वाव्यभिचारेपिमनोगतानित्युक्तिर्विरुद्धसर्वकामप्रहाणघटनाय ज्ञानस्यकामादेश्चमानसैकनिष्ठत्वाद्रसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्ततइतिवक्ष्यमाणदिशान्योन्यंविरुद्धत्वान्मनसिभगवज्ज्ञानेजातेतद्विरुद्धाःकामादयोनस्थातुमर्हंतीतियुक्तिसूचनेनतद्धटनात् । प्रायःसर्वविरुद्धकामादित्यागवत्त्वेसतिभगवदेकचित्ततयासंतुष्टत्वंज्ञानिलक्षणमित्युक्तंभवति । नचयोगेत्विमांश्रृण्वितिज्ञानोपायंप्रतिज्ञाय ज्ञानिलक्षणोक्तिर

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं । नाभिनंदतिनद्वेष्टि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

संगतेतिशंक्यं ।प्रायोविरुद्धकामत्यागभगवदेकचित्ततत्प्रसादायत्तसंतोषवत्त्वादीनांज्ञानिलक्षणतयोक्तवक्ष्यमाणानामेवज्ञानोपायशब्दितयोगरूपत्वात् । परंतुज्ञानार्थिनैतानियत्नसाध्यानि ज्ञानिनितुस्वभावसिद्धानीतिविशेषः ॥५५॥ एतदेवकामशब्दोपलक्षितदोषांतरत्यागकथनादिनात्रिभिःस्पष्टयति । दुःखेष्वित्यादिभिः । दुःखेषुप्राप्तेषुअनुद्विग्नंक्षोभितंमनोयस्यसतथा सुखेषुविषयेविगतेच्छः। अशोभनेशोभनाध्यासोरागः । रागभयक्रोधाःवीताअपगतायस्मात्सतथाताहशोमुनिःस्थितधीरुच्यते ॥ ५६ ॥ वीतरागभयक्रोधत्वंकेनहेतुनाभवतीत्यतआह । यइति । अनभिस्नेहइतिहेतुगर्भं । यःसर्वत्राऽनभिस्नेहत्वात्तत्तच्छुभाशुभंप्राप्यापिनाभिनंदतिनद्वेष्टि । त

स्यप्रज्ञा अपरोक्षधीःप्रतिष्ठिता । किंचायंज्ञानीयदाइंद्रियार्थेभ्यःशब्दस्पर्शरूपरसगंधेभ्यःसर्वशःसर्वाणिइंद्रियाणिश्रोत्रादीनिकूर्मःकरचरणाद्यंगानिस्वभावेनोपसंहरति । तद्वदनायासेनोपसंहरतेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता । ज्ञानिनोजिज्ञासोरिवेंद्रियप्रत्याहरणंनयत्नसाध्यं । किंत्वनायासेनैवेतिज्ञापनायकूर्मोंगानीवेतिदृष्टांतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नन्वेवंकामप्रहाणादिलक्षणसाधनंचेज्ज्ञानंतर्हिसर्वोपिजनःकस्मान्नतत्साधयति । कामाद्युपद्रवपरिहारार्थंकिंदंदह्यमानशिराःबंभ्रमीतिइत्यतोनिराहारत्वेनेंद्रियजयःतेनैवचज्ञानमित्यादिदुःसंपादत्वंज्ञानस्य विषयाइत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्राद्येनेंद्रियजयउच्यते । देहिनोनिराहारस्य । हेतुगर्भमिदं । निराहारत्वेनहेतुनाविषयाःरूपादयःइंद्रियाणांतद्भोगशक्तयउपलक्ष्यंते । ताःनिवर्तंते । ताःनिवर्तंते । रसवर्जं रसोरागःमानसिकविषयाभिलाषवर्जंनिराहारत्वेनविषयाभिला

यदासंहरतेचायं कूर्मोंगानीवसर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषयाविनिवर्तंते निराहारस्यदेहिनः । रसवर्जंरसोप्यस्य परंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥

षोननिवर्तते । रसोप्यस्यदेहिनःपरंदृष्ट्वानिवर्तते । परमात्मदर्शनेनैवविषयाभिलाषोऽपयातीत्यर्थः । यद्वारसेतरेरूपगंधस्पर्शशब्दाःनिवर्तंते । अत्रापिविषयपदेनेंद्रियाणांतद्भोगशक्त्यादयोलक्ष्यंते । चक्षुरादींद्रियाणांरूपादिविषयभोगशक्तयोमनसस्तदाकांक्षाश्चनिवर्तंतेइत्यर्थः । रसवर्जं रसशब्दःप्राग्वल्लाक्षणिकःरसनेंद्रियस्यरसभोगशक्तिवर्जंमानसिकरसाकांक्षावर्जमितिरसविषयकमनोगताकांक्षांरसनेंद्रियगतरसभोगशक्तिश्चनिराहारत्वेनहेतुनाननिवर्ततइत्यर्थः । तद्व्ययंकदानिवर्ततइत्यतउक्तं । रसोपीति । अस्यदेहिनःरसःमानसिकोरसविषयकोरागःरसनेंद्रियस्यतद्भोगशक्तिश्चपरंदृष्ट्वानिवर्तते । अचेतनेचेतनवदुपचाराद्रसःपरंदृष्ट्वानिवर्ततइत्युक्तमितिज्ञेयं । अयमर्थः । बा

ह्येंद्रियाणिविषयसन्निधानेपिनतैःसन्निकृष्यंते ।सन्निकृष्टान्यपिमनस्तदाभिमुख्येनहरंति ।अपहृतेपिमनसिनविषयरागोजायते। तदा नात्मनःक्षोभोभवतिइत्येषइंद्रियजयः । सोयंसंग्रहेणद्वेधाभवति । बाह्येंद्रियाणांशक्तिजयान्मनसोरागक्षयाच्च।एतद्द्वयंचजिज्ञासोर्निरा हारत्वेनज्ञानिनोब्रह्मदर्शनेनभवतीत्येवमिंद्रियजयस्यमहाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥५९॥ नन्विंद्रियजयार्थंकिंनिराहारत्वरूपमहाप्रयत्नेन। प्रत्याहारादिसाधारणयत्नेनापितत्संभवात्।तथाकिंब्रह्मापरोक्षज्ञानेन। नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापिरागनिवृत्त्युपपत्तेरित्यतआह। यत तोह्यपीति। विपश्चितःपरोक्षज्ञानिनःयततोपिसाधारणप्रयत्नवतोपिपुरुषस्यदेहाभिमानिनःइंद्रियाणिमनःप्रसभंबलात्हरंति स्वयंविषय सन्निकृष्टानिसंतितदभिमुखंकृत्वातद्रागीकुर्वंतीत्यर्थः।तावताआत्मनःकथमिंद्रियाविजयइत्यतआह।प्रमाथीनीति। प्रमथनशीलानिपु

यततोह्यपिकौंतेय पुरुषस्यविपश्चितः । इंद्रियाणिप्रमाथीनि हरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥

तानिसर्वाणिसंयम्य युक्तआसीतमत्परः । वशेहियस्येंद्रियाणि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

रुषस्यक्षोभणशीलानिनतेनतानिजितानि।योहियंव्याकुलंकरोतिसतेनविजितइत्युच्यते। अतोमहाप्रयत्नःप्रागुक्तदिशाकार्यइति। यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यामिंद्रियाणिनजीयंते । तर्ह्यशक्यान्येवतानिजेतुं निराहारत्वेदेहावस्थित्यसंभवात् ॥ ६० ॥ इंद्रियजयस्य ब्रह्मदृष्टिसाध्यतयाभिमतत्वेनतस्यतद्धेतुत्वेविवक्षितेसत्यन्योन्याश्रयप्रसंगादित्यतआह।तानीति।तानींद्रियाणिसर्वाणिसंयम्यविषये भ्यउपसंहृत्यमत्परः । अहमेवभगवान्कृष्णएवपरःसर्वोत्कृष्टोयस्यसमत्परः । भगवानेवसर्वोत्तमइतिज्ञात्वा । युक्तः। समाध्यर्थःस्य युजेरूपं । भगवतिमनोयुंजानइत्यर्थः । आसीततिष्ठेत् । अयंभावः । यद्यपींद्रियजयेपरोक्तःप्रत्याहारादिःसाधारणप्रयत्नोनसाधनं ।

नापिनिराहारत्वादिकंप्रागुक्तमशक्यं । तथापितत्प्रतिनिधिनामहाप्रयत्नेनजेयानि । तत्रभगवतःसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वंतस्मिन्नेवनिरंतरंमनोयोजनमिंद्रियजयेमुख्यंसाधनं । निराहारत्वादिकंतुवस्तुगतिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति । यदर्थंसार्धश्लोकद्वयेनेंद्रियजयरूपोपोद्घातउक्तः । अथेदानींमहाप्रयत्नेनसाधितेंद्रियजयस्यज्ञानसिद्धिःफलमित्याह । वशेहीति । यस्यवशेइंद्रियाणिवर्ततेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेति । यत एवंमहायाससाध्येंद्रियजयफलंज्ञानमतएवायासभीरुर्जनोनतत्साधयतीति । नतुज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादितिश्लोकत्रयतात्पर्यार्थः । अत्रोक्तमिंद्रियजयस्यज्ञानरूपंफलंनसाक्षादितिरागद्वेषवियुक्तैरित्यादौव्यक्तीभविष्यतीतिज्ञेयं ॥ ६१ ॥ मत्परोयुक्तआसीतेतिहरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वंतस्मिन्नेवमनोयोजनमिंद्रियजयस्यमुख्यंसाधनं । रागद्वेषवियुक्तैरितिवक्ष्यमाणदिशारागादिपरिहारोप्यपरंसाधनं ।

ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्संजायतेकामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

तत्ररागादेर्यत्कारणंयच्चफलंतदुभयज्ञानेसतितत्परित्यागोभवत्यतःतदुपोद्घातत्वेनतदुभयमाह । ध्यायतइति श्लोकद्वयेन । यद्यपिवीतरागभयक्रोधइतिरागादिराहित्यंज्ञानिलक्षणत्वेनोक्तं । तथापितस्यतत्सिद्धं । जिज्ञासुनाचसाध्यंअतस्तत्परिहारायतत्कारणफलयोरुक्तिर्नायुक्तेतिज्ञेयं । विषयान्रूपादीन्हितबुद्ध्याध्यायतःपुंसःतेषुविषयेषुसंगआसक्तिर्भवति । आसक्त्याचतेषुकामःसंजायतेअधिकोभवति । कामाच्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभवति । किंचक्रोधाद्भवतिसंमोहःअकार्येच्छा । परवित्तापहरणाद्यधर्मेधर्मबुद्धिरित्यादिमिथ्याज्ञानंवा । संमोहादुक्तद्विरूपात्स्मृतिविभ्रमः । क्रमात्प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । परवित्ताहरणादेरधर्मत्वाद्यभिधायकश्रुत्याद्यर्थस्यपूर्वंस्वयंज्ञातस्याप्यन्यथास्मरणंवा स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशःयेनपूर्वंनिर्णीतदोषबुद्धेःसर्वात्मनानाशोभवतितन्नाशात्तेनचाधर्मकरणाच्चप्रणश्यति । नरका

द्यनर्थंप्राप्नोति। एतदुक्तंभवति। रागद्वेषयोः परंपरयानरकाद्यनर्थप्राप्तिः फलमितिज्ञानेनेतत्परिजिहीर्षायांविषयध्यानंपरंपरयातत्कारण मितिज्ञानेनतदकरणाद्रागद्वेषयोरनुत्पादइति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अस्त्वेवमुक्तदिशारागद्वेषपरिहारः। ततः किमित्यतस्तस्येंद्रियजया ख्यंफलमिंद्रियजयाज्जायमानंफलंचाह। रागद्वेषेति। यद्यपींद्रियजयस्यवशेहीत्यर्धेज्ञानंफलमित्युक्तं। तथापितन्नसाक्षात्। किंतुम नःप्रसादद्वारेतिअत्रश्लोकद्वयेनोच्यतइत्यदोषः। अयमर्थः। यउक्तविधयात्यक्तरागद्वेषःसपुमान्रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यांअप्रयुक्तैरिंद्रि यैश्चक्षुरादिबाह्येंद्रियैः अतएवात्मवश्यैःस्वाधीनैः रूपरसादीन्विषयान्केवलदेहधारणमात्रार्थंचरन्ननुभवति। विधेयात्माविधेयःस्वाधीनःआ

क्रोधाद्भवतिसंमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः। स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादे
सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते। प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ ६५ ॥ ॥

त्मामनोयस्यसतथातादृशोभूत्वाप्रसादंमनसःस्वतोपिप्रायोविषयागतिलक्षणंप्रसादंअधिगच्छतिप्राप्नोति। अत्रपादत्रयेणरागद्वेषपरिहा राख्येंद्रियजयाख्यंफलमुक्तं। रागद्वेषाप्रयुक्तत्वादेवेंद्रियाणांविधेयात्मत्वहेतुनात्मवश्यत्वस्येंद्रियाणामुक्त्यातज्जयस्यप्रतीतेरात्मवश्यत्व स्यस्वात्मनःक्षोभानापादकत्वरूपत्वात्। विषयांश्चरन्नित्युक्तिस्त्विंद्रियजयकारणत्वंनिराहारत्वस्यप्रागुक्तमयुक्तंअशक्यत्वादित्याशंक्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवोनदोषायेतिवक्तुंइंद्रियजयस्याव्यवहितफलोक्तिर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छतीति ॥ ६४ ॥ प्रसादेस ति किंस्यादित्यतउक्तं। प्रसादइति। प्रागुक्तरूपमनःप्रसादेसतिअस्यप्रसन्नचेतसःपुंसःआशुशीघ्रंबुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षज्ञानंपर्यवतिष्ठति।

सम्यग्भवति। ततश्चास्यापरोक्षज्ञानिनः सर्वदुःखानांहानिरुपजायतेहिप्रसिद्धमेतत्। तरतिशोकमात्मविदित्यादौइति। अत्रप्रसादेसतिबुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्येतावत्येववक्तव्येसर्वदुःखानांहानिरितिज्ञानफलस्याप्युक्तिः। बुद्धियुक्तोजहातीहेत्यत्रसुकृतदुष्कृतहानस्यज्ञानफलत्वोक्तिर युक्ता। सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुमर्थत्वात्इत्याशंकानिरासायप्रसंगात्प्राप्तेतिज्ञेयं ॥ ६५ ॥ श्रवणमननाभ्यामुपकृते नध्यानेनैवब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेनप्रसादेनेत्यतःप्रसादाभावेदोषमाह। नास्तीत्यादिश्लोकद्वयेन। विपक्षेदोषोक्तिपरत्वान्मनःप्र सादाभावेयुक्तिशब्दितचित्तनिरोधोनभवतीत्येतत्प्रकरणप्राप्तमादौयोज्यं। नास्तिबुद्धिरित्येतदग्रेयोज्यं। अयुक्तस्यचित्तनिरोधहीन स्यभावनाध्यानंनभवति। अभावयतश्चाध्यायिनश्चबुद्धिरपरोक्षज्ञानंनभवति। नचाबुद्धेरितिशेषः। अपरोक्षहीनस्यचशांतिर्मुक्तिर्नास्ति।

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्यभावना। नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतस्सुखं ॥ ६६॥
इंद्रियाणांहिचरतां यन्मनोनुविधीयते। तदस्यहरतिप्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

अशांतस्यामुक्तस्यचसुखंकुतःनकुतोत्यपीर्थः। अबुद्धेःशांतिर्नेत्येतावत्येववाच्येऽशांतस्यकुतःसुखमित्युक्तिर्नकेवलमपरोक्षिणोमुक्तौसर्वदुः खप्रहाणमात्रंकिंतुसंसारिभिरलभ्यंपरमंसुखंचेतिज्ञापयितुंप्रसंगात्प्राप्तेतिज्ञेयं। यद्वाशांतिर्भगवदेकनिष्ठबुद्धिता। सुखंमोक्षः ॥६६॥ अयुक्त स्यभावनानेत्ययुक्तं कृतश्रवणमननस्यपुंसोध्यानोपपत्तेरित्यतआह। इंद्रियाणामिति। चक्षुरादींद्रियाणांस्वैरंविषयेषुचरतांगच्छतामनुपृष्ठ भावितयामनोविषयान्प्रतिविधीयतेईश्वरेणक्रियतेयत्तन्मनसइंद्रियाणांपृष्ठभावितयाईश्वरेणमनसःकरणंअस्यपुंसःप्रज्ञांपरोक्षनि श्चयंहरति उत्पत्स्यत्परोक्षज्ञानंनिवारयति। उत्पन्नमपिज्ञानंचित्तनिरोधहीनस्यनध्यानोपयोगिसदपरोक्षज्ञानायप्रभवतीत्यर्थः। कथं। अंभसिवायुर्ना

वमिवप्लवमिवेति ॥ ६७ ॥ प्रजहातीत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासंभवनिरासायज्ञानस्यमहाप्रयत्नसाध्येंद्रियनिग्रहसाध्यत्वंविषयाविनिवर्तं
तइत्यादिनायदुक्तंतदुपसंहरति। तस्मादिति। यस्मादेवंनिगृहीतेंद्रियस्यैवोक्तरूपःप्रसादःप्रसादवतएवचित्तनिरोधरूपायुक्तिःयुक्तिमतएव
श्रवणमननेताभ्यांतत्वनिश्चयःतत्वनिश्चयवतएवापरोक्षसाधनंध्यानं। तस्मात्हेमहाबाहोसर्वशइंद्रियाणिसर्वाण्यपींद्रियाणिइंद्रियार्थेभ्यःरू
पादिसर्वेंद्रियविषयेभ्योयस्यनिगृहीतानितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता। प्रसादयुक्तिश्रवणमननतत्वनिश्चयध्यानप्रणाड्याऽपरोक्षधीःप्रतिष्ठिताप्रक
र्षेणजायतइति ॥६८॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेतिपृष्टस्यज्ञानिलक्षणस्यप्रजहातीत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वातस्यासंभवंचविषयाइत्यादिश्लो
कनवकेनोक्त्वातस्मादित्यनेनतदुपसंहृत्येदानींस्थितधीःकिंप्रभाषेतेत्युत्तरार्धेभाषणादिप्रवृत्तिंपरमानंदतृप्तःकिमर्थंकरोतीतिकृतज्ञानिप्रवृ

तस्माद्यस्यमहाबाहो निगृहीतानिसर्वशः। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसंयमी। यस्यांजाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥

त्त्याद्याक्षेपस्योत्तरमाह। यानिशेति । यद्वाप्रजहातीत्यादिश्लोकचतुष्टयेविक्षिप्योक्तंज्ञानिलक्षणंपिंडीकृत्याह। यानिशेति। याभूतानां
प्राणिनांनिशेवनिशापरमेश्वरस्वरूपलक्षणायत्परमेश्वरस्वरूपंप्राणिनांनिशास्थानीयमितियावत्। निशायांसुप्तानीवनकिंचिद्भगवत्स्वरूपं
जानंतीतिभावः। तस्यांभगवत्स्वरूपलक्षणायांप्राणिनिशायांसंयमींद्रियसंयमयुक्तोज्ञानीजागर्ति । भगवत्स्वरूपंसम्यगापरोक्ष्येणपश्य
ति । यस्यांविषयलक्षणायांभूतानिजाग्रतिरूपादिविषयेष्वासक्त्यानुभववंतोवर्ततेप्राणिनःसानिशामुनेर्मननवतःअतएवपश्यतोऽपरोक्षि
णःसानिशेवनिशानकिंचिज्जानातीत्यर्थः । तथात्वेभाषणभिक्षाटनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिचेत्। प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य

वासनयाप्रायोल्पाभिसंधिपूर्वकंप्रवृत्तीनांमत्तस्येवोपपत्तेरितिभावः। एतेननित्यंभगवदेकचित्ततयातदितरत्राभिसंधिहीनत्वंज्ञानिलक्षणमि त्युक्तंभवति। एतच्चदेवेतरज्ञानिलक्षणंबोध्यं। अन्यथासर्वप्रेरकाणांदेवानामपिज्ञानित्वात्तेषांभगवदितरत्राभिसंध्यभावेलोकयात्रोच्छेदाप त्तेः। शब्दक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वात्मुनेःपश्यतइतिव्यत्यासेनमुनेर्मननवतःपश्यतइतिपौर्वापर्येणयोजना। ततश्चतयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभः। सचमननादेःप्राक्दर्शनसाधनत्वस्यस्पष्टमनुक्तेःइहप्रसंगादुक्तइति ॥६९॥ ननुज्ञानिनोबाह्यानुसंधानहीनस्यमत्तस्येवयुज्येतापिकथंचि द्गमनादिकं। विषयानुभवस्तुदृश्यमानःकथंस्यात्। तस्यनियतसाधनसाध्यस्यानुसंधानेनविनानुदयात्। इत्यतोज्ञानिनाक्रियमाणविषया

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशंतियद्वत्। तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वे सशांतिमाप्नोतिनका मकामी ॥७०॥ विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिस्पृहः। निर्ममोनिरहंकारः सशांतिमधिगच्छति ७१

नुभवप्रकारमाह। आपूर्यमाणमिति। नानानदीजलैरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंसरित्प्रवेशाद्वृद्धिविशेषहीनतयास्वभावतएवस्थितं। सरिता मप्रवेशनिमित्तशोषहीनंचसरित्प्रवेशार्थयत्नहीनंचेत्यपिध्येयं। समुद्रमापोयद्वद्यथाप्रविशंतितद्वत्। तथायंज्ञानिनंविषयैरापूर्यमाणत्वेवाउत्से कानुत्सेकहीनं कामाःविषयाःप्रविशंतिसज्ञानीशांतिंमोक्षंआप्नोति। नतुकामकामीकुत्सितविषयेच्छावान्शांतिमाप्नोतीत्यर्थः। यद्वाविषय भोक्ताकामीकथमुच्यतइत्यतउक्तं। नत्विति। एवंविषयाननुभवन्सज्ञानीनकामकामी॥ ७० ॥ एतच्छ्लोकोक्तंप्रपंचयति। विहायेति। यो निस्पृहोनिषिद्धस्पृहाहीनःनिर्ममःस्वामित्वाभिमानहीनःनिरहंकारःभक्षयामीतिकर्तृत्वाभिमानहीनःसन्सर्वान्कामान्विषयान्विहायचरति

भक्षयतिभक्षयामीतिकर्तृत्वाद्यभिमानत्यागेनविषयाननुभवतीत्यर्थः। सएवपुमानन्यःपशुरितिवा। सपुमान्शांतिमधिगच्छतीतिवाज्ञानिन इयंस्तुतिः॥७१॥प्रजहातीत्यादिनोक्तंज्ञानिलक्षणप्रकरणंसमापयति। एषेति। एषाप्रजहातीत्यादिनोपक्रांतायानिशेत्यत्रनिष्कृष्योक्ताब्राह्मीब्रह्मविषयास्थितिःसर्वकामप्रहाणनित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपब्रह्मज्ञानिलक्षणरूपास्थितिरितियावत्। एनामुक्तरूपांस्थितिंप्राप्यनमुह्यति। भववेदनानुभववान्नभवति।अंतकालेपिदेहत्यागकालेपिअस्यांभगवदनुस्मृत्यादिरूपस्थित्यांस्थित्वानिर्वाणंप्राकृतशरीरहीनंब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोति। प्रारब्धकार्माभावेयद्देहेज्ञानोदयस्तद्देहत्यागकालेभगवदनुस्मृत्यातद्देहपातानंतरमेवमुक्तिः।प्रारब्धसत्वेतुदेहांतरंप्राप्येतिभावः।

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति। स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अर्जुनउवाच। ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिर्जनार्दन। तत्किंकर्मणिघोरेमां नियोजयसिकेशव ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथाचसूत्रं।ॐभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यतइति।ब्रह्मपदेनविरिंचोपादानव्यावृत्त्यर्थंनिर्वाणमितिविशेषणं। परब्रह्मप्राप्तेरेवमोक्षत्वादितिभावः ॥ ७२ ॥ ॐइतिश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॐएषातेभिहितासांख्येइत्यंतेन नत्वेवाहमित्यादिनाग्रंथेनजीवेश्वरस्वरूपमुक्त्वातज्ज्ञानोपायंचयोगेत्विमांशृण्वितिप्रतिज्ञापूर्वंत्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनोक्त्वाकर्मजंबुद्धियुक्ताहीत्यादिनाकिंचित्प्रपंचनंतस्यकृतंपूर्वाध्याये। अत्रतुपूर्वोक्तस्यैवनिवृत्तकर्मरूपज्ञानोपायशब्दितयोगस्यावश्यकार्यताज्ञापनरूपंप्रपंच

नंप्राचुर्येणक्रियतइतिपूर्वोत्तराध्याययोःपौर्वापर्यंध्येयं । दूरेणह्यवरंकर्मेत्युक्तेलब्धावसरःपृच्छति। दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगात्कृपणाःफल हेतवइत्यादिनोक्तदिशाबुद्धिःकर्मणःसकाशात्ज्यायसीचेत्श्रेष्ठायद्दि । हेजनार्दन तेतवमता तत्तर्हिकर्मणिकिंकिमर्थंमांनियोजयसीत्येकः प्रश्नः । तत्रापिघोरेरागद्वेषाद्युपेतेयुद्धाख्येकर्मणिकिमर्थंनियोजयसीत्यन्यः । अयंभावः । सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीत्यादिफलश्रवणेनसर्व कर्मणांहतोवाप्राप्स्यसेस्वर्गमित्यादियुद्धस्यापिकाम्यत्वात्तेषांचबुद्धियोगादवरत्वात् । यत्याश्रमविहितानांशमादीनांफलाश्रवणेनाकाम्य त्वात् । शांतोदांतइत्युपक्रम्यात्मानंपश्येदितिज्ञानार्थत्वश्रवणाच्चयत्याश्रमंस्वीकृत्यतद्धर्मनिष्ठोभवेत्येवनियोक्तव्यं । नतुकाम्यकर्मणियु द्धेयुद्ध्यस्वभारतेतिनियोजनंयुक्तमिति ॥ १ ॥ ननुबुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसीतिबुद्धिपदोक्तयुद्धाख्यकर्मणोपिज्ञानार्थत्वमु

व्यामिश्रेणैववाक्येन बुद्धिंमोहयसीवमे । तदेकंवदनिश्चित्य येनश्रेयोहमाप्नुयां ॥ २ ॥ ॥ श्रीभगवा नुवाच । लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठा पुराप्रोक्तामयानघ । ज्ञानयोगेनसांख्यानां कर्मयोगेनयोगिनां ॥३॥

क्तमितिचेत् । तर्हिव्यामिश्रेणक्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं । यद्वायुद्धस्यक्वचित्स्वर्गार्थत्वंक्वचिज्ज्ञानार्थत्वमित्येवंव्यामिश्रेणसंदे होत्पादकेनबुद्धिंमोहयसीवडोलायमानांकरोषीव । यदिकामिनोयुद्धंस्वर्गार्थंअकामिनोज्ञानार्थंइतिचेत्तथापियतिधर्मएवनियोगोयुक्तोन तुवैकल्पिकेयुद्धे अतोयेनाहंश्रेयोवाप्नुयां। तदेकंनिश्चित्यवदेति अत्रकेशवशब्दार्थउक्तः प्रथमाध्यायेनजायतेअर्दयतिचसंसारमितिदशमभा ष्येनञःपरनिपातः अतएवनलोपाभावः । उत्तरपदेपरतःतस्यस्मरणात्इतितट्टीकोक्तदिशाचजनार्दनशब्दार्थोध्येयः ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि सर्वकर्माण्याश्रमत्रयविहितानिकाम्यकामिभेदेनकाम्यान्यकाम्यानिचेतिवैकल्पिकानि । यतिधर्मास्तुशमादयःकेवलमकाम्याः। युद्धकर्मत्र

नरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषाद्युपेताश्चनभवंतितथापितेषामनाधिकारिकविषयत्वात् । तवचजनकप्रियव्रतादेरिवआधिकारिकत्वात् । सुखदुःखेसमेकृत्वेत्यत्रोक्तदिशाभगवद्भक्त्यास्वधर्मत्वेनानुष्ठानेपापानवाप्तेर्वैकल्पिकेपियुद्धकर्मण्येवनियोज्यइतिभावेनाद्यप्रश्नस्योत्तरमाह । लोकइत्यादिना । द्वितीयस्यतुश्रेयानित्यादिनाग्रेध्येयं । अस्मिन्लोकेसाधकवर्गेनिष्ठास्वरूपेणस्थितिःमुक्तिरितियावत् । यद्वानिष्ठानितरांसंसारगतिनिवृत्तिर्द्विविधाद्विप्रकारा द्विविधसाधनसाध्येत्यर्थः । पुरामयाप्रोक्ताहेअनघेतिसंबुद्धिः । कथमित्यतआह । सांख्यानांज्ञानप्रधानानांदेवानांसनकादियतीनांच । ज्ञानयोगेनप्राचुर्याज्ज्ञानस्योक्तिः । अप्रचुरकर्मोपेतप्रचुरज्ञानोपायेनजपध्यानादिनानिष्ठामुक्तिः योगिनांकर्मरूपोपायवतां कर्मयोगेनाप्रचुरज्ञानोपेतेनप्रचुरकर्मोपायेननिष्ठामुक्तिः । योगिनामित्यनंतरमितिशब्दोध्यायार्थः । अत्र

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुते । नचसन्यसनादेव सिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥

भगवज्ज्ञानिनामप्युभयेषांनज्ञानमात्रेणस्वयोग्ययावदानंदानुभवरूपसंपूर्णमुक्तिः । अपितुकर्मसमुच्चितेनैव । तत्रकेचनसनकादयोयतयःस्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्येज्ञानप्रचुराःसंतोमुक्तिभाजः । केचित्तुजनकप्रियव्रतादयोगृहस्थाःस्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्येप्रचुरकर्माणःसंतएवमुक्तिभाजोभवंति । आधिकारिकतयातथैवभगवताक्लृप्तत्वात् । तथाचत्वमप्याधिकारिकइतिकर्मणिविनियोज्यएवेतिभावः । अत्रनीरमिश्रक्षीरेक्षीरशब्दप्रयोगवत्प्राचुर्याभिप्रायेणज्ञानयोगेनकर्मयोगेनेत्येकैकोक्तिरितिज्ञेयं ॥ ३ ॥ यतिधर्माःशमादयएवानुष्ठेयाःनतुगृहिधर्माः । तत्रापिनघोरंयुद्धकर्मेतिवादिनंपार्थंप्रतितवजनकादेरिवाधिकारिकत्वात्वर्णाश्रमोचिताःधर्मास्त्वयानुष्ठेयाएवेतिउक्तं । इदानींकर्मनकार्यमितिवदतःकिंकर्माकरणप्राप्यत्वहेतुनामुक्तेर्नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वात्तदन्यथानुपपत्त्याकर्मनकार्यमित्यभिप्रायः । उतकर्मणः

संसारबीजत्वात्तदकरणंमुक्तिहेतुरिति। कर्मणाबध्यतेजंतुरितिस्मृतेःकर्मणोमुक्तिप्रतिबंधकत्वाद्वा। आद्यंनिराह। नेति। कर्मणामनारंभादकरणान्नैष्कर्म्यंकर्माकरणप्राप्यत्वहेतुनानैष्कर्म्यशब्दवाच्यंमोक्षमश्नुतइतियत्त्वयोक्तं। तन्नभवति। कुतइत्यतउक्तं। पुरुषइति। पुराणिशरीराणिसरतिप्राप्नोतीतिपुरुसःपुरुसएवपुरुषः। हेतुगर्भमिदं। सदासूक्ष्मेणस्थूलेनचदेहेनयुक्तत्वादिति। कर्माकरणमात्रेणमोक्षइतिपक्षेकदाचित्कर्मानधिकारशरीरस्यापिसंभवेनतद्देहेकर्माकरणनिमित्तमोक्षप्राप्त्याधुनादृश्यमानंपुरुषत्वंनस्यादितिभावः। नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वंतुकाम्यकर्माप्राप्यत्वनिमित्तेनोपपन्नं। मयातुनिवृत्तकर्मण्येवनियोगःक्रियतइतिभावः। द्वितीयमपिनिराह। नेति। कर्मणामनारंभादकरणान्नैष्कर्म्यंकाम्यकर्माप्राप्यंमोक्षमश्नुते। संसारबीजभूतकर्माभावादितित्वयोक्तंयत्तन्न। कुतःपुरुषइति। प्राग्वदेवार्थः। अनादौसंसारेकर्माधिकृतानंतजन्मसंभवेनसदापुरुषशब्दितदेहयुतत्वात्तत्रकृतानंतकर्मणांभावेनाद्यतनदेहावच्छेदेनकर्माकरणमात्रेणसंसारबीजाभावकृतमोक्षाशाकुतःस्यादितिभावः। तृतीयपक्षनिरासस्तुयज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रेत्यादौवक्ष्यते। ननुनिष्कामंज्ञानपूर्वंत्वितिस्मृतौनिवृत्तकर्मणामोक्षउच्यते। तस्यमोक्षहेतुत्वेफलांतराभावएवयुक्तिर्नेतरन्या। तथाचकर्माकरणस्यापिफलांतराभावरूपयुक्तिसाम्यात्। आयासाभावरूपगुणवत्त्वाच्च। कर्माकरणादपिमोक्षःस्यात्। एवंत्वयिनान्यथेतोस्तीत्यादौश्रुतःकर्माकरणेप्रत्यवायस्तुअमुमुक्षुविषयतयोपपन्नइत्यतआह। नचेति। सन्न्यसनात्काम्यकर्माकरणादेव। तन्मात्रादितियावत्। अनेननिवृत्तकर्मकरणमुपलक्ष्यते। निवृत्तकर्मकरणमात्रात्सिद्धिंमोक्षंपुरुषोनसमधिगच्छतिप्राप्नोति। किंतुतेनांतःकरणशुद्धिविषयवैराग्यश्रवणमननध्यानज्ञानद्वारैव। निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतीतीतिश्रुतेरप्ययमेवाभिप्रायः। तथाचनतत्प्रतिबंध्याकर्माकरणस्यमोक्षहेतुत्वंशंक्यमितिभावः। ननुयआश्र

मधर्माणांश्रुत्यादिसिद्धेमुक्तिहेतुत्वेफलांतराभावएवमुक्तिरितितत्प्रतिबंधास्तुकर्माकरणस्ययुक्तिहेतुत्वमित्यतोप्युक्तं । नचेति । सन्न्य
सनाद्यत्याश्रमादेवेत्यर्थः । सतुभगवतिमनःसमाधानद्वारातत्प्रीतिविशेषद्वारावामुक्तिहेतुर्नफलांतराभाववत्त्वहेतुना । येनतत्प्रतिबंधा
पिफलांतराभावयुक्त्याकर्माकरणस्यमुक्तिहेतुत्वंशंक्येतेति । एतेनलोकइतिपूर्वश्लोकोक्तदिशानकेवलमाधिकारिकत्वात्तवकर्मणिनियो
गःअपितुकर्माकरणस्यत्वदुक्तरीत्यामुक्तिहेतुत्वभावादपीतिहेत्वंतरमुक्तंभवति ॥ ४ ॥ किंचकर्मणेत्यादिस्मृतिबलात्कर्मणोमुक्तिप्रति
बंधकत्वमितितृतीयपक्षेस्मृतौकर्मशब्दःसंकुचितवृत्तिरितिवक्ष्यमाणोपोद्घाततयाकर्माणिसर्वात्मनात्यक्तुंनशक्यानीत्याह । नहीति । जातुक
स्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञोऽज्ञोवाअकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वन्नतिष्ठति । कुतइत्यतउक्तं । कार्यतइति । सर्वःसर्वेणजनेनव्यत्ययात् ।

नहिकश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यतेह्यवशःकर्म सर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसं
यम्यय आस्तेमनसास्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ६ ॥ ॥

अवशःअवशेनअःइतिब्रह्मेतिश्रुतेः । विष्णुवशेनैवसतास्वतंत्रकर्तृविष्ण्वधीनकर्तृताकेनैवकर्त्राप्रकृतिजैर्गुणैःसत्वादिभिर्विकारकर्तृभूतैःक
र्मकार्यते । स्वतंत्रकर्त्राभगवताविकारकर्तृसत्त्वादिभिश्चप्रेरितोजनः । सदाकिंचित्कर्मकरोतीतिहेतोरकर्मकृत्कोपिनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुशरीर
यात्राद्यर्थकर्मणांत्यक्तुमशक्यत्वेपियज्ञादिकर्मणांत्यक्तुंशक्यत्वात्तेषामस्तुत्यागः । नह्यशक्यविषयेशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति । अतःकर्मणावध्य
तइतिकर्मत्यागपरेशास्त्रेकर्मशब्दोयज्ञादिकर्मपरोभविष्यतीत्यतोमनएवबंधमोक्षयोःप्रयोजकंनकर्मकरणाकरणेइतिभावेनमनसएवप्राधान्य
माह । कर्मेत्यादिश्लोकाभ्यां । कर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानि । चक्षुरादीन्युपलक्ष्यंते । संयम्यनिगृह्ययोमनसाइंद्रियार्था

न्रूपादीन्मनसास्मरन्नास्तेवर्तते । सविमूढात्माभ्रांतःमिथ्याचारःकपटाचारःडांभिकउच्यतइत्यर्थः । यस्त्विद्रियाणिचक्षुरादिज्ञा
नेंद्रियाणिमनसानियम्यअसक्तःफलेच्छाहीनःसन्कर्मेंद्रियैःकर्मयोगंस्ववर्णाश्रमोचितकर्मरूपज्ञानोपायंआरभतेकरोतिसविशिष्यते । पू
र्वतनादधिकोभवति । एतेनपूर्वश्लोकेमनसोनिग्रहाभावेबंधइत्यन्वयः । द्वियीयेतुमनसोनिग्रहेबंधाभावइतिव्यतिरेकउक्तः । तथापूर्वत्र
मनसोऽनिग्रहेमोक्षाभावइतिव्यतिरेकः । द्वितीयेतुश्लोकेमनसोऽनिग्रहेमोक्षइत्यन्वयइतिबंधापेक्षयामनसोनिग्रहनिग्रहयोरन्वयव्यतिरेकौमो
क्षापेक्षयाचव्यतिरेकान्वयावित्युक्तदिशाभिप्रेततयाबंधमोक्षयोर्मनोऽनिग्रहनिग्रहावेवप्रयोजकावित्युक्तंभवति । मनसएवप्रयोजकत्वज्ञा

यस्त्विद्रियाणिमनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतंकुरु कर्मत्वं कर्मज्यायोह्यकर्मणः । शरीरयात्रापिचते नप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयंकर्मबंधनः । तदर्थंकर्मकौंतेय मुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ ॥

पनायमनसास्मरन्नित्युक्तिः । अन्यथास्मरणस्यमानसत्वाव्यभिचारान्मनसेतिव्यर्थंस्यादितिज्ञेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततःकिमित्यतआह ।
नियतमिति । हियस्मादकर्मणःकर्माकरणात्कर्मानुष्ठानंज्यायःप्रशस्ततमं । अतोनियतंवर्णाश्रमोचितंकर्मकुरु । किंचाकर्मणःकर्माकुर्वतः
तेतवशरीरयात्रापिदेहनिर्वाहोपिनप्रसिद्ध्येदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते । तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदार्शि
नइतिस्मृतेर्मुक्तिप्रतिबंधकत्वात्कर्मनकार्यमितिप्राग्विकल्पितंतृतीयंपक्षंनिराह । यज्ञार्थादिति । यज्ञोविष्णुःयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः । तद
र्थात् । यद्वाजानातीतिज्ञः । इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः । स्वपरगताशेषविशेषज्ञत्वात् । ज्ञोविष्णुःयेनोद्देशेनयातोविषयीकृतःसउद्देशोयज्ञःवि

ष्णुविषयोद्देशार्थात्कर्मणोन्यत्रविष्णवन्यविषयेविष्णूद्देशादन्योद्देशविषयेवा । अयंलोकोजनःकर्मबंधनः । कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युट् । कर्मबंधनंबंधकंयस्यसकर्मबंधनः। अवैष्णवकर्मैवप्रतिबंधकंनवैष्णवंकर्म। कर्मणेतिस्मृतौकर्मपदमवैष्णवकर्मपरं । नतुकर्ममात्रपरं । अत एवप्राक्नहिकश्चिदितिश्लोकेकर्मणेतिस्मृतिबलात्कर्ममात्रंनकरोमीतित्वयावक्तुमशक्यं । स्मृतौकर्मपदस्यसंकोचस्त्वयाप्यभ्युपेयइतिभावे नाकर्मकृत्कोपिनास्ति । सदाभगवदादिप्रेरितःकिंचित्कर्मकुर्वन्नेवसर्वोप्यास्तेइत्यसंकुचितवृत्तित्वेबाधकमुक्तं । तथाशरीरयात्रापीत्यत्रापिदेहनिर्वाहाभावोबाधकउक्तः । अतस्तदर्थंभगवत्पूजार्थंमुक्तसंगःफलकामनाहीनःसन्कर्मसमाचरकुर्विति ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमोचितकर्मणः

सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वा पुरोवाचप्रजापतिः । अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेन तेदेवाभावयंतुवः । परस्परंभावयंतः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ ॥

सर्वथाकर्तव्यत्वेस्तुतिनिंदापरकृतिपुराकल्परूपार्थवादंचाह । सहेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैः । यज्ञैःसहवर्ततइतिसहयज्ञाःब्राह्मणादिप्रजाः पुरासर्गादौसृष्ट्वाप्रजापतिरुवाच । किमुवाचेत्यतआह । अनेनेत्यादिनाकारणादित्यंतेन । हेप्रजाः अनेनयज्ञेनयूयंप्रसविष्यध्वं । इष्टकामानितिशेषः । स्वस्वाभिमतपुमर्थान्संपादयत । एषयज्ञःवोयुष्माकमिष्टकामधुक् । कामाभोगाःतान्दोग्धीतिकामधुक् । इच्छाविषयभोगप्रदोस्तु ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धृत्वंयज्ञस्येत्यतआह । देवानिति । हेप्रजाःअनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत । संभावयत हविर्भिःतर्पयत । तेहविरादिभिस्तृप्तादेवावोयुष्मान्भावयंतु । इष्टकामदानेबतर्पयंतु । एवमन्योन्यंभावयंतोदेवाश्चयूयंचपरंश्रेयोमोक्षा

ल्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ एतदेवस्पष्ट(यन्)यितुंकर्माकरणेदोषमाह । इष्टानिति । यज्ञैर्भावितादेवावोयुष्मभ्यंइष्टान्भोगान्दास्यंति । तैर्देवैर्दत्तान्नादीन्तेभ्योयज्ञादिभिरप्रदाययोभुंक्तेसःस्तेनएवचोरएव ॥ १२ ॥ एवमयजतोविनिंद्यंयजतःस्तौति । यज्ञेति । विष्णुत दितरदेवाराधनावशिष्टभोजिनःसंतःसर्वकिल्बिषैःपापैःमुच्यंते । यद्वावैश्वदेवादियज्ञावशिष्टभोजिनःसंतःसर्वकिल्बिषैः । खंडनीपेषणी चुल्लीउदकुंभीचमार्जनी । पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतिइत्युक्तपंचसूनाकृतदोषैर्मुच्यंतइत्यर्थः । पुनरयजतोनिंदति । भुंजतइ तिं । आत्मकारणात्स्वार्थमेवयेपचंतितेपापाःअघमेवभुंजतेअघनिमित्तमेवभुंजतेतद्भोजनंपापहेतुरेवेत्यर्थः । इतिप्रजापतिरुवाचेतिइतिश

इष्टान्भोगान्हिवोदेवा दास्यंतेयज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो योभुंक्तेस्तंनएवसः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनःसंतो मुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः । भुंजतेतेत्वघंपापा येपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवंतिभूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवतिपर्जन्यो यज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

ब्दोयोज्यः ॥ १३ ॥ वर्णाश्रमोचितकर्मणःसर्वथाकर्तव्यत्वेस्तुत्याद्यात्मकार्थवादंचतुर्भिरुक्त्वाअधुनाजगच्चक्रप्रवर्तकत्वरूपंहेत्वंतरं विपक्षेनर्थोक्त्याह । अन्नादित्यादित्रिभिःश्लोकैः । अन्नाद्भूतानिभवंतिरेतोद्वाराप्राणिनउत्पद्यंते । पर्जन्यादादित्यादन्नसंभवःवृ ष्टिद्वाराअन्नस्योत्पत्तिः । पर्जन्योमेघचक्राभिमानीआदित्यःयज्ञाद्भवति । यज्ञशब्दोत्राज्यादिहविःपरः । यजमानदत्तेनाज्यादिह विषामुपभोजनेनादित्यस्यबलाद्युपचयान्निमित्तादुपचारेणयज्ञाद्भवतिपर्जन्यइत्युच्यते । यद्वापर्जन्यशब्देनादित्याभिमन्यमानमेघच क्रमेवलक्षणयावा जनजातपरसस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिरितिस्मृत्युक्तयोगवृत्त्यावाग्राह्यं । तच्चयज्ञाद्भवति । हविर्भागेनपरितुष्टादादि

त्यादुत्पद्यते । अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिरित्यादेः । वृष्टिर्वार्षिकमेघचक्रंजायतइत्यर्थः । यज्ञोदेवदत्तोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोज्योतिष्टोमादिःकर्मसमुद्भवः । तदंगक्रिययोत्पद्यते ॥ १४ ॥ कर्मब्रह्मोद्भवंपरब्रह्मजन्यंविद्धिजानीहि । ब्रह्मपरब्रह्मचाक्षरसमुद्भवं । अक्षरशब्दितवेदाभिव्यंग्यं । वेदेनयथावदवगतमेवब्रह्मसत्कर्मकारयतीतिभावः । तानिचाक्षराणिभूतव्यंग्यानीतिशेषोक्त्याचक्रंध्येयं । तस्मादुक्तपरंपरयायज्ञाभिव्यंग्यत्वात्सर्वगतंब्रह्म नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितमित्युच्यते । एवंचभगवतोयज्ञेप्रतिष्ठितत्वात्यज्ञानुष्ठानेनचक्रप्रवृत्तौभूतस्थितिहेतुत्वनिमित्तमुक्तमिवभगवदभिव्यक्तिनिमित्तंचमुक्तंभवतीतिभा

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं । तस्मात्सर्वगतंब्रह्म नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥
एवंप्रवर्तितंचक्रं नानुवर्तयतीहयः । अघायुरिंद्रियारामो मोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥

वः ॥ १५ ॥ एवंपुरातनैःप्रवर्तितंभगवतैववाप्राणिनामिष्टसिद्धयेप्रवर्तितंजगच्चक्रंइहलोकेयोनानुवर्तयतिकर्मनकरोतीतियावत् । विश्वस्यचक्रेंतर्भावात्कर्माकरणेनचक्राप्रवृत्तौचक्रविनाशकत्वेनविश्वहंतृत्वात्सअघायुः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं । अघनिमित्तमायुर्यस्यसतथा । इंद्रियारामःइंद्रियैर्विषयेषुरतिमान् । हेपार्थव्यर्थमेवजीवतिनरकेमज्जतीत्यर्थः । यज्ञदानतपोरूपत्रिविधकर्मणांगृहस्थानामिवब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयस्यापिविद्यादानाभयदानस्वभोक्तव्यान्नदानस्यचतथाध्ययनप्रवचनध्यानादिरूपवाचिकमानसिकयज्ञस्यतथाकृच्छ्रचांद्रायणादितपसःसत्वेनतेषामपिचक्रप्रवर्तनसंभवोज्ञेयः । उक्तंहिवाचिकोमानसोयज्ञोन्यासिनांतुविशेषतइत्यादि

॥ १६ ॥ एवंनकर्मणामनारंभादित्यादिनासहयज्ञाइत्यादिनाचोक्तदिशाकर्माकरणतत्करणयोर्हानिलाभौचेत्तर्हिपरमेश्वरेअसंप्रज्ञातसमाधिरूपंमनःसमाधानमपिनकार्यंप्रसज्येत। तत्रकर्मलोपस्यावश्यकत्वादित्यतआह। यस्त्विवति। तुशब्दःसमाधिस्थत्वविशेषसूचकः। यस्त्वसंप्रज्ञातसमाधिस्थःमानवोपरोक्षज्ञानी। मनुतेरवण्। आत्मरतिरेव। अत्रात्मशब्दःसर्वोपिपरमात्मपरः। आत्मनिआत्मनोवारतिमान्दर्शनजन्यसुखवान्। परमात्मविषयकदर्शनजन्यसुखवानेवनत्वन्यत्ररतिमानित्येवकारार्थः। भगवतोन्यत्ररतिराहित्यंनप्रायेणेतिमंतव्यंकिंतुसर्वात्मनेत्याह। आत्मतृप्तइति। आत्मनातृप्तःपरमात्मप्रसादेनैव। तदन्यत्रसर्वात्मनालंबुद्धिमानित्यर्थः। अन्यत्रालंबुद्धिरपिभगवत्प्रसादायत्तेतिभावः। किंचातिशयितंसुखंदत्वाभगवानन्यत्रसर्वात्मनालंबुद्धिमुत्पादयतीत्यतोऽन्यत्रालंबुद्धौहेतुतया

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः। आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥
नैवतस्यकृतेनार्थो नाकृतेनेहकश्चन। नचास्यसर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

प्रागुक्तरत्याख्यमेवसुखमाह। आत्मन्येवचसंतुष्टइति। सम्यक्तुष्टिमान्संतुष्टःमहासुखवानित्यर्थः। हेतुगर्भमिदं। भगवद्दर्शननिमित्तकमहासुखवत्त्वादन्यत्रालंबुद्धिमानिति। भगवद्दर्शननिमित्तकंमहासुखंकेनहेतुनास्यादित्यतस्संतुष्टत्वेहेतुरात्मन्येवेति। अधिकरणसप्तमी। आत्मनिस्थितएवसन्संतुष्टइति। असंप्रज्ञातसमाधिरूपयात्मनिस्थित्यैवसंतुष्टोनत्वन्येनकेनापीत्येवकारार्थः। अत्रमानवइतिउक्तिःअपरोक्षिणएवासंप्रज्ञातसमाधिरितिद्योतयितुं। यस्त्वेवंरूपःतस्यकार्यंकर्तव्यंसंध्यावंदनादिकंकिमपिकर्मनविद्यते ॥ १७ ॥ ननुकर्मकरणाकरणयोर्लाभहानीचेत्तर्हिसमाधिर्नकार्यःप्रसज्येतेतिचोदितेसमाधिस्थस्यकार्यंनविद्यतेइत्युत्तरंकस्मादुक्तं।

कर्मकृतिकालेत्वयाहमुद्बोधनीयइतिकंचित्प्रत्युक्त्वासमाधौस्थितःसन्तेनयोगशास्त्रोक्तैरुपायैरुद्बोधितःकर्मकरोतीत्येवोत्तरंकुतोनोक्त
मित्यतआह । नैवेति । तस्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यसमाधिंविनेहकृतेनयज्ञादिकर्मणात्मरत्यधिकस्तत्समोवार्थःपुमर्थोनास्ति । ननुय
ज्ञादिकरणार्थंउत्थानाभावेपिनित्यनैमित्तिककर्माकरणेप्रत्यवायात् । तत्करणार्थंसमाधितउद्बोधनंआवश्यकमित्यतआह । नाकृतेनेति ।
तस्यसमाधिस्थस्याकृतेनकर्मणासंध्यावंदनादितत्तत्कालानुष्ठेयकर्माभावेनकश्चनदोषइतिशेषःनास्ति । ननुसमाधिस्थस्याल्पस्ययज्ञादे
रनुष्ठानेफलाभावेपिसंध्याद्यकृतौप्रत्यवायाभावेपिगुरुदेवतादिषुपूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौस्यातामेवातस्तत्सन्निधानप्राप्तौउद्बो
धनमावश्यकमित्यतआह । नचेति । अस्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यसर्वभूतेषु । विषयसप्तमीयं । अर्थव्यपाश्रयःअर्थस्यव्यपाश्रयःप्राप्तिः । ये
नदर्शनसंभाषणपूजनादिव्यापारेणभवतिसोर्थव्यपाश्रयइतिव्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुर्वादिविषयकदर्शनभाषणवंदनादिव्यापारःपुम
र्थप्राप्तिहेतुभूतःसमाधिस्थस्यनास्तीत्यर्थः । चशब्दःपूर्वार्धोक्तसमुच्चये । गुर्वादिविषयव्यापारेणाप्यात्मरतितुल्यंसुखंनलभ्यतइत्यभिप्रा
यः । एवंतत्पूजाद्यकरणमपिसमाधिस्थस्यनानर्थप्राप्तिहेतुरित्युपलक्ष्यते । यद्वानकेवलंचक्रप्रवर्तकत्वेनभूतस्थितिहेतुत्वात्कर्मकर्तव्यं ।
किंतुमुक्तस्यैवाकर्मत्वादमुक्तेनावश्यंकर्मकार्यमितितस्मादित्यनेनवक्तुंअकर्मत्वंमुक्तस्यैवेत्याह । यस्त्विति । यस्तुमानवःप्राप्तज्ञानफलो
मुक्तःआत्मरतिःआत्मनापरमात्मनारतिःअभिव्यक्तस्वरूपानंदोयस्यसतथा । आत्मनापरमात्मनातृप्तःकृतकृत्यःआत्मतृप्तःआत्मन्ये
वचसंतुष्टःप्रीतिमान् । यद्वातृप्तिसंतोषशब्दयोःप्रीतिरूपैकार्थत्वेप्यात्मनातृप्तःप्रीतिमान्आत्मन्येवचसंतुष्टइत्येवतार्थभेदोध्येयः । तस्ये
तुतस्यैवेतितुशब्दोत्रयोज्यः।मुक्तस्यैवकार्यंनविद्यते । ननुकृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैरित्युक्तेर्मुक्तस्यापिकर्मकर्तव्यमित्यतआह । नैवेति ।

प्राग्वदेवार्थःस्वेच्छयैवकरणंनविधिबद्धत्वेन। नवाफलापेक्षया तस्यैवफलरूपत्वेनफलांतराभावादितिभावः॥१८॥ तस्मादसंप्रज्ञातस माधिस्थस्यवामुक्तस्यैववाऽकर्मत्वेनत्वादृशेनावश्यंकर्मणःकर्तव्यत्वादसक्तःफलस्नेहरहितःसन्कार्यमवश्यकर्तव्यंकर्मसततंसमाचरभग वत्पूजात्वेनानुतिष्ठ । ननुमुक्तस्यकर्मणाप्रयोजनाभावात्कार्याभावः। एवंमुमुक्षोरपिकर्मणाफलाभावात्कार्याभावः किंनस्यादित्य तआह । असक्तइति । पुरुषःअसक्तःकर्माचरन्नेवज्ञानद्वारापरमाप्नोतिहियस्मात्तस्मान्मुक्तसमाधिस्थाभ्यामन्यस्यकर्मणाफलसत्त्वाद स्त्येवकार्यमितिभावः ॥ १९ ॥ ननुज्ञानादेवमोक्षसिद्धेःकथमसक्तोह्याचरन्नेवेत्युच्यतइत्यतोमुक्तावानंदातिशयार्थंविहितकर्मणोवश्य

तस्मादसक्तःसततं कार्यंकर्मसमाचर। असक्तोह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥

कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्तव्यतायांज्ञानिनामाचारमपिप्रमाणयति । कर्मणैवेति । सहयोगेतृतीया । जनकादयोजनकप्रियव्रतादयोज्ञानिनःकर्मणैवकर्मसहि ताएवकर्मकुर्वंतएवसंसिद्धिंसंपूर्णमोक्षमास्थिताःप्राप्ताः। ज्ञानमात्रान्मुक्तिसिद्धावपितत्रानंदातिशयार्थंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः। तृतीयायाः करणार्थत्वेपिकर्मणाकरणेनसंसिद्धिंमोक्षमाप्ताइत्यर्थः। लांगलेनजीवामइतिवत्। ज्ञानद्वारकत्वाभिप्रायंकरणत्वमिति । यद्वासंसि द्धिंज्ञानंकर्मणाप्राप्ताइत्यर्थः। नकेवलंज्ञानिनामाचारात्कर्मकर्तव्यं। किंत्वीश्वरप्रीतिद्वारामुक्तिहेतुलोकसंग्रहार्थत्वाच्चकर्मकार्यमित्याह। लोकेति। लोकानामज्ञजनानांकर्मणिप्रवृत्तिरूपंसंग्रहमेवापि। नकेवलं। तान्याचारमित्यपेरर्थः । एवकारस्तुतिष्ठतुतावत्कर्मकरणे न्योहेतुरित्यर्थसूचकः। संपश्यन्कर्मकर्तुमर्हसि। जनककर्मणिप्रवर्तनेनभगवत्प्रीतिःतथाचमोक्षेसुखातिशयःइतिज्ञेयं। तदुक्तं। अज्ञा

नांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात् । अद्वैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपूर्तिदेति ॥ २० ॥ कथंकर्मकरणेनलोकसंग्रहइत्यतआह । यद्यदिति । श्रेष्ठोमहात्मायत्प्रमाणंकुरुतेयद्वाक्यादिकंप्रमाणंसदपिलोकेप्रमाणत्वेनानवगतंप्रमाणतयाज्ञपयतीत्यर्थः । यद्वायत्प्रमाणमित्येकंपदंबहुव्रीहिः । यत्प्रमाणंलौकिकंवैदिकंवाकर्मकुरुतेतदेवलोकोनुवर्तते अनुसरति ॥ २१ ॥ किंचप्रयोजनमात्रहीनेनापिमयाकेवलानुग्रहेणलोकसंग्रहार्थंकर्मक्रियतेमुक्तावानंदवृद्धिप्रयोजनवताज्ञानिनातत्कर्तव्यमितिकिंवाच्यमितिभावेनाह । नमइत्यादित्रिभिः । हेपार्थ

यद्यदाचरतिश्रेष्ठ स्तत्तदेवेतरोजनः । सयत्प्रमाणंकुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ नमेपार्थास्तिकर्तव्यं त्रिषुलोकेषुकिंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्यहंनवर्तेयं जातुकर्मण्यतंद्रितः । ममवर्त्मानुवर्तंते मनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमेलोका नकुर्यांकर्मचेदहं । संकरस्यच कर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मेकिंचनकर्तव्यंनास्ति । यतस्त्रिषुलोकेषुप्रागप्राप्तंपश्चात्प्राप्तव्यंनास्ति । तथापिकर्मणिवर्तएव । कर्मकरोम्येव ॥ २२ ॥ यदिह्यहंजातुकदाचिदतंद्रितोनलसःकर्मणिनवर्तेयंनकर्मकुर्यांतर्हिममवर्त्ममार्गंकर्माकरणरूपंमनुष्याःसर्वशःसर्वेपिअनुवर्तंतेअनुसरेयुः । मद्दृष्टांतेनकर्मनकुर्युरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ततःकोदोषइत्यतउच्यते । अहंचेत्कर्मनकुर्यांतदाइमेलोकाःउत्सीदेयुःकर्मलोपेननरकंप्राप्नुयुः । किंचकर्मलोपेसतिब्रह्मक्षत्रादिवर्णविवेकोनस्यात् । अतोवर्णसंकरस्यचकर्तास्यांभवेयं । एवमहमेवप्रजाःउपहन्यांहतवान्भवेयं ॥ २४ ॥

ननु । अज्ञवदाग्रहेणज्ञानिनापिकर्मकार्यंचेद्विद्वदविद्वत्कर्मणोरविशेषप्रसंगइत्यतआह । सक्ताइति । हेभारतअविद्वांसोज्ञाःकर्मणिस
क्ताःअभिनिविष्टाःफलेच्छावंतःसंतोयथाकर्मकुर्वंतितथाविद्वान्ज्ञान्यपिअसक्तःफलेच्छाहीनःसन्लोकसंग्रहंचिकीर्षुःकर्मकुर्यादित्यर्थः ।
सक्त्यसक्तिपूर्वकत्वेनकर्मानुष्ठानंतयोर्विशेषइतिभावः ॥ २५ ॥ अज्ञानांकर्मणिसक्तिंजनयितुमपिज्ञानिनाकर्मकार्यमित्याह । नबुद्धी
ति । अज्ञानांभगवत्स्वरूपमजानतांकर्मसंगिनांकर्माभिनिवेशिनांबुद्धेर्भेदंविपर्यासंनजनयेत् । कर्मानुष्ठानाद्बुद्धेश्चालनंनकुर्यात् । वि
द्वान्युक्तोभगवतिमनोयोगवान्तत्पूजात्वेनेतियावत् । कर्मसमाचरन्सर्वकर्माणिजोषयेत् । सेवयेत्अज्ञानितिशेषः ॥ २५ ॥ ज्ञान्यज्ञानि

सक्ताःकर्मण्यविद्वांसो यथाकुर्वंतिभारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं ॥ २५ ॥ नबुद्धि
भेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनां । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेःक्रियमाणा
नि गुणैःकर्माणिसर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते ॥ २७ ॥ ॥ ॥

नोःसक्ताइत्यादिश्लोकद्वयोक्तंकर्मानुष्ठानवैलक्षण्यंप्रपंचयति । प्रकृतेरित्यादिश्लोकत्रयेण । अत्रप्रकृतिशब्देनजीवस्वभवेश्वरजडप्रकृत
योग्राह्याः । प्रकृतेःप्रकृष्टकृतिमत्त्वहेतुनाप्रकृतिपदवाच्यस्यहरेःगुणैरिच्छाज्ञानप्रयत्नादिरूपगुणैर्धर्मैःस्वतंत्रैः । तथाप्रकृतेःउत्तममध्यमा
धमरूपजीवराशिस्वभावस्यगुणैरनुगुणैःतत्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानादिरूपधर्मैरीशाधीनैः । तथाप्रकृतेःजडप्रकृतेःसंबंधिभिःगुणैस्त
त्कार्यभूतैःसत्वरजस्तमोगुणैःप्रकृतेर्विकारभूतैर्देहेंद्रियांतःकरणरूपगुणैःक्रियमाणानिकर्माणिसाधुकर्ममिश्रकर्मासाधुकर्माणिप्रति । अहं
कारविमूढात्मासन्कर्ताहंस्वतंत्रकर्ताहमितिमन्यते । ईश्वरःस्वतंत्रकर्तासन्स्वज्ञानेच्छादिनास्वाधीनकर्त्रात्रिविधजीवस्वभावमनुसृत्य

कृतिविकारजीवकरणैःप्रकृतिकार्यसत्वादिगुणरूपोपादानकारणेनक्रियमाणकर्मणामहमेवस्वतंत्रकर्तेत्यात्मानंअज्ञोजनोमन्यतेइत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमविद्वान्करोतिचेत्विद्वान्कथमित्यतआह । तत्वविदिति । गुणकर्मविभागयोःगुणानामिच्छादिभगवद्गुणानांसत्वादिप्रकृतिगुणानांप्रकृतिविकारतयाप्रकृत्युपसर्जनभूतचक्षुरादींद्रियशरीरमनसांचान्योन्यमुक्तविधयाविभागस्यतथाकर्मचस्वतंत्रभगवत्कर्तृकंतदायत्तजीवकर्तृकंविकाररूपप्रकृतिकर्तृकंचेतिकर्मविभागस्यतत्वविचुतत्वज्ञानीतुगुणाभगवदिच्छादयःगुणेषुजीवस्वभावकर्मादिषुप्रेरकत्वेनवर्तंते । भगवदिच्छाद्यनुसारेणच । गुणाइंद्रियाणिगुणेषुशब्दादिविषयेषुवर्तंते । अतोजीवस्यनक्वापिस्वातंत्र्यमितिमत्वानसज्जते । स्वात्मनःकर्तृत्वाभिमानेनसंसारमग्नोनभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वात्मनःस्वतंत्रकर्तृतांमन्यमानाःअविद्वांसःज्ञानिना

तत्वविचुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणागुणेषुवर्तंत इतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंतेगुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदोमंदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥

बोधनीयाइत्यतआह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेरीश्वरस्येच्छादिगुणैःकर्तृभूतैः । प्रकृतेर्जडस्यकार्यभूतसत्वादिगुणैर्निमित्तैःप्रकृतेःप्रकृतेर्जडस्यविकारभूतगुणेष्विंद्रियेषुसंमूढाःममैवैतानिकरणानिइतितेषुस्वातंत्र्याभिमानिनःअतएवगुणकर्मसुगुणेषुशब्दादिविषयेषुसज्जंतेस्नेहातिशयवंतोभवंति । स्वकर्मसुचसज्जंतेस्वातंत्र्यभ्रमवंतोयेतानकृत्स्नविदःगुणकर्मविभागाज्ञान्मंदानयोग्यजनान्स्वयंकृत्स्नविज्ज्ञानीनविचालयेत् । गुणकर्मसुसंगंत्याजयित्वासन्मार्गेनप्रवर्तयेदित्यर्थः । शब्दाद्याइन्द्रियाद्याश्चसत्वाद्याश्चशुभानिचेत्यादेःगुणशब्दोनेका

र्थोध्येयः ॥२९॥ एवमविद्वत्कर्मतोविद्वत्कर्मणोनभिमानेनानुष्ठानरूपवैलक्षण्यमुक्त्वेदानींतवापिज्ञानित्वात्तथैवानुष्ठेयंकर्मेत्याह । मयीति । अध्यात्मचेतसाआत्मानंपरमात्मानंमामधिकृत्यस्थितमध्यात्मंअध्यात्मंचतत्चेतश्चतदध्यात्मचेतःतेनेतिवा । अधिअधिकंसचासावात्माचाध्यात्मा । अध्यात्मनिचेतोध्यात्मचेतःतेनेतिवा । सर्वाधिकपरमात्मभूतमन्निष्ठमनसानिराशीःविष्णुभक्तिज्ञानाद्यन्यकामरहितः । निर्ममःकर्मण्यहमेवस्वातंत्र्येणकरोमीतिस्वतंत्रकर्तृताभिमानहीनोभूत्वासर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यभगवान्कृष्णएवमयिस्थित्वासर्वकर्माणिकरोतीतिज्ञात्वा तानिचश्रीकृष्णपूजारूपाणीतिमयिसमर्प्यविगतज्वरःत्यक्तशोकःसन्युध्यस्वेति । तदुक्तं । नाहंकर्ताहरिःकर्तातत्पूजाकर्मचाखिलमित्यादि ॥ ३० ॥ विद्वांसएवंकर्मकुर्वंतीत्येतावतामयाप्युक्तविधयाकर्मकार्यमितिकुतइत्यतःस्वोक्तस्यकरणेअकर

मयिसर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्वविगतज्वरः ॥३०॥ येमे
मतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः । श्रद्धावंतोनसूयंतो मुच्यंतेतेपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतो
नानुतिष्ठंतिमेमतं । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

णेचफलमाह । येमइत्यादिश्लोकद्वयेन । येमानवाःश्रद्धावंतःमद्वाक्येष्वास्तिक्यबुद्धिमंतः । अनसूयंतःकष्टेकर्मणिप्रवर्तयतीतिमयिदोषदृष्टिमकुर्वंतःसंतःइदंपूर्वोक्तश्लोकोक्तरीत्याकर्मानुष्ठानरूपंमेमतंनित्यमनुतिष्ठंतितेपिकर्मभिर्निवृत्तकर्मभिर्मुच्यंते । ज्ञानद्वारेतियोज्यं । किमुतापरोक्षज्ञानिनोमुच्यंतइतिकैमुत्यसूचनार्थोपिशब्दः । एतत्सूचनंचप्रासंगिकंध्येयं ॥३१॥ येतुएतन्मेमतंअभ्यसूयंतःकष्टंकर्मेतिदोषदृष्टिमंतःसंतोनानुतिष्ठंति । तानचेतसःविवेकशून्यान्अतएवज्ञातव्यसर्वज्ञानविषयेविमूढान्विशेषेणमिथ्याज्ञानिनःअतएवनष्टान्नष्का

ह्यनर्थभाजोविद्धिजानीहि ॥ ३२ ॥ यदित्वन्मतानुष्ठानेमोक्षःअन्यथातुनाशःतर्हितेमतंकिमितिलोकोनानुतिष्ठतीत्यतआह । सदृशमिति । प्रकृतिशब्दोत्रपूर्वसंस्कारार्थःसन्तत्कार्यरागद्वेषोपलक्षकः । ज्ञानवानपित्वन्मतकरणाकरणयोरिष्टानिष्टज्ञानवानपि । स्वस्याःप्रकृतेःस्वकीयपूर्वसंस्कारकार्यरागद्वेषयोःसदृशमनुगुणमेवचेष्टते । कर्मकरोति । किमुताज्ञइत्यपेरर्थः । ननुमनोनिग्रहेस्वभावानुगतचेष्टोपरतिःस्यादित्यतआह । प्रकृतिमिति । प्रकृतिंस्वभावंयांतिप्राणिनः । तत्रमनोनिग्रहःकिंकरिष्यति नकिमपीत्यर्थः । तदुक्तं । बुध्वाप्यसौयतोनित्यस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीति । यद्वामंदान्नविचालयेदित्ययोग्येषुतत्वबोधोनकार्यइत्युक्तंतत्कुतइत्यतआह । सदृशमिति । प्रागिवार्थः । तत्वोपदेशेनोत्पन्नज्ञानवानपिस्वभावानुगुणचेष्टावानेवभव

सदृशंचेष्टतेस्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिंयांतिभूतानि निग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौव्यवस्थितौ । तयोर्नवशमागच्छेत्तौ ह्यस्यपरिपंथिनौ ॥ ३४ ॥ ॥

ति । नतूपदेशजन्यज्ञानानुरूपेचष्टावानपिभवति । अतस्तत्रतत्वोपदेशोव्यर्थइतिभावः ॥ ३३ ॥ यदिसर्वाणिभूतानिस्वभावानुगुणमेवचेष्टंते । निग्रहोऽकिंचित्करः । तर्हिमयिसर्वाणीत्यत्रेतिकर्तव्यतापूर्वकर्मविधानंयेमेमतमित्यादिनातस्यफलोक्तिश्चव्यर्थेत्यतआह । इंद्रियस्येति । जात्येकवचनं । इंद्रियाणांचक्षुरादीनामर्थेषुरूपादिषुइंद्रियाणांरागद्वेषौअनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषौव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ । लोभमोहमदमत्सराणामुपलक्षणं । प्राधान्याद्द्वयोरेवोक्तिः । तदनुरूपाचप्राणिनांचेष्टितिनिग्रहोऽकिंचित्करोयद्यपि । तथापितयोःरागद्वेषयोःरागादिषड्वर्गवशंनगच्छेत् । नप्राप्नुयात् । कुतः हियस्मादस्यश्रेयोर्थिनःतौपरिपंथिनौश्रेयो

विघातकौपापहेतूचातइत्यर्थः । निग्रहात्सद्यःफलाभावेप्यतिप्रयत्नवतोभवत्येवफलमितिभावः । उक्तंहिसंस्कारोबलवानेवेत्यादि। एतच्चयोग्यजनविषयंध्येयं ॥ ३४ ॥ ज्यायसीचेदित्यत्रार्जुनेनकर्मैवनकार्यं । तत्रापिनरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषोपेततयाघोरंयुद्धा ख्यंकर्मतुनैवकार्यमितिकृताक्षेपद्वयमध्येप्राथमिकोलोकेस्मिन्नित्यादिनोत्तरितः । द्वितीयस्त्वधुनायुध्यस्वविगतज्वरः । तयोर्नवश मागच्छेदित्याद्युक्त्यास्मारितःसन्परिहियते । श्रेयानिति । स्वधर्मःस्ववर्णाश्रमोचितोधर्मःविगुणःअंगहीनोपिस्वनुष्ठितात्सर्वांगसा कल्येनकृतात्परधर्मादन्यवर्णाश्रमोचितधर्माद्पिश्रेयानधिकतरः । कुतःस्वधर्मेयुद्धादौनिधनमपिश्रेयः श्रेष्ठतरं । परधर्मःवर्णाश्रमांत रधर्मस्तुभयावहः । निषिद्धत्वात्अनर्थप्रापकोयतोतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तयोर्नवशमागच्छेदित्यत्रातिप्रयत्नवतःपापहेत्वरिषड्वर्गजयी

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मेनिधनंश्रेयः परधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवा च ॥ अथकेनप्रयुक्तोयं पापंचरतिपूरुषः । अनिच्छन्नपिवार्ष्णेय बलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥ ॥

शक्यइत्युक्तं । तेषुकोबलवान्तंमहाप्रयत्नेनजेष्यामीतिभावेनपृच्छति । अथेति । मयिसंन्यस्यकर्माणीत्यादावुक्तसेतिकर्तव्यताककर्म कर्तव्यतारूपप्रकृतप्रमेयेपापहेतुप्रश्नोनुपयुक्तः । तथापितयोर्नवशमित्यर्थेकामाद्यरिषड्वर्गस्यपापहेतुत्वोक्त्यास्मारितं । तेषुप्रबलपापहे तुप्रश्नोयंप्रासंगिकइतिभावेनगीताकृताप्रकृतादर्थादर्थांतरद्योतकोथशब्दःप्रयुक्तः । यद्वाप्रकृतेःक्रियमाणानीत्यत्रेश्वरस्यसर्वप्रेरकत्वो क्त्यातत्प्रेरकत्वस्यपार्थस्यदेवत्वेनदेवानांप्रेरकत्वस्यचज्ञाततयातत्रप्रश्नायोगात् । इंद्रियस्येत्यत्ररागशब्दितकामाद्यरिषड्वर्गस्यप्रवर्तक त्वोक्त्यापरमेश्वरात्देवजाताच्चाथानंतरंकामादिषट्सुबलवत्प्रश्नोयमितिद्योतनादानंतर्यवाच्येवायमथशब्दः । तथाचायमर्थः ।

अथपरमेश्वराद्देवेभ्यश्चानंतरं अयंपुरुषःपापाचारमनिच्छन्नपिबलान्नियोजितइवपापंचरति । सकामादिषुकेनबलवताप्रयुक्तःप्रेरित
श्चरति । हेवार्ष्णेयवृष्णिकुलोद्भवेति ॥ ३६ ॥ काममूलत्वात्सर्वेषांसएवबलवानित्याह । कामएषइति । एषत्वयापृष्टःपुरुषस्य
पापेषुबलवान्प्रवर्तकइत्यनूद्यकामइतिविधीयते । एषकामःएषक्रोधः । कामात्क्रोधोभिजायतइत्युक्तेःकामजत्वात्क्रोधस्यकार्यकारण
योर्गोभिश्रीणीतमत्सरमित्यादाविवाभेदोपचारेणेयमुक्तिः। सचक्रोधोरजोगुणात्समुद्भवतीतिसतथाकामनिमित्तकोरजोगुणपरिणाम
इत्यर्थः । क्रोधइत्युपलक्षणं । तथाचकामनिवृत्तौतन्मूलाःक्रोधादयःपापहेतवोनिवर्तितुंशक्यंतइतिकामनिवृत्तावेवातिप्रयत्नःकार्य
इतिभावः । कामस्ययावदपेक्षितंदत्वाजेतव्यःसइत्यतःकामंविशिनष्टि । महाशनः महदशनंभोग्यंविषयोयस्यसतथा । महत्पा

श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिहवैरिणं ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच । यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ ॥

प्मपापंब्रह्महत्यादिरूपंयस्मात्सतथा । इहऐहिकामुष्मिकपुरुषार्थविषये । एनंकामंवैरिणंनित्यंअशुभेष्वेवप्रवर्तकतयामोक्षविरोधि
त्वात्शत्रुभूतंविद्धिजानीहि । कामाभिमानीकालनेमिर्ज्ञेयः ॥ ३७ ॥ अशुभप्रेरकेषुक्रोधाद्यभिमान्यसुरेषुकामःकथंबलवानित्यतआ
ह । धूमेनेत्यादिश्लोकद्वयेन । वह्निर्यथाधूमेनाव्रियतेतथातेनकामेनेदंउत्तमजीवजातंकिंचिदावृतं । यथाचादर्शोदर्पणोमलेनावृतःत
थेदंमध्यमजीवजातंतेनकामेनाधिकमावृतं । यथाचगर्भःउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणाव्रियतेआच्छाद्यते । तथेदमधमजीवजातंतेनकामेनात्यंत
मावृतं । त्रिविधस्यापिजीवजातस्ययथायोग्यंयथावत्तयापरावरतत्वज्ञानप्रतिबंधकःकामइत्यर्थः । यद्वाइदमित्यनेनेश्वरांतःकरणंजी

वाख्यंवस्तुत्रयंग्राह्यं । वह्निर्यथाधूमेनाव्रियतेतथेश्वरोजीवगतकामेनावृतः । प्रकाशरूपोप्यग्निर्धूमेनावृतोन्यैर्यथानदृश्यतेतथेश्वरः स्वयंसर्वंजानन्नपिनान्यैर्ज्ञायतइत्यर्थः । आदर्शोमलेनेवांतःकरणंकामेनावृतंयथाऽदर्शोमलेनावृतोमुखाद्यभिव्यक्तिहेतुर्नभवति । तथा जीवांतःकरणंकामावृतंसदीश्वरंजीवंवानप्रकाशयतीत्यर्थः । यथोल्बेनावृतोगर्भःतथाकामेनावृतोजीवःउल्बेनवेष्टितोगर्भोयथाव्यापा राक्षमस्तथाजीवोपिकामेनावृतोनेश्वरादिज्ञानेक्षमइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवंज्ञेयस्येश्वरादेःज्ञानकारणस्यमनसःज्ञातुर्जीवस्यप्रतिबंधकः कामइत्युक्त्याज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वमुक्तं । इदानींशास्त्रतोजातमपिज्ञानंस्वकार्यापरोक्षज्ञानायनप्रभवतीत्याह । आवृतमिति । ज्ञानिनःशास्त्रजनितज्ञानिनोपिज्ञानंकामावृतंभगवदपरोक्षज्ञानायनप्रभवति । किमुगुरूपदेशमात्रजज्ञानवतइतिसूचनायज्ञानिनइत्युक्तं ।

आवृतंज्ञानमेतेन ज्ञानिनोनित्यवैरिणा । कामरूपेणकौंतेय दुष्पूरेणानलेनच ॥ ३९ ॥
इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्यदेहिनं ॥ ४० ॥

अन्यथाज्ञानस्यज्ञानिसंबंधाव्यभिचारात्ज्ञानिनइत्युक्तिर्व्यर्थास्यात् । केनावृतंज्ञानमित्यतउक्तं । कामरूपेणेति । रूप्यतेनिरूप्य तेनयेतिरूपमाख्या कामेतिरूपमाख्यायस्यतेनकामरूपेणकामाख्येननित्यवैरिणासदापकारिणादुष्पूरेणदुःखेनपूरयितव्येन । नकेवलं दुष्पूरःकिंत्वनलेननविद्यतेऽलंतृप्तिर्यस्यसोनलः । तेनमहतोभोग्यस्यविषयस्यप्राप्तावपिअधिकेच्छयालंबुद्धिहीनेनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ य दर्थमर्जुनेनपापप्रवर्तकेषुबलवान्पृष्टः उत्तरितश्च तस्यबलवतःकामस्यशत्रोर्वधार्थमधिष्ठानमाह । इंद्रियाणीति । अस्यकामाख्यश त्रोरिंद्रियाणिचक्षुरादीनिमनोबुद्धिश्चाधिष्ठानं । प्राधान्यज्ञापनायमनोबुद्ध्योःपृथगुक्तिः । अधिष्ठानतांव्यनक्ति । एतैरिति । एतै

मनोबुद्धींद्रियैर्विषयसंस्पृष्टैरेषकामाख्यशत्रुर्ज्ञानमावृत्यज्ञानजन्मप्रतिबध्येतिवा । जातमपिज्ञानंकार्याक्षमंकृत्वेतिवार्थः देहिनंजीवंवि
मोहयति ॥ ४० ॥ हियस्मात्हेभरतर्षभत्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यविषयसंगतान्यकृत्वा संगतत्वेवामनोबुद्ध्योर्विषयस्पर्शमकृत्वा तयोर्विष
यसंस्पर्शेपिक्षोभमप्राप्येतिवार्थः । ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनंयस्मात्तंपाप्मानंपापहेतुमेनंकामंप्रजहिहतंकुरु । हृताधिष्ठानोहिशत्रुर्नाशयितुं
शक्यइतिप्रसिद्धिद्योतकोहिशब्दः । इंद्रियजयःकामहननोपायइतिभावः ॥ ४१ ॥ शत्रुहननेआयुधरूपंज्ञानंएवंबुद्धेरित्युत्तरश्लो
केवक्तुंज्ञानविषयमाह । इंद्रियाणीति । शरीरादिंद्रियाणिपराणि । उत्कृष्टानीत्यर्थः । इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाःअर्थेभ्यश्चपरंमनःइ

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्यभरतर्षभ । पाप्मानंप्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥
इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः । मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

त्यध्याहारेणयोजनाध्येया । तथायोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यत्रबुद्धेरात्मामहान्परः । महतःपरमव्यक्तंयोव्यक्तात्परतस्तुसइत्यपिध्येयं ।
सपरमात्मेत्यर्थः । इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाःइत्यादिकाठकश्रुतेः । अस्यार्थस्तुदेवेभ्यइंद्रियात्मभ्योज्यायांसोर्थाभिमानिनः । सोमवि
त्तपसूर्याप्याअश्व्यग्नींद्रेंद्रसूनवः । यमोदक्षश्चेंद्रियेशाःसौपर्णीवारुणीतथा । उमेतिचार्थमानिन्यस्तिस्रोद्विम्येकदेवताः । मनोभि
मानिनोरुद्रवींद्रशेषास्त्रयोपितु । श्रेष्ठाअर्थाभिमानिभ्यस्तेभ्योबुद्धिःसरस्वती । तस्याब्रह्मामहानात्माततोव्यक्ताभिधारमा । तस्या
स्तुपुरुषोविष्णुःपूर्णत्वान्नैवतत्समइत्यादिकाठकभाष्यात् । तथासर्वेभ्यःप्रवरादेवाइत्यादितात्पर्यवाक्याच्चावसेयः ॥ ४२ ॥

एवंतारतम्यांतगतत्वेनज्ञेयमुक्त्वातज्ज्ञानमाह । एवमिति । एवमुक्तदिशाबुद्धेर्महतोव्यक्ताच्चपरंबुद्ध्वाआत्मानंमनःआत्मनाबुद्ध्यासंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वादुरासदंदुःखेनासादनीयं निवर्तनीयमितियावत् । कामरूपंशत्रुंजहिहतंकुरुहेमहाबाहोइति ॥ ४३ ॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ ॥ पूर्वाध्यायेनियतंकुरुकर्मत्वमित्यादिनाकिंचिद्विष्टतस्यनिवृत्तकर्मणःतथायोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यादिनातारतम्यांतगत्वेनोक्तविष्णोस्तज्ज्ञानस्यचविस्तरेणनिरूपणमत्राध्यायेक्रियते । एवंज्ञात्वाकृतंकर्मेत्यतः

एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहिशत्रुंमहाबाहो कामरूपंदुरासदं ॥ ४३ ॥ इतिॐतत्स
दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनामतृतीयो
ध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । इमंविवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमव्ययं । विवस्वान्मनवेप्राहमनु
रिक्ष्वाकवेब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राक्तनग्रंथेनबुद्धेःपरस्यविष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञादित्यतःपूर्वेणनिवृत्तस्यकर्मणोन्यस्माद्भेदः । निवृत्तकर्मण्येवोपासनायज्ञादिरूपेणभेदइत्येवंकर्मविस्तारोक्तिः । शेषेणज्ञानमाहात्म्योक्तिरितिविवेकः । मयिसर्वाणीत्युक्तनिवृत्तकर्मलक्षणज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानाभ्यांयेमेमतमित्यादिनार्थानर्थयोरुक्त्याअवश्यमनुष्ठेयमित्युक्तं । पुनस्तदनुष्ठानेरुच्युत्पादनायपूर्वानुष्ठितश्चायंधर्मइत्याह । इममित्यादित्रयेण । अव्ययफलत्वादव्ययं । इमंयोगंमयिसर्वाणीत्यनेनोक्तं । निवृत्तकर्मलक्षणंज्ञानोपायंविवस्वतेआदि

त्याय । सचस्वपुत्राय मनवे श्राद्धदेवाय सचमनुःस्वपुत्रायेक्ष्वाकवे ॥ १ ॥ राजानश्चऋषयश्चेतिवा राजर्षयोराजश्रेष्ठाःनिमिप्रभृत
यः स्वपित्रिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्विदुरितिवा । अत्रप्रवचनवेदनशब्दैःविवस्वदादीनामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यं अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह ।
सइति । हेपरंतपशत्रुतापन सचयोगःमहताकालेनइहलोकेनष्टःअदर्शनंगतः ॥ २ ॥ कुतःप्रोक्तइत्यतउक्तंभक्तोसीत्यादि । हिशब्दो
हेतौ । भक्तत्वादिहेतुनाहियतस्तेप्रोक्तोतएतद्रहस्यंउत्तमंचेति । हियतोरहस्यंउत्तमंचातोभक्तत्वात्तेप्रोक्तअवश्यानुष्ठानायेतिवा । क
र्मणैवहिसंसिद्धिमित्यत्रगृहस्थधर्मस्त्वयानत्याज्यइत्यत्रजनकादिज्ञान्याचारउक्तः । अत्रतुनिवृत्तकर्मानुष्ठानेमहदाचारःप्रमाणत्वेनोच्य

**एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः । सकालेनेहमहता योगोनष्टःपरंतप ॥ २ ॥ सएवायंमयातेद्य यो
गःप्रोक्तःपुरातनः । भक्तोसिमेसखाचेति रहस्यंह्येतदुत्तमं ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अपरंभवतोजन्म
परंजन्मविवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौप्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनिमे
व्यतीतानि जन्मानितवचार्जुन । तान्यहंवेदसर्वाणि नत्वंवेत्थपरंतप ॥ ५ ॥ ॥**

तइतिनतेनगतार्थत्वंशंक्यं ॥ ३ ॥ मयिसर्वाणीत्यत्रहरेःपूज्यत्वंअर्जुनस्यपूजकत्वमित्युक्तं । तथातस्यैवस्वतंत्रकर्तृत्वमन्यस्यतदधीन
नकर्तृत्वमुक्तं । एवंचपूज्यपूजकत्वादिनातत्राभिप्रेतंजीवेश्वरभेदंप्रमाणेनज्ञातुंपृच्छति । अपरमित्यादिना । एवंचनत्वेवाहमित्या
दिनासर्वप्रकारेणोत्पत्तिनाशराहित्यंभगवतःश्रुतवान्कथमेवंअपरंपश्चात्तनंभवतोजन्मेतिपृच्छतीतिचोद्यानवकाशः ॥ ४ ॥ अतएवावि
दितप्रश्नाभिप्रायोभगवान्तवचेतिनत्वंवेत्थेतिपराक्त्वाज्ञत्वयोरुक्तिकृतवान् । अन्यथाबहूनिमेव्यतीतानिजंन्मानीत्येतावताप्रश्नपरिहारा

त्तवचेत्याद्युक्तिर्व्यर्थास्यादितिज्ञेयं ॥ ५ ॥ जन्मान्यतीतानिचेत्तर्हिनजननमरणराहित्यमीश्वरत्वंवातवस्यात् । तथाचाविनाशित्वि त्युक्तविरोधइत्यतआह । अजोपीति । देहतोप्युत्पत्तिहीनोपिअव्ययोऽविनाशीआत्मास्वरूपंदेहश्चयस्यसोव्ययात्मासन्नपिभूतानामीश्व रःसन्नपिसंभवामीत्यन्वयः । स्वरूपतोदेहतश्चअनादिनित्यस्यकथंजनिरित्यतउक्तं । प्रकृतिमधिष्ठायेति । प्रकृतिशब्दःप्राकृतपरः । प्रा कृतान्प्रकृतिजान्वसुदेवादीनधिष्ठायानुप्रविश्यात्ममाययास्वेच्छयास्वज्ञानेनवासंभवामिप्रादुर्भवामि । अतोजातइतिलोकस्यभ्रांतोव्यव हारइतिभावः । यद्वास्वांस्वकीयांमदधीनांप्रकृतिंतमोरूपामधिष्ठायआश्रित्यसंभवामि संभूतोजातइतिभ्रमविषयोभवामि लोकस्येत्यर्थः ।

अजोपिसन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपिसन् । प्रकृतिंस्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदाहिधर्मस्य ग्लानिर्भवतिभारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानंसृजाम्यहं ॥ ७ ॥ परित्राणायसाधू नां विनाशायचदुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥ ॥

स्वाधीनप्रकृत्यावसुदेवादिदेहान्निर्मायतेष्वनुप्रविश्यप्रादुर्भवनकरणेकिंप्रयोजनमित्यतोप्युक्तं । स्वांप्रकृतिमधिष्ठायेति । स्वस्वभावम नुसृत्यसंभवामीति देवस्यैषस्वभावएवनप्रयोजनापेक्षेतिभावः । एतेनजीवजन्मविलक्षणजन्मवत्त्वाद्धरेःपूज्यत्वादिनाजीवभेदउपपादि तइतिज्ञेयं ॥ ६ ॥ किंचस्वप्रयोजनाभावेपिलोकापेक्षितधर्माधर्मस्थापनोत्सादनाद्यर्थमवतारइतिसंभवकालोक्तिपूर्वकमाह । यदे त्यादिश्लोकद्वयेन । युगेयुगइतिधर्महान्यधर्मवृद्धिकालइत्यर्थः । अवतारंविनासाधुपरित्राणादिसंभवेपिलीलयैवावतारद्वारापरित्रा

णादिकंस्वभावादेवतस्येतिज्ञेयं ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवंस्वभावादेवावतारादिस्वव्यापारमुक्त्वातज्ज्ञानफलमाह। जन्मेति । एवमुक्तप्रकारेणदिव्यमलौकिकंमेजन्मकर्मचतत्वतोयथावत्तयायोवेत्तिसज्ञानीदेहंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैतिनप्राप्नोति। किंतुमामेति । अत्रजन्मकर्मरूपैकदेशज्ञानेनमुक्तयुक्तिर्योग्यगुणज्ञानोपलक्षणार्थाज्ञेया ॥ ९ ॥ एवंज्ञात्वामुक्ताःसंतिकिमित्यतःसंतीत्याह। वीतरागेति । तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वंकुतइत्यतोवाह। वीतेति। अपगतरागभयक्रोधाःमन्मयाःमत्प्रधानाः । अहमेवप्रधानइतिजानंतइतियावत्। यद्वामन्मया मत्प्रचुरा मामेवसर्वभूतेषुसत्ताप्रतीत्यादिप्रदंजानंतइतियावत् । मामुपाश्रिताःमदेकशरणाःबहवोज्ञानाख्यतपसा ज्ञानेनतपसाचेतिवापूताःदग्धकर्माणःमद्भावंमयिसायु

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्वतः । त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्म नैतिमामेतिसोर्जुन ॥९॥ वीतरागभयक्रो
धा मन्मयामामुपाश्रिताः । बहवोज्ञानतपसा पूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥ येयथामांप्रपद्यंते तांस्तथैव
भजाम्यहं । ममवर्त्मानुवर्तंते मनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

ज्यलक्षणंभावंस्थितिमागताःप्राप्ताः ॥ १० ॥ ननुसामान्यतोविष्णुंसर्वोत्तमंज्ञात्वाअन्यदेवताःपितॄंश्चेष्ट्वांतेतत्कर्मविष्णौसमर्पयंतियेत्रैविद्याःतेषामपिमोक्षश्चेत्कोविशेषस्त्वामुपाश्रितानामित्यतोनज्ञानिनांत्रैविद्यानांचफलसाम्यं। तत्तत्सेवानुसारेणैवमोक्षस्वर्गरूपभिन्नफलदानात्सेवायाश्चवैषम्यादितोनवैषम्यादिदोषइतिभावेनाह । येयथेति । येज्ञानिनस्त्रैविद्यावायथायेनप्रकारेणमोक्षेच्छयामद्यज[illegible]रेणस्वर्गादीच्छयाअन्यदेवतायजनप्रकारेणमांप्रपद्यंतेतांस्तथैवतत्तद्भजनानुसारेणाहंभजामिमोक्षस्वर्गफलदानेनसेवे। नग्गुणभावेनेत्यर्थः

फलतारतम्यहेतुरयं । ज्ञानिभ्यस्त्रैविद्यानांसेवायांविशेषःकिंप्रकारइत्यतआह । ममेति । हेपार्थ सर्वशःसर्वेज्ञानिनःत्रैविद्याश्चमनुष्याःमम वर्त्मानुवर्ततेममत्कर्मकर्तृत्वात्तद्यागीयहविरादिभोक्तृत्वान्ममवर्त्मानुवर्तिनएवसर्वइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतावान्विशेषः । अहमेवसर्वयज्ञा नांभोक्ताप्रेरकश्च । तदेतज्ज्ञात्वाभागवताःनिष्कामाःमामेवयजंतेत्रैविद्यास्तेतत्तत्त्वमजानानाःकर्मणांसिद्धिंकांक्षंतः । अन्यदेवताइह यजंतइति । ननुममवर्त्मानुवर्ततइतियत्सर्वकर्मकर्तृत्वंसर्वकर्मभोक्तृत्वंचोक्तंतत्रसर्वकर्मकर्तृत्वंजीवानामस्वातंत्र्यदर्शनात्सिद्धं । यज्ञादि भोक्तृत्वंकुतोमानाज्ज्ञेयमित्यतआह । क्षिप्रंहीति । यस्मान्मानुषेलोकेकर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंक्षिप्रंशीघ्रंभवति । तस्मान्ममवर्त्मानुव र्ततेसर्वयज्ञभोक्तेतियावत् भगवतः । सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेवतत्फलमिहयजमानस्यक्षिप्रमुपलभ्यते । नान्यथा । तस्मात्तेधनसनयःफल

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिं यजंतइहदेवताः । क्षिप्रंहिमानुषेलोके सिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १२ ॥
चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्यकर्तारमपिमां विद्ध्यकर्तारमव्ययं ॥ १३ ॥

मतउपपत्तेःइतिश्रुतिसूत्रादिनाहरेरेवफलदातृत्वादितिभावः । यद्वात्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वात्कथमुच्यतेमांप्रपद्यंतइत्यतःइहलो केअन्यदेवतायजंतः । यजिकर्मणांसिद्धिंकांक्षंतःसर्वशोमनुष्यास्त्रैविद्याअंतेमयितत्कर्मसमर्पणेनममवर्त्मानुवर्ततेवैष्णवमार्गमेवअनुसृताभवं ति । कुतएतत् । हियस्मात्कर्मजासिद्धिरिहलोकेक्षिप्रंभवतिअतइति । अन्यथातन्नस्यादितिभावः ॥ १२ ॥ भगवद्भजनंविनाकुतोनफलमि त्यतोवा । ज्ञानिनामिवत्रैविद्यानामपिकुतोनमहाफलमित्यतोवा । तस्यपितृत्वात्पितरंपरित्यज्यान्यदेवतायाजिनांफलप्राप्तिरेवनास्ति । कुतोमहाफलप्राप्तिरितिभावेनाह । चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं । चतुर्वर्णादिभ्यःस्वार्थउपसंख्यानमित्युक्तेःस्वार्थेष्यञ् । यद्वाच

तुर्णांवर्णानांसमूहश्चातुर्वर्ण्यं । विचित्राहितद्धितगतिरितिसमूहार्थेष्यञ् । गुणकर्मविभागशःसत्वादिगुणविभागेनकर्मविभागेनचचातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णसंघोमयासृष्टः । जनाःसात्विकसात्विकाःराजससात्विकास्तामससात्विकाश्चेतित्रिविधाः । तत्रराजससात्विकानामत्रग्रहणं । राजसास्तुनराविप्राइत्यष्टादशतात्पर्योक्तेः ।सात्विकोब्राह्मणइत्याद्येतद्भाष्योक्तेश्च । तथाचअतिसत्वाधिकरजोगुणयुक्ताःब्राह्मणाः । किंचित्सत्वाधिकरजोगुणयुक्ताःक्षत्रियाः । तमोपेक्षयाधिकंसमसत्त्वंयद्रजस्तद्युक्तावैश्याः । रजोपेक्षयाधिकतमउपेतः । तमोपेक्षयाधिकसत्वोपेतश्चशूद्रइतिगुणविभागकृतोब्राह्मणादिवर्णः । ब्राह्मणादियोग्यकर्मविभागस्तुअष्टादशाध्यायेशमोदमइत्यादिश्लोकत्रयेणवक्ष्यते । ननुयथाभवान्सर्वस्यकर्तातथातवाप्यन्यःकर्तास्तिकिमित्यतआह । तस्येति । तस्यचातुर्वर्ण्यस्याव्ययंकर्तारंमांविद्धि । तथाऽकर्तारमपिकर्त्रंतरहीन

नमांकर्माणिर्लिंपंति नमेकर्मफलेस्पृहा । इतिमांयोभिजानाति कर्मभिर्नसबध्यते ॥ १४ ॥

मपिविद्धि । मेन्यःकर्तानास्तीत्यपिविद्धीत्यर्थः । यद्वायदित्वयाचत्वारोवर्णाःसृष्टाःतर्हिकर्तृत्वाज्जीववत्तवापिकर्मलेपःस्यादित्यतःकर्मलेपाभावंनमामित्यादिनावक्तुंलेपाभावेहेतुंतावदाह । तस्येति । तस्यकर्तारमपिमांजीवविलक्षणकर्तृत्वादकर्तारंकर्तृत्वहीनंविद्धीति ॥ १३ ॥ ततःकिमित्यतआह । नमामिति । जीवविलक्षणक्रियावत्त्वेनाकर्तृत्वान्मांकर्माणिनलिंपंति । किंचजीवानांकर्मलेपेअभिनिवेशोहेतुःनचमेसावस्तीत्याह । नमेकर्मफलेस्पृहेति । फलप्राप्तिपर्यंतंमनोविक्षेपशब्दितोऽभिनिवेशःकर्मफलेमेनास्ति । अतोपिनलिंपंतिकर्माणीत्यर्थः । कैमुत्येनापिस्वस्यकर्मालेपमाह । इतीति । कर्मलेपोमेनास्तितत्फलेस्पृहापिनेत्येवंमांयोभिजानातिसोपिकर्मभिर्नबध्यते । किम्वहमिति इतियोभिजानातीतिवाच्यमामितिपुनर्वचनंस्वस्यईश्वराभेदाभिप्रायेणस्वात्मानमुद्दिश्यनमांकर्माणिलिंपंतीत्यादियोजानातीतिजीवाभेद

प्रतीतिनिरासायमांयोभिजानातिनस्वात्मानमिति ॥ १४ ॥ यदिज्ञानीकर्मभिर्नबध्यतेतर्हिममापिज्ञानित्वात्कर्मबंधाभावरूपमुक्तिसत्त्वा त्कथंकर्मविधानमित्यतोज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकांक्षयाकर्मकरणेआचारोप्यस्तीत्याह । एवमिति । प्राक्जनकादीनांविवस्वदादी नांचविद्यमानमपिज्ञानित्वंभगवतोनविवक्षितं । अत्रतुविवक्षितमितिनतेनपौनरुक्त्यंशंक्यं। पूर्वैर्मुमुक्षुभिः। आर्कैःतच्छीलतद्धर्मतत्साधु कारिष्वितितत्साधुकारिण्युप्रत्ययः। अधिकमोक्षेच्छावद्भिरेवंउक्तप्रकारेणहरिंज्ञात्वापिकर्मकृतं । तस्मात्त्वमपिपूर्वैःकृतंपूर्वतरंततोपिपूर्व भाविकर्मकुर्विति ॥ १५ ॥ कुर्वितिकर्तव्यतयोक्तकर्मस्वरूपंवक्तुंतत्रजिज्ञासाजननायकर्मणोदुर्ज्ञेयत्वमाह। किमिति । अकर्मपदेनकर्मा

एवंज्ञात्वाकृतंकर्म पूर्वैरपिमुमुक्षुभिः। कुरुकर्मैवतस्मात्त्वं पूर्वैःपूर्वतरंकृतं ॥ १५ ॥ किंकर्मकिमकर्मेति
कवयोप्यत्रमोहिताः। तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यं बो
द्धव्यंचविकर्मणः। अकर्मणश्चबोद्धव्यं गहनाकर्मणोगतिः ॥ १७ ॥ ॥

भावोविरुद्धकर्मचग्राह्यं। अत्रकर्मविषयेकवयोपिमोहिताःविभ्रमवंतःतर्हिकिंतत्स्वरूपंब्रूहीत्यतआह। तदिति । तस्मात्कवीनामपिमोह विषयत्वादितिवायत्कर्तव्यत्वादिनोक्तंतत्कर्मेतिवातेजिज्ञासवेप्रवक्ष्यामि। यज्ज्ञात्वाऽशुभात्कर्मबंधान्मोक्ष्यसेतत्कर्मेतिवा। कर्मप्रवक्ष्यामी त्यकर्मविकर्मणोरप्युपलक्षणं। अनुष्ठेयतयाप्राधान्यात्कर्मेत्येवोक्तं। यद्वातेकर्मेत्यत्राकारप्रश्लेषेणाकर्मेत्यपिपदच्छेदोज्ञेयः ॥ १६ ॥ कर्मा दिस्वरूपज्ञानमावश्यकमितिभावेनाह। कर्मणोहीति । पूर्वस्मात्कर्माकर्मपदयोरनुवृत्तिः । कर्मणःसकाशादकर्मकर्माकरणंविरुद्धकर्मच विविच्यबोद्धव्यं। विकर्मणोनिषिद्धकर्मणश्चकर्माकर्मचविविच्यबोद्धव्यं। अकर्मणश्चकर्मविकर्मचविविच्यबोद्धव्यं। कुतइत्यतआह। गहने

ति। पूर्वत्रदुर्ज्ञेयत्वोक्तावपितच्छापादिमबलनिमित्तंनभवति । किंतुस्वभावतएवेतिवक्तुंगहनाकर्मणोगतिरितिपुनर्वचनं । यद्वाकर्मप्रव क्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंकर्मादिस्वरूपमाह। कर्मणोहीति। अत्रकर्मनइतिविकर्मनइतिअकर्मनइतिपदविभागः । ब्रह्माणइंद्रोपयाहिविद्वानि त्यत्रब्रह्माणइत्यस्येवभिन्नपदस्यापिनइत्यस्यरेफोत्तरस्यणत्वंध्येयं। तेनरषाभ्यांनोणःसमानपदइत्युक्तावपिछांदसंणत्वमत्रध्येयं । कर्म नोमत्तोभवतीति। विकर्मअकर्मचनोमत्तोभवतीत्येवंयोजना। कर्मादिस्वरूपंनस्वतंत्रंकिंतुभगवदधीनंबोद्धव्यमित्यर्थः। नइतिबहुवचनं बहुरूपत्वात्। एवंरूपेणकर्मस्वरूपज्ञानंदुःशकमित्याह। गहनेति। एतच्चश्रोतुरधिकादरजननायोक्तं ॥ १७ ॥ कर्मादिस्वरूपंप्रपंचय न्तद्बोधंस्तौति। कर्मणीति। वर्णाश्रमोचितकर्मणिक्रियमाणेसतिअकर्मकर्माभावंस्वस्ययःपश्येत्। भगवानेवकर्तानाहंस्वतंत्रःकिंतुतदधी

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः। सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

नकर्तृशक्तिकःसन्करोमीतियःपश्येदित्यर्थः। अकर्मणिजीवकर्तृककर्मकरणहीनेसृष्ट्यादौ जीवस्यकर्माकरणावस्थायामितियावत्। कर्म यःपश्येत्। जीवव्यापारस्यभावेअभावेचसदाभगवानेवमहदादिसृष्ट्यादौगजादिकरोतीतिपश्येदित्यर्थः। अनेनहरेःपरानपेक्षयाकर्तृत्वंस्व स्यतदधीनकर्तृत्वंज्ञात्वावर्णाश्रमविहितानुष्ठानंकर्मेत्युक्तंभवति। एतेनकर्माकरणमकर्मनिषिद्धंकर्मविकर्मेत्युक्तप्रायं। कर्मादिबोधंस्तौति। सइति। यएवंपश्येत्सबुद्धिमान्ज्ञानी। प्रशंसायांमतुप्। सएवयुक्तःज्ञानोपायवान्। सएवकृत्स्नकर्मकृत्। स्वयोग्यकृत्स्नकर्मफलस्यज्ञान स्यमोक्षस्यप्राप्तप्रायत्वादितिभावः । यद्वाकरशब्दःसकारांतःकर्मविधिवाचीतेनमीयतेविषयीक्रियतेइतिकर्म । उपपदस्यटिलोपोमा तेःकनिन्प्रत्ययः । करोस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः । इतिनिर्वचनात् । विधिबद्धत्वात्कर्मशब्दार्थोजीवः । कर्मविधेस्त

त्फलस्यचाभावादकर्मपदेनेश्वरोग्राह्यः । तथाचकर्मणिविधिबद्धेजीवेअस्वातंत्र्याद्धेतोरकर्मकर्माभावंयःपश्येत् । तथाऽकर्मणिविष्णौ कर्मयःपश्येत्सर्वकर्मकर्तृत्वात्तदीयमेवसर्वकर्मेतिपश्येत्सबुद्धिमान्ज्ञानीत्येवंप्राग्वदेवस्तुतिपरताध्येया ॥ १८ ॥ नकेवलंकर्तृत्वा भिमानत्यागेनवर्णाश्रमोचितकृत्स्नकर्मकृत्त्वं । किंतुकामादिपरित्यागेनापिभाव्यमितिभावेनकर्मस्वरूपमेवप्रपंचयति । यस्येत्यादिश्लो कपंचकेन । यस्यपुंसःसर्वेसमारंभाः। सर्वकर्मोपक्रमाःकामसंकल्पवर्जिताः। कामःफलेच्छा। अनेनेदंस्वर्गादिसाधयिष्यामीतिसंक ल्पः। ताभ्यांहीनाःतंज्ञानाग्निदग्धकर्माणंहरेरेवस्वतंत्रकर्तृत्वज्ञानात्पश्चात्स्वस्यस्वातंत्र्येणकर्माभावज्ञानित्वंज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वंताद्दशंबुधाः

यस्यसर्वेसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुःपंडितंबुधाः ॥ १९॥
त्यक्त्वाकर्मफलासंगं नित्यतृप्तोनिराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैवकिंचित्करोतिसः ॥२०॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः। शारीरंकेवलंकर्म कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ॥ २१ ॥

ज्ञानिनःपंडितंतत्वज्ञानिनमाहुः ॥१९॥ कामसंकल्पवर्जितत्वमात्रेणनकर्मस्वरूपंपूर्णं। किंतुकर्मफलस्नेहत्यागेनापिभाव्यमित्याह। त्यक्त्वे ति। कर्मणिफलेचासंगंस्नेहंचत्यक्त्वानित्यतृप्तोनिराश्रयःनित्यतृप्तनिराश्रयभगवत्सरूपोस्मीतिज्ञानवान्। कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिसनैवकिंचि त्करोतिस्वातंत्र्याभावात्। अनिराश्रयइतिवापदविभागः। भगवदाश्रयत्वादनिराश्रयइत्यर्थः ॥२०॥ कामसंकल्पादित्यागोपायमाह। नि राशीरिति। आत्मामनःयतौनियतौचित्तात्मानौयस्यसयतचित्तात्माभूत्वानिराशीःनिष्कामःत्यक्तसर्वपरिग्रहश्चभवतीत्यर्थः। मनोनिग्र हेणैवकामादित्यागइतिभावः। परिग्रहत्यागोनामदेहेंद्रियादिपरिग्रहेअभिमानत्यागोज्ञेयः। केवलंशारीरंशरीरयात्रार्थं। यद्वाकेवलंकामा

॥४१॥

दिरहितंशारीरंशरीरेंद्रियादिकरणकंकर्मकुर्वन्किल्बिषंकर्मबंधंनाप्नोति। नैवकिंचित्करोतीतिप्रागुक्तस्यकर्मणांमिथ्यात्वादितिविपरीतभ्रमनिरासायनाप्नोतिकिल्बिषमितितदभिप्रायोत्रगौण्यावृत्त्यावर्णितः॥२१॥ यतचित्तात्माकीदृशइत्यतस्तस्यलक्षणमाह। यदृच्छेति। अप्रयत्नलब्धेनतृप्तिमान्।सुखदुःखलाभालाभादिद्वंद्वान्यतीतोद्वंद्वातीतः।विमत्सरःस्वानधीनत्वनिमित्तमनःखेदहीनः। द्वंद्वातीतत्वंकिंप्रकारमितिजिज्ञासायांतद्विवृणोति। समइत्यादिना। सिद्ध्यसिद्धावुत्सेकानुत्सेकहीनत्वरूपसमत्वमेवद्वंद्वातीतत्वमित्यर्थः। एवंविधःकर्मकृत्वापितेननिबध्यतइति। यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादिकंयतचित्तात्मनोलक्षणमित्युक्तंभवति॥२२॥ विक्षिप्यप्रागुक्तंपिंडीकृत्यदर्शयति। गतसंगस्येति। गत

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतोविमत्सरः। समःसिद्धावसिद्धौच कृत्वापिननिबध्यते ॥ २२ ॥
गतसंगस्यमुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतःकर्म समग्रंप्रविलीयते ॥ २३ ॥
ब्रह्मार्पणंब्रह्महविः ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं। ब्रह्मैवतेनगंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

संगस्यफलस्नेहरहितस्य। मुक्तस्यदेहाद्यभिमानहीनस्य। स्वातंत्र्याभिमानहीनस्येतिवा। ज्ञानावस्थितचेतसःविष्णुज्ञानेभिनिविष्टचित्तस्य। यज्ञायविष्णवेतत्प्रीत्यर्थंकर्माचरतःकुर्वतःकर्मप्रविलीयतेबंधकंनभवतीत्यर्थः। यस्येत्यादिनायत्कामादिवर्जनमुक्तं। तद्गतसंगस्येत्यनेन त्यक्तसर्वपरिग्रहइत्येतन्मुक्तस्येत्यनेन। कर्मण्यकर्मेतिनित्यतृप्तइतिचज्ञानावस्थितचेतसइत्यनेनपिंडीकृत्यप्रदर्शितंध्येयं ॥२३॥ एवंतत्तेकर्मप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंकर्मस्वरूपंसंक्षेपविस्तराभ्यांप्रतिपाद्यगतसंगस्येत्यनेनोपसंहृत्याधुनाज्ञानावस्थितचेतस्त्वंस्पष्टयति ब्रह्मेति। अर्प्यतेसमर्प्यतेनेनेत्यर्पणंदर्वीपिठरादि। अर्पणहविरग्नीनांब्रह्माभेदउच्यतेब्रह्मचतदर्पणंचेत्यादिव्युत्पत्तेः। तथासमाधिनासहस

हितंकर्मचाग्निहोत्रादिब्रह्मेतिकर्मसमाध्योरपि । तथाब्रह्मणाहुतमित्यत्रापिप्रायपाठाद्ब्रह्मैवहुतमितिहोमस्यापिब्रह्माभेदः । सतुअर्पणादिसत्ताप्रतीत्यादेर्ब्रह्माधीनत्वाभिप्रायेण । त्वदधीनंयतस्सर्वमतःसर्वोमतोभवानित्यादेः । इतिमांयोभिजानातीतिश्लोकांतेशेषः । तेनैवब्रह्मगंतव्यमित्यन्वयः । एतेनज्ञानावस्थितचेतःपदोक्तंपरमेश्वरज्ञानमेवंरूपमितिस्पष्टीकृतंभवति । यद्वाब्रह्मणाहुतमितिअसामानाधिकरण्यनिर्देशप्रायपाठात् । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मणोहविः ब्रह्मणोग्नौ ब्रह्मणःकर्मब्रह्मकर्म नकेवलंकर्ममात्रंब्रह्मणःकिंतुसमाधिनासहितंकर्मब्रह्मणइत्यर्थः । अर्पणादिकंसर्वंतत्स्वामिकमितियोजानातितेनब्रह्मगंतव्यमितियोजना । एतेनप्राङ्मुक्तपदेनोक्तस्वातंत्र्याभिमानत्यागःकर्मांगमुक्तःसकृत्कार्यः । त्यक्तस्वातंत्र्याभिमानंचवस्तुकिमधीनंज्ञेयं । यज्ञायेत्युक्तयज्ञार्थत्वंचकिमितिशंकात्रयंनिरस्तं । हविरादौस्वातंत्र्याभि

दैवमेवापरेयज्ञं योगिनःपर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरेयज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

मानत्यागब्रह्माधीनत्वयोःविष्ण्वर्पणमेवयज्ञार्थत्वमित्यस्यचात्रप्रतीतेरिति ॥ २४ ॥ पूर्वंभगवदधीनकर्तृत्वानुसंधानपूर्वंतत्प्रीत्युद्देशेनवर्णाश्रमविहितानुष्ठानंकर्मेतिसामान्यतःकर्मस्वरूपमुक्तंतद्यज्ञादिभेदभिन्नमित्याह । दैवमिति । दैवंविष्णुंयज्ञंयथाभवतितथापरेकेचनयोगिनोयतयःपर्युपासते । यज्ञपदमत्रोपासनरूपक्रियाविशेषणं । दैवमेवेत्येवकारोपिक्रिययैवान्वेति । भगवदुपासनमेवयज्ञतयानुतिष्ठंतिकेचिद्यतयइत्यर्थः । एतेनायज्ञस्येत्यादिनायज्ञादिहीनस्यनायंलोकोस्तीतिवक्ष्यमाणतयायत्याश्रमविलोपप्रसंगइतिशंकानिरस्ता । तेषामपिभगवदुपासनारूपयज्ञसत्वादिति । यद्वादैवंयज्ञमितिसामानाधिकरण्यं । यज्ञरूपंभगवंतंयोगिनःपर्युपासतेयज्ञत्वेनोपासते । तेषांतथोपासनमेवयज्ञइतिभावः । भगवतःस्वानंदरूपहविर्भोक्तृत्वात्स्वस्यैवाग्निरूपत्वाच्चेतिज्ञेयं । ब्रह्माग्नौब्रह्माख्याग्नौयज्ञेनाग्निहोत्रादियज्ञेनयज्ञं

गीता ||४३|| गवंतंप्रतिजुह्वति । यद्वाब्रह्माग्नौयज्ञमग्निहोत्रादिकंयज्ञेनैवयज्ञनामकेनभगवतानिमित्तेनजुह्वतिसमर्पयंति । सर्वयज्ञनामकविष्ण्वधीनंज्ञा विवृतिः अ. ४
त्वास्वस्यस्वातंत्र्याभिमानत्यागेनकृतंकर्मविष्णौसमर्पयंतीतियावत् । यज्ञेनैवेत्यग्रेसर्वत्रान्वेति ॥ २५ ॥ अन्येयोगिनःश्रोत्रादीनिज्ञानेंद्रि
याणिसंयमाग्निषुजुह्वति । भगवत्पूजात्वेनेंद्रियनियमनंकुर्वंति । प्रत्याहारादिनासर्वयज्ञाख्यहर्यधीनं । नक्कचिदपिस्वातंत्र्यमितिज्ञात्वेत्य
र्थः । एतदपिब्रह्मार्पणरूपमेवविवक्षितं । एवमग्रेपि । अतएववक्ष्यतिएवंबहुविधायज्ञाइतिज्ञेयं । अन्येयोगिनःशब्दादीन्शब्दस्पर्शरूपर
सगंधान्विषयान्श्रोत्रादींद्रियाख्याग्निषुजुह्वति । यज्ञेनैवयज्ञाधीनंज्ञात्वास्वस्वातंत्र्याभिमानत्यागेनभगवत्पूजात्वेनविषयान्भुंजतइत्यर्थः

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषुजुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥२६॥ सर्वाणीं द्रियकर्माणि प्राणकर्माणिचापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोय ज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयःशंसितव्रताः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

॥ २६ ॥ अपरेयोगिनःसर्वाणींद्रियकर्माणिवाक्पाणिपादपायूपस्थरूपकर्मेंद्रियव्यापारान्तथाप्राणकर्माणिप्राणापानादिव्यापारांश्चआ
त्मसंयमयोगाग्नौजुह्वति । आत्मनोमनसोयःसंयमःसएवयोगउपायः । सएवाग्निःज्ञानदीपितेतत्रजुह्वतियज्ञेनैवभगवदधीनताज्ञानपूर्वंस्वा
तंत्र्याभिमानत्यागेनमनोनिगृह्य कर्मेंद्रियादिव्यापारान्भगवत्पूजात्वेननियच्छंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अपरेद्रव्ययज्ञाःद्रव्यस्ययाजकाः । कर्त्रर्थो ||४३||
यंयज्ञशब्दः । तपोयज्ञाःकृच्छ्रचांद्रायणादितपोहर्यर्पणबुद्ध्याहरौजुह्वतीतितपोयज्ञाः । भगवत्पूजात्वेनध्यानंकुर्वंतीतियोगयज्ञाः । विष्णुपू
जात्वेनस्वाध्यायमधीयतइतिस्वाध्याययज्ञाः । यज्ञेनैवेति । सर्वत्रान्वेतीत्युक्तंतदर्थःप्राग्वत् । ज्ञानयज्ञाःभगवत्पूजात्वेनश्रवणादिकुर्वंतीति ।

शंसितव्रताःतीक्ष्णव्रताःयतयोयत्नशीलाः ॥ २८ ॥ अपरेप्राणायामपरायणाःप्राणापानगतीरुद्ध्वानिरुध्यअपानेप्राणंजुह्वतितत्रप्रवेशयंति प्राणेचापानंजुह्वतिकुंभकस्थाएवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ अपरेनियताहाराःसंतःप्राणानिंद्रियाणिश्रोत्रादींद्रियवृत्तीःप्राणेष्विंद्रियेषुजुह्वतिसंकुचितवृत्तीन्प्राणान्कुर्वंति नियताहारत्वेनेंद्रियाणांशक्तिह्रासादितिभावः । यद्वाप्राणान्वागादींद्रियदेवान्मनःप्रभृत्युत्तमदेवाधीनान्ध्यायंतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेभगवत्पूजात्वेननियताहारःपृथग्यज्ञोज्ञातव्यः । तान्स्तौति । सर्वेप्येतइति । यज्ञविदोयज्ञज्ञाः यज्ञक्षपितकल्मषाःयज्ञानुष्ठाननाशितपापाः ॥ ३० ॥ एवंयज्ञभेदान्ज्ञात्वातान्ननुतिष्ठतामननुतिष्ठतांचफलभेदमाह । यज्ञेति । यज्ञेदेवतायैदत्तहविःशेषोमृतमुच्य

अपानेजुह्वतिप्राणं प्राणेपानंतथापरे । प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरेनियताहाराः प्राणान्प्राणेषुजुह्वति । सर्वेप्येतेयज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यांतिब्रह्मसनातनं । नायंलोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवंबहुविधायज्ञा वितताब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

ते । तद्भुजःयज्ञानुष्ठातारइतियावत् । सनातनमनादिनित्यंब्रह्मयांतिप्राप्नुवंति । अयज्ञस्यतुअयंलोकःअल्पसुखोपिमानुषोलोकोनास्ति । कुतोन्यःस्वर्गादिः । अतोयज्ञाःसर्वथाकार्याइतिभावः ॥ ३१ ॥ उक्तान्कर्मभेदानुपसंहरति । एवमिति । एवंदैवमेवेत्यादिनाश्लोकषट्केनोक्तदिशामानसिकवाचिकभेदेनबहुप्रकाराःयज्ञाःब्रह्मणोहरेर्मुखेवितताविस्तृताःतस्यसर्वयज्ञभोक्तृत्वात् । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्तेत्यादेः । श्रोत्रादीत्यादिनोक्तेंद्रियनियमनादिरूपयज्ञेषुतदाराध्यस्यानुक्तेर्ब्रह्मणोन्यस्तदाराध्यइतिशंकानिरासायब्रह्मणोमुखेवितताइत्युक्तं । न

नुयज्ञानांबहुविधत्वेज्ञानयज्ञादिनैवालंकिंकर्मात्मकेनयुद्धेनेत्यतआह । कर्मजानिति । तान्प्रागुक्तान्सर्वान्यज्ञान्कर्मजान्कर्मरूपान्विद्धिजानीहि । मानसवाचिककायिककर्मजान्विद्धीतिवार्थः । ततःकिमित्यतआह । एवमिति । मानसिकवाचिकादिसर्वयज्ञाःकर्मात्मकाइतिजानासिचेत्तर्हियुद्धादिस्वविहितकर्माणिकृत्वैवविमोक्ष्यसे । संसारादात्मानंमोक्तु(मोचयितु)मिच्छसि । सर्वेषांकर्मजत्वज्ञानेसतिमोक्षार्थंयुद्धादिकंकर्तव्यमितितवैवेच्छाभविष्यतीत्यर्थः । सर्वेषांयज्ञत्वेज्ञानोपासनस्वाध्यायाद्यकर्मरूपयज्ञेनैवभगवत्प्रीतिसिद्धेःकिंकर्मात्मकयुद्धेनेतिपार्थाभिप्रायस्येदमुत्तरंज्ञात्वेति । तस्यायंभावः । युद्धंहित्वामोक्षार्थंयदुपासनादिकंकरिष्यसितदपिकर्मात्मकमेव । तथाचयुद्धत्यागेविहितधर्मत्यागएवकृतःस्यात् । नतुकर्मत्यागः । अतएवंजानतःतवविहितंयुद्धादिकंनत्याज्यमिति । एवमभिप्रायाभावेकर्मजानित्यर्धस्यप्रकृतानुपयोगःस्यात् । ननुसत्यमेवमथाप्ययमर्थोलृडंतशब्देनकथंलभ्यतेइतिचेत् । नायंलृडंतःकिंतुमुचॢमोक्षणइत्यतःसन्नंतात्कर्मकर्तरिलट्प्रत्ययेसतिविमोक्ष्यसइतिरूपं । यद्यपिधातोःकर्मणइतिसन्प्रत्ययेसन्यङोरितिद्विर्वचनेहलंताच्चेतिसनःकित्वेनगुणाभावेचमुमुक्ष्येतिभाव्यं । तथापिगुणाभ्यासलोपौछांदसावित्युपेत्यसन्नंतान्मोक्षशब्दाद्वर्तमानेलडितिलट्प्रत्ययेतस्यासिबादेशेकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रेणकर्तुःकर्मवद्भावेकर्मकारकनिमित्तयगात्मनेपदचिण्वद्भावादिकार्याणिलभतइत्युक्तेर्यकिसत्यतोलोपेमोक्ष्यसइतिरूपसिद्धिर्ज्ञेया । लृडंतत्वपक्षेत्वयमर्थः । सर्वेषांकर्मजत्वंज्ञात्वातान्यनुष्ठायमुक्तोभविष्यसीति ॥ ३२ ॥ उक्तयज्ञेषुकोयज्ञःश्रेष्ठइतिजिज्ञासायामाह । श्रेयानिति । द्रव्यमयादितिप्रागुक्तयज्ञांतराणामुपलक्षणं । देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागादिरूपाद्यज्ञाद्भगवज्ज्ञानसंपादनरूपोयज्ञःश्रेयान्श्रेष्ठः । कुत

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप । सर्वंकर्माखिलंपार्थ ज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

इत्यतउक्तंसर्वमिति । अखिलंखिलंसशेषंनभवतीत्यखिलं। समुद्रंमनसाध्यायीतेत्यादिकर्मसमृद्ध्यर्थोपासनाद्यंगसंहितंसर्वंकर्मज्ञानेपरिसमाप्यतेपूर्यते । ज्ञानेजातेज्ञानलक्षणफलेनसफलंभवतीत्यर्थः । यद्वाआखिलमितिविभागः । आसमंतात्खिलमल्पमत्यल्पमपिसर्वंकर्मज्ञानेजातेपरिसमाप्यते। फलवद्भवतीत्यर्थः ॥३३॥ कर्मणोज्ञानमधिकमित्युक्त्वातत्संपादयेत्याह । तदिति । तस्माज्ज्ञानस्याधिकत्वात्कर्मणांज्ञानेनैवफलवत्त्वादितिवा । तत्वदर्शिनोज्ञानिनःप्रणिपातेनत्वत्कृतवंदनेनत्वत्सेवयात्वत्कृतपरिप्रश्नेनच तेतुभ्यंज्ञानंज्ञानजनकंशास्त्रमुपदेक्ष्यंति । तेभ्यःतज्ज्ञातव्यमर्थंविद्धिजानीहि । तदित्यस्यावृत्तिः । अर्जुनस्यज्ञानित्वेपिज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थंविद्धीत्युक्तिः । पार्थंप्रति

तद्विद्धिप्रणिपातेन परिप्रश्नेनसेवया । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव । येनभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥
अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यःपापकृत्तमः । सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

ज्ञानोपदेशार्थमेवकृष्णस्यप्रवृत्तत्वात् । नत्वेवाहमित्यादिनासंक्षेपेणोपदिष्टत्वात् । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमित्यादिनाविस्तरेणोपदेक्ष्यमाणत्वात् तदविरोधायोपदेक्ष्यंतीत्यस्योपदेक्ष्यामइत्यर्थोज्ञेयः ॥ ३४ ॥ स्वेनोपदेक्ष्यमाणंज्ञानंस्तौतिभगवान् । यज्ज्ञात्वेति । यत्मयावक्ष्यमाणंज्ञात्वापुनःएवमाद्याध्यायोक्तदिशाबंधुविषयमोहंनयास्यसि । हेपांडवयेनज्ञानेनअथोमोहनाशाद्धेतोरात्मनिसर्वांतर्यामिणिमयिभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यसि मदाधारत्वेनसर्वभूतानितिष्ठंतीतिद्रक्ष्यसीत्यर्थः । यद्वाआत्मनिसर्वत्रव्याप्तेमयिअथोव्याप्तत्वादेवसर्वभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यसि । ये-नज्ञानेनतद्विद्धितज्ज्ञानविषयंजानीहीति । विद्धिप्राप्नुहीतिवान्वयः ॥३५॥ येनेतिकरणतयानिर्दिष्टंज्ञानमेवस्तौति । पुनःअपिचेदसीत्या

दित्रयेण । सर्वेभ्यःपापेभ्यःपापकृद्भ्योपिपापकृत्तमश्चेदसि अतिशयेनपापकारीचेदसीतियावत् । तथापिसर्वंवृजिनंज्ञानप्लवेनैवज्ञानाख्यना वासंतरिष्यसि । पापादतिक्रांतोभविष्यसीत्यर्थः ॥३६॥ यथाएधांसिदारूणिसमिद्धःप्रदीप्तःअग्निःभस्मसात्कुरुते । तथाज्ञानाख्योग्निः सर्वकर्माण्यप्रारब्धानिभस्मसात्कुरुते । अतःप्रशस्तंज्ञानमिति ॥३७॥ इहलोकेज्ञानेनसदृशंपवित्रंनहिविद्यते । तज्ज्ञानंस्वयंयोगसंसिद्धःयोगविषयेसम्यक्सिद्धिमान्संसिद्धिज्ञानोपायःसन्कालेनबहुनाआत्मनिविंदतिप्राप्नोति ॥३८॥ एवंज्ञानंप्रशस्यतस्यांतरंगसाधनंफलंचाह ।

यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन । ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥
नहिज्ञानेनसदृशं पवित्रमिहविद्यते । तत्स्वयंयोगसंसिद्धः कालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥ श्रद्धा
वान्लभतेज्ञानं मत्परःसंयतेंद्रियः । ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चा
श्रद्दधानश्च संशयात्माविनश्यति । नायंलोकोस्तिनपरो नसुखंसंशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसंन्य
स्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं । आत्मवंतंनकर्माणि निबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥

श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान्मत्परोमदेकनिष्ठःसंयतेंद्रियोजितेंद्रियश्चज्ञानंलभते । ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिंमोक्षमचिरेणाविलंबेनाधिगच्छतिप्राप्नोतिअसतिप्रारब्धे । सतितुतस्मिन्तद्भोगानंतरमिति ॥ ३९ ॥ ज्ञानतत्साधनयोरभावेतद्विरोधिविपरीतज्ञानादौचानिष्टमाह । अज्ञश्चेति । नञोऽभावविरोधरूपार्थद्वयंध्येयं । तत्वविषयसंशयात्माचविनश्यति । नरकंप्रतिपद्यते । किंचसंशयात्मनोअयंमानुषोलोकःपरः स्वर्गादिर्वानास्ति । किंबहुनासुखंनास्तीत्यर्थः ॥४०॥ ज्ञानसाधनमनुवदन्ज्ञानफलंप्रपंचयति । योगेति । भगवतिमनोयोगेनतस्मिन्संन्यस्तंस

मर्पितंकर्मयेनतंयोगसंन्यस्तकर्माणं। ज्ञानेनछिन्नसंशयंआत्मवंतंपरमात्मभक्तं। हेधनंजयकर्माणिनिबध्नंतिमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥४१॥ उपपा
दितंकर्मणःकर्तव्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति। ज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानयोरर्थानर्थवत्त्वादज्ञानसंभूतंहृद्गतमात्मनःसंशयंज्ञानासिनाज्ञा
नाख्यखड्गेनछित्वायोगंज्ञानोपायंकर्मानुतिष्ठकुरु हेभारतउत्तिष्ठउद्युक्तोभवेति ॥४२॥ इतिगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेचतुर्थोध्यायः ॥४॥
ॐयोगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वेत्यादिनाद्वितीयेसंक्षेपेणोक्तस्यतृतीयादौविशेषतःस्पष्टीकृतस्यफलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्यावर्णा
श्रमविहितकर्मानुष्ठानरूपस्यकर्मयोगस्ययदंशद्वयंकामादिवर्जनरूपंउक्तरूपकर्मानुष्ठानाख्यंचेति । तदंशद्वयरूपंतृतीयोक्तमत्राध्यायेप्रपंच्य

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः । छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥

ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुयोगशास्त्रेकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानयोगोनामचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अर्जुनउवाच । संन्यासंकर्मणांकृष्ण पुनर्योगंचशंससि । यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ॥१॥

ते। संन्यासमिति। पूर्वाध्यायेयदृच्छालाभसंतुष्टइत्यादिनाकामादिवर्जनरूपंसंन्यासं कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमित्यादिनावर्णाश्रमवि
हितकर्मणांयोगंईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानरूपंकर्मयोगंचहेकृष्णशंससिकथयसि । एतयोरुक्तलक्षणयोःसंन्यासकर्मयोगयोःयच्छ्रेयःअधिकं
भवतितदेकंमेममसुनिश्चितंब्रूहि । संन्यासस्याधिकत्वेतमेवग्रहीष्यामिकिंतद्विरोधिनाकामद्वेषादियुतेनयुद्धाख्यकर्मयोगेनेतिभावः । य
द्वापूर्वत्रयोगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौपठितःसंन्यासशब्दोयत्याश्रमविषयः योगमातिष्ठेत्यादौश्रुतोयोगशब्दोगृहिविषयइतिप्रकल्प्ययतीनां
सर्वकर्मत्यागेनज्ञानमात्राधिकारित्वात् । गृहिणांचज्ञानत्यागेनकर्ममात्राधिकारित्वात् । तयोरेकपुंनिष्ठत्वंनयुक्तमितिभावेनयोगसं

न्यासयोर्मध्येयच्छ्रेयस्तदेकंग्रहीष्यामीतिभावेनतयोर्मध्येश्रेयःपृच्छति । संन्यासमिति । कर्मणांसंन्यासंयत्याश्रमंसंन्यस्तकर्माणमि
त्यनेनशंससि । पुनःकर्मणांयोगमनुष्ठानलक्षणंगृहस्थाश्रमंचयोगमातिष्ठोत्तिष्ठेत्यनेनशंससि । एतयोर्यत्याश्रमगृहस्थाश्रमयोःशिष्टंप्रा
ग्वत् । एतेनास्याध्यायस्यतृतीयोक्तकर्मयोगप्रपंचनपरत्वे (अस्याध्यायस्य) तदानंतर्यंस्यादितिनिरस्तं । योजनाद्वयेपिपूर्वा
ध्यायोक्तोपजीवनेनैवप्रश्नस्योत्थानेनचतुर्थानंतर्यस्योचितत्वादिति ॥ १ ॥ संन्यासयोगशब्दौनसर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानलक्षणयतिगृहि
परौ । तथाचतयोरन्यतरश्रेयःप्रश्नोनयुक्तः । किंतुकामादिवर्जनकर्मानुष्ठानार्थकौ । तयोश्चैकपुंयोग्यत्वान्निःश्रेयसकरत्वाच्चानुष्ठे
यत्वादन्यतरश्रेष्ठत्वप्रश्नोव्यर्थएव । अथस्वरूपज्ञानमात्रार्थंप्रश्नश्चेद्योगएवश्रेष्ठइतिभावेनपरिहारमाह । संन्यासइति । संन्यासःकामा

**श्रीभगवानुवाच । संन्यासःकर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ । तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशि
ष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयःसनित्यसंन्यासी योनद्वेष्टिनकांक्षति । निर्द्वंद्वोहिमहाबाहो सुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥३॥**

दिवर्जनरूपः कर्मयोगोभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपश्चउभौसमुच्चितौसंतौनिःश्रेयसकरौ । तयोस्तुमध्येकर्मसंन्यासात्कर्मणिसंन्यासः
कर्मसंन्यासःकर्मानुष्ठानविषयेयःकामक्रोधद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासःतस्माद्भगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपोयःकर्मयोगःसतुविशिष्यतेश्रे
ष्ठोभवति । द्वंद्वत्यागात्तुसंन्यासान्मतपूजैवगरीयसीत्युक्तेः ॥ २ ॥ संन्यासशब्दोनयत्याश्रमपरइतिभावेनतदर्थमाह । ज्ञेयइति ।
यद्यपियदृच्छालाभेत्यादिनोक्तंकामादित्यागरूपंसंन्यासंसंन्यासंकर्मणामित्यनूद्यार्जुनेनप्रश्नस्यकृतत्वात् अस्त्येवतस्यसंन्यासशब्दार्थज्ञानं
अतोसौतंप्रतिनवाच्यः । तथापिसंन्यासस्योक्तंनिःश्रेयसकरत्वमुपपादयितुंज्ञानमपितदर्थंस्मारयत्यनेनेत्यदोषः । हेमहाबाहो योद्वेषा

कांक्षादिहीनः । काम्यकर्मत्यागीचेत्युपलक्ष्यते । सनित्यसंन्यासीज्ञेयःस्मर्तव्यइत्यर्थः । सएवसुखंयथाभवतितथाअनायासेनबंधात्प्रमुच्य ते । हिप्रसिद्धमितियुद्धकर्मत्वयानत्याज्यमिति ॥ ३ ॥ ननुनतस्यतत्वग्रहणायसाक्षादितिपंचमस्कंधस्थश्लोकेविषयवैराग्याभावेज्ञाना नुत्पत्त्युक्त्याततएवतदुत्पत्तिरितिलाभेनवैराग्यशब्दितकामादिसर्ववर्जनरूपसंन्यासोज्ञानोत्पत्तौआवश्यकत्वेनोक्तइतिप्रतीयते । कर्म योगस्तुज्ञानविरोधित्वेनोक्तोग्निमुग्धोधूमतांतःस्वलोकंनप्रतिजानातीतिअग्न्युपलक्षितेकर्मणिमुग्धःश्रेयस्करमेतदितिभ्रांतःधूमतांतोहोम धूमेनग्लानःस्वलोकंस्वीयमाश्रयंपरमात्मानंनप्रतिजानातीत्येकादशस्कंधे । तथाचकथंकर्मयोगात्संन्यासोवरइत्युच्यतइत्यतःसंन्यास इवकर्मयोगोपिज्ञानोत्पत्तावावश्यकएवेत्याहकृष्णः । सांख्येति । सांख्यंज्ञानंयोगोभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानंतावुभौबालाःअविवे

सांख्ययोगौपृथग्बालाः प्रवदंतिनपंडिताः । एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलं ॥ ४ ॥
यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानं तद्योगैरपिगम्यते । एकंसांख्यंचयोगंच यःपश्यतिसपश्यति ॥ ५ ॥

किनःपृथक्साध्यसाधनभावहीनौप्रवदंति । नपंडिताः । योगस्यज्ञानहेतुत्वंकुतइत्यतउच्यते । एकमपीति । एकमपिज्ञानमार्गंकर्ममार्गं वाएकमपिसम्यगास्थितोनुतिष्ठन्उभयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोरपिफलंविंदतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वेतावताद्वयंकिंचित्फलंप्रतिस्वतंत्रसाधन मित्युच्यते । योगस्यज्ञानहेतुत्वंनप्राप्तमित्यतःतदभिप्रायंस्वयमेवव्यनक्ति । यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञानिभिर्यत्स्थानंभगवत्स्वरूपल क्षणंतद्योगैः । अर्शआद्यच्प्रत्ययांतावत्रसांख्ययोगशब्दौ । कर्मयोगवद्भिरपिज्ञानद्वारागम्यतइत्यर्थः । तथाचसांख्यंचयोगंचएकंसाध्य साधनभाववत्यःपश्यतिसपश्यतिसएवज्ञानीत्यर्थः । संन्यासयोगयोर्द्वयोरपिज्ञानहेतुत्वान्नकोपिविरोधः । अग्निमुग्धइत्यादिकं तु

म्यकर्मविषयमितिभावः ।. यद्वासंन्यासयोगशब्दयोःयतिगृहिपरत्वमुपेत्यतयोरधिकारिभेदादेकत्रसंन्यासयोगयोःसमावेशायोगश्चोदि
तोसौसंन्यासयोगशब्दयोस्तदर्थत्वानंगीकारेणपूर्वश्लोकेपरिहृतः । अधुनासंन्यासयोगयोरधिकारिभेदोपिनयुज्यतइत्याह । सां
ख्येति । बालाःअविवेकिनःसांख्ययोगौज्ञानकर्मयोगौपृथक्भिन्नाधिकारिकौनैकत्रसमाविष्टौ । यत्याश्रमिणांसांख्यपदोक्तज्ञानाधि
कारएवनकर्मणि । गृहिणांतुयोगपदोक्तकर्माधिकारएवनज्ञानइतिप्रवदंति । ज्ञानमार्गसम्यगास्थितएवज्ञानफलंप्राप्नोति । कर्ममार्गसम्य
गास्थितएवकर्मफलंविंदतेयतः अतोनपंडिताबालाइवप्रवदंतीत्यर्थः । अत्रमार्गद्वयस्यसम्यक्त्वविशेषणात्कर्मणोज्ञानसाहित्यंतेनविनासम्य
गनुष्ठानासिद्धेःकर्मणाविनासंपूर्णानंदहेतुत्वरूपसम्यक्त्वस्यज्ञानेनुपपत्तेःतदर्थंतस्यकर्मसाहित्यमितिसूचितं । ज्ञानैकगम्ययतिप्राप्य

संन्यासस्तुमहाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

स्थानप्राप्तिसद्भावाच्चगृहीणांज्ञानाधिकारोस्तीतिस्पष्टंवदन्नुक्तमुपसंहरति । यदित्यादिना । यतःसांख्यैर्ज्ञानिभिर्यतिभिःप्राप्यंस्था
नंयोगैर्योगवद्भिर्गृहिभिर्गम्यतेतस्मात्सांख्यंयोगंचैकंएकाधिकरणकं । कर्मिण्यपिगृहिणिज्ञानं । ज्ञानिन्यपिकर्मेत्येवमेकत्रतयोःसमावे
शंयःपश्यतिसपश्यतिज्ञानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पूर्वंज्ञेयइत्यत्रस्वाभिमतसंन्यासशब्दार्थंस्मारयित्वातस्ययोगादवरत्वेज्ञानांतरंगत्वरूपंबाधकं
यत्सांख्येतिश्लोकाभ्यांपरिहृत्येदानींतस्ययोगादवरत्वेसाधकमाह । संन्यासस्त्विति । अयोगतःभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपयोगा
भावेकामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तुदुःखमाप्तुमेवपरमपुमर्थाहेतुत्वात् । स्वोचितकर्माननुष्ठानेननरकप्राप्तेश्चेतिभावः । तात्कालिकापमानाद्दि
कृतदुःखाभावस्त्वल्पत्वान्नफलमितिभावः । मुनिःसंन्यासी । सहिलोकेमुनिर्निर्मयःकामक्रोधवर्जितइत्युक्तेः । योगयुक्तोचिरेण

शीघ्रंब्रह्माधिगच्छतीत्यर्थः । एतेनयोगाभावेपुमर्थहेतुत्वाभावः । सतितुतस्मिन्तद्धेतुत्वंसंन्यासस्येतियोगस्यवरत्वेव्यतिरेकान्वयरूपं साधकमुक्तंभवति । यद्वायोगसंन्यासयोःसमुच्चितयोरेवनिःश्रेयसकरत्वमुभावित्यनेनोक्तं । इदानीमसमुच्चयेबाधकमाह । संन्यास स्त्विति । कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तुअयोगतःभावप्रधानंयोगरूपत्वाभावेकेवलसंन्यासस्तुदुःखमाप्तुमेवविष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंवि नाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएवेतिभावः । योगरूपत्वंविनासंन्यासस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वायोगरूपसंन्यासस्यमुक्तिहेतुत्वमाह । योग युक्तइति । मुनिःसंन्यासी । संन्यासस्ययोगावांतरभेदत्वाद्योगरूपत्वोक्तिः । यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिइतिवक्ष्यमाण गीतोक्तिरप्येतदभिप्राया । अतःसंन्यासःकर्मयोगश्चेतिभेदोक्तिःकुरुपांडववन्नविरुद्धेतिज्ञेयं ॥ ६ ॥ योगयुक्तसंन्यासस्यमहाफलहेतुत्वं

योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्माजितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥

प्रपंचयति । योगेति । प्रपंचनंचयोनद्वेष्टीत्यत्रोक्तद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्यपूर्वार्धेकारणोपन्यासेनब्रह्माधिगच्छतीतिप्रागुक्तमुक्तिफलं प्रतिउत्तरार्धेब्रह्मज्ञानरूपावांतरफलोक्त्याचेतिध्येयं । योगयुक्तःकर्मयोगयुक्तःविशुद्धात्माविशुद्धस्वभावः । अतएवविजितमनस्कोजितेंद्रि यःसर्वभूतात्मासर्वभूतानामादानादिकर्ता स्वामीतियावत् । सर्वभूतात्मभूतःसर्वप्राणिनांस्वामिभूतःसएवस्वस्यात्माआदानादिकर्तास्वा मीयस्यससर्वभूतात्मभूतात्मा । ज्ञानोपलक्षणमेतत् । सर्वभूतात्मभूतात्मेतिज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नपिनलिप्यतेमुक्तोभवतीत्यर्थः । जितेंद्रिय त्वादिद्वेषादिवर्जनकारणंसर्वस्वामीममस्वामीतिज्ञानंब्रह्माधिगतावांतरफलमित्युक्तंभवति । यद्वायोगयुक्तइत्यत्रभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानु

ष्ठानरूपोयोगउक्तः। सर्वेत्यादिनातुसर्वभूतात्मनिहरौभूतमनाःस्थितमनाइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ज्ञेयइत्यादिनाविशुद्धात्मेत्यादिनाचस्पष्टीकृतमपिसंन्यासंसंकल्पत्यागोक्त्यापुनःस्पष्टयति। नैवेत्यादिश्लोकद्वयेन। युक्तःकर्मयोगानुष्ठातातत्त्ववित्तत्त्वज्ञानी। दर्शनश्रवणस्पर्शनादिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियव्यापारंकुर्वन्नपिइंद्रियाणींद्रियार्थेषुहरीच्छयावर्ततइतिधारयन्मनसावमृशन्स्वस्यस्वातंत्र्याभावात्। नैवकिंचित्करोमीतिमन्येतेत्यर्थः। संकल्पत्यागोपिसंन्यासशब्दार्थइतिभावः। संन्यासोयोगरूपःसन्परमपुमर्थहेतुरित्युक्तं। कथंतस्ययोगरूपतेत्यतोवाह। नैवेति। सर्वव्यापारंकुर्वन्नपींद्रियाणीशप्रेरितानींद्रियार्थेषुवर्ततेसएवस्वतंत्रःनैवकिंचिदहंकरोमीत्यनुसंधानमेवद्वेषादिवर्जनरूपसंन्या

नैवकिंचित्करोमीति युक्तोमन्येततत्त्ववित्। पश्यन्श्रृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि। इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्ततइतिधारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधायकर्माणि संगंत्यक्त्वाकरोतियः। लिप्यतेनसपापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

सस्ययोगरूपत्वंनामेतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ योगमपिकिंचिद्विष्टण्वन्संन्यासयोगाभ्यांयुक्तएवकर्मणानलिप्यतइतिसाधननियममाह। ब्रह्मणीति। यद्यपिसंन्यासस्त्वित्यनेनैवसंन्यासयोगौमिलितावेवफलंसाधयतइतिनियमोलब्धएव कुर्वन्नपिनलिप्यतइतिफलंचोक्तमेव। तथापिसंन्यासयोगौमिलितावेवफलसाधनमितिनियमोक्तेरुपचारत्वनिवृत्त्यर्थंलिप्यतेनसपापेनेतिपुनःफलोक्त्यानियमस्यफलसाधनतात्रोच्यतइत्यदोषः। संगंफलकामनांत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायममशुभार्थंस्वपूजात्मकानिमयाकारितानीत्यनुसंधायकर्माणियः

करोतिभगवदधीनकर्तृशक्तिकः सन्करोतिसोंभसापद्मपत्रमिवपापेननलिप्यते ज्ञानद्वारामुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ संन्यासयोगौमिलिताविवफलहेतुरित्यत्राचारोस्तीत्याह । कायेनेति । देहेनमनसामनोबुद्धीतुद्वादशे(इ)त्युक्तेर्बुद्धिरूपेंद्रियेणकेवलैःकामाहंभावहीनैः स्वातंत्र्याभिमानरहितैर्वाइंद्रियैर्योगिनोपिसंगंत्यक्त्वाऽत्मनोमनसःशुद्धयेतत्रज्ञानोत्पत्त्यर्थपापालेपायेतिवाकर्मकुर्वतीत्यर्थः । पूर्वार्धे नसंन्यासः उत्तरार्धेनयोगः आत्मशुद्धयइतिफलोक्तिः ॥ ११ ॥ प्राक्संन्यासस्त्वित्यादिनासंन्यासयोगौमिलिताविवफलंसाधयतःनान्यतरपरित्यागेनान्यतरइतिनियमज्ञापनार्थंतयोःफलमुक्तं ब्रह्माधिगच्छतिकुर्वन्नलिप्यतइत्यादिना । इदानींतुताववेमोक्षसाधनं

कायेनमनसाबुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि । योगिनःकर्मकुर्वंति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तः
कर्मफलंत्यक्त्वा शांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीं । अयुक्तःकामकारेण फलेसक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥ सर्व
कर्माणिमनसा संन्यस्यास्तेसुखंवशी । नवद्वारेपुरेदेही नैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥ ॥

नतुतदुभयत्यागेनान्यदितिनियमज्ञापनाययोगसंन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्चमुक्तिसंसारविस्तारलक्षणंफलमाह । युक्तइति । कर्मफलंत्यक्त्वेत्यनेनप्रागुक्तकामादिवर्जनरूपसंन्यासीज्ञेयः । युक्तःभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपयोगयुक्तः नैष्ठिकींस्वाभाविकींशांतिंस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणांमुक्तिमाप्नोति । अयुक्तःयोगहीनःकामकारेणफलकामादिनाकर्मानुष्ठानने संन्यासाभावेनेतियावत् । फलेक्षुद्रफलेसक्तोनिबध्यते नितरांसंसारमनुभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ पूर्वंनैवकिंचित्करोमीत्यादिनाकर्तृत्वाभिमानत्यागेनसंन्यासःश्रुत्तोधुनाकारयितृत्वाभिमानत्यागेनसंन्यासशब्दार्थस्पष्टयति । सर्वकर्माणीति । यद्वाप्राक्कर्माणिब्रह्मण्याधायय:करोतीत्यत्रकर्मणांब्रह्मण्याधा

नंनामनकर्मणांस्वरूपेणत्यागोपितुसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यभगवानेवस्वपूजात्मकानिमच्छुभार्थंमयाकारयतिममकर्तृताशक्तिरपीशाधीनै वेत्यनुसंधायेत्येवंरूपमित्यर्थः । स्वरूपेणकर्माणिपरित्यज्येत्यर्थपक्षेमनसेतिव्यर्थमितिभावः । वशीजितेंद्रियःस्वातंत्र्येणनैवकुर्वन्नकारयंश्च नवद्वारेचक्षुःश्रोत्रघ्राणानांषड्द्वाराणिमुखंपायूपस्थेचेत्येवंनवद्वारवतिपुरेदेहेसुखंयथातथाआस्ते । कर्मलेपहीनोवर्ततइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुदर्शनादिकुर्वन्नैवकरोमीतिमन्येतेत्युक्तिरयुक्ता । तथात्वेमिथ्याज्ञानित्वप्रसंगादित्यतःस्वाभिप्रायमाह । नेति । जडमपेक्ष्यप्रभुः समर्थोजीवःलोकस्यकर्तृत्वंलोकेनकर्मनसृजतिमकारयति । स्वातंत्र्येणेत्यर्थः । स्वयंचकर्माणिनसृजतिनकरोतिकर्मण्यस्वातंत्र्येफलेसुत रांतदित्याह । नकर्मेति । सृजतीत्यनुषंगः । कर्मफलप्राप्तिंलोकस्यनसृजति । लोकस्यफलप्राप्तिसंपादनेस्वस्यवाफलसंपादनेन

नकर्तृत्वंनकर्माणि लोकस्यसृजतिप्रभुः । नकर्मफलसंयोगं स्वभावस्तुप्रवर्तते ॥ १४ ॥

स्वतंत्रइत्यर्थः । स्वातंत्र्याभावापेक्षयानकरोमीतिमन्येतेत्युक्तिरितिभावः । यद्वाजीवस्यस्वतंत्रकर्तृत्वाभावेपीश्वरदत्तंक्रियायांक्रियाज न्यादृष्टेकर्मफलप्राप्तौचास्त्येवस्वातंत्र्यमतःकथंब्रह्मण्याधायकर्माणीतिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्येतिचोक्तिरित्यतआह । नेति । प्रभुरीश्वरः लोकस्यजीवस्यकर्तृत्वंअग्निहोत्रादिक्रियायांस्वातंत्र्यंनसृजति । नप्रयच्छति । कर्माणिक्रियाजन्यादृष्टानिलोकस्यनसृजति । तेषुस्वातंत्र्यं नप्रयच्छति । कर्मफलसंयोगंचलोकस्यनसृजति । फलप्राप्तावपिलोकस्यस्वातंत्र्यंनप्रयच्छतीत्यर्थः । ननुक्रियायामदृष्टेषुफलसंयोगेचजीव स्यस्वातंत्र्याभावेकथंक्रियादिनिष्पत्तिरित्यतआह । स्वभावस्त्विति । स्वंस्वयमेवभवति । परानपेक्षंतिष्ठति । तथास्वयमेवभावयतिजग दुत्पादयतीतिस्वभावः । स्वेतिपदेउपपदेभवतेर्ण्यंतात्कप्रत्ययः । स्वस्थितावन्यकरणेचपरानपेक्षः । स्वतंत्रोभगवान्स्वभावशब्दार्थः ।

सएवचप्रवर्ततेक्रियाकर्तृत्वेकर्मशब्दितादृष्टेषुफलसंयोगेचेतिध्येयं। कदापिकुत्रापिनान्यस्यस्वातंत्र्यंददाति । किंतुसर्वत्रसर्वदास्वयमेवप्रवर्ततइतिभावः ॥ १४ ॥ फलसंयोगेस्वातंत्र्याभावंजीवस्यव्यनक्ति। नादत्तइति । विभुःजडापेक्षयासमर्थोजीवःकस्यचिद्दुराचारस्यसकाशात्तज्जन्यंपापंस्वातंत्र्येणनादत्ते। सुकृतंपुण्यंचस्वातंत्र्येणनैवादत्ते । एवंक्रियायामदृष्टेचज्ञेयं । यद्वाभगवतएवकर्तृत्वेकर्मलेपःस्यादित्यतआह। नादत्तइति। विभुःस्वतंत्रईश्वरःविभुत्वादेवकस्यचित्कर्मणःसकाशात्पापंसुकृतंवानादत्तइत्यर्थः। नपुण्यपापलेपवान्भवतीत्यर्थः। नन्वेवंसर्वत्रस्थित्वास्वातंत्र्येणकर्ताईश्वरोस्तिचेत्। कथंनदृश्यतइत्यतआह। अज्ञानेनेति । तेनाज्ञानेनावृतबुद्धित्वेनमुह्यंतिभगवंतं

नादत्तेकस्यचित्पापं नचैवसुकृतंविभुः। अज्ञानेनावृतंज्ञानं तेनमुह्यंतिजंतवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेनतु तदज्ञानं येषांनाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयतितत्परं ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ ॥

नजानंति ॥ १५ ॥ ननुज्ञानस्याज्ञानावृतत्वेतेनाज्ञाननाशायोगात्। विनाशकांतरस्यचाभावात् । ज्ञानार्थयोर्योगसंन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्यतआह। ज्ञानेनेति। द्विविधंहिज्ञानंस्वरूपंवृत्तिरूपंचेति। यद्यपिस्वरूपज्ञानमज्ञानावृतं नाज्ञाननाशकंतथाप्यात्मनोभगवतोज्ञानेनपरोक्षवृत्तिज्ञानेनयेषामज्ञानंनाशितंशिथिलंतेषामेवज्ञानंभगवदपरोक्षज्ञानं। तत्परंब्रह्मादित्यवत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह। तद्बुद्धयइति। नसकृत्परोक्षज्ञानेनालंकिंतुआवृत्तिरसकृदुपदेशादित्युक्तदिशापुनःपुनस्तत्रहरौबुद्धिर्येषांतेतद्बुद्धयः सएवआत्माआदानादिकर्तास्वामीयेषांतेतदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्नचंचलाः । सएवपरमयनंयेषांतेतत्परायणाः । तथाज्ञानिनः

संतःअतएवचज्ञाननिर्धूतकल्मषाःभगवदपरोक्षज्ञानेननिर्धूतपाप्मानोऽपुनरावृत्तिंमुक्तिंगच्छंति ॥ १७ ॥ परमेश्वररूपाणांसर्वत्रसाम्यदर्शनंचापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह । विद्येति । पंडिताःपरोक्षज्ञानिनःविद्याविनयसंपन्नब्राह्मणादिषुविषमेषुस्थितंहरिंसमंगुणेषुदोषाभावेचसमंतारतम्याभावंचपश्यंतीतिसमदर्शिनइत्यर्थः । अस्यश्लोकस्यभगवद्विषयतानिर्दोषंहीत्युत्तरवाक्यगम्याअपरोक्षज्ञानहेतुताचप्रकरणगम्येतिज्ञेयं ॥ १८ ॥ समदर्शिनंस्तौति । इहैवेति । येषांसाम्येमनःस्थितंतैरिहैवास्मिन्नेवजन्मनिसर्गोजन्मादिरूपःसंसारःजितः । दृश्यत्वेनोक्तंसमंवस्तुकिंकेनसाम्यमित्यतआह । निर्दोषमिति । समंवस्तुब्रह्मनिर्दोषत्वेनचसाम्यमित्युक्तंभवति । तस्मा

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणेगविहस्तिनि । शुनिचैवश्वपाकेच पंडिताःसमदर्शिनः ॥१८॥ इहैवतै र्जितःसर्गो येषांसाम्येस्थितंमनः । निर्दोषंहिसमंब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥ नप्रहृष्ये त्प्रियंप्राप्य नोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥ ॥

त्समतयासर्वत्रस्थितस्यब्रह्मत्वात्तेसमदर्शिनोब्रह्मणिस्थिताएवेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनइतियावत् ॥ १९ ॥ पुनःसंन्यासंप्रपंचयति । नप्रहृष्येदिति । प्रियंसुखसाधनंप्राप्यनप्रहृष्येत् हर्षंनप्राप्नुयात् । अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेत् दुःखहेतुप्राप्तावपिउद्वेगरूपमनोऽधैर्यंनप्राप्नुयात् । तत्रोपायमाह । स्थिरबुद्धिरिति । बुद्धेःस्थैर्येहेतुरसंमूढइति । प्रियाप्रियप्रापणेलौकिकोजनएवस्वतंत्रइतिमिथ्याज्ञानहीनः । तत्रहेतुब्रह्मविदिति । ब्रह्मैवस्वतंत्रमितिविद्वान्नैतावतालंकिंतुब्रह्मणिस्थितः । नित्यंब्रह्मस्मृतिमानित्यर्थः । संन्यासस्त्वित्यादिनासंन्यासाद्योगस्याधिक्योक्त्यर्थंयोगहीनसंन्यासस्यव्यर्थत्वंयदुक्तंतदयुक्तं । कामाद्युपद्रवक्षयेस्वरूपसुखाविर्भावसत्वादित्यतःसत्यंतदेवसुखंभगवद्ध्यान

रूपयोगेसत्यक्षयंभवतीति ॥ २० ॥ संन्यासाद्योगस्यपुनराधिक्यमाह । बाह्येति । स्पृश्यंतइतिस्पर्शाः शब्दाद्याःतेषांबाह्यत्वंश्रोत्राद्य
विषयत्वसंपादनंतथाकृतविषयेषुअसक्तमनस्कः संन्यासीतियावत् । आत्मनिस्वरूपेयत्सुखंविंदत्यनुंभवति । आत्मस्वरूपस्यापिननि
र्विशेषत्वमितिज्ञापनाययत्सुखमित्येववाच्येआत्मनीत्यप्युक्तिः । यदित्युक्तेस्तदितिलभ्यते । ससंन्यासीब्रह्मयोगयुक्तात्माब्रह्मणियो
गोब्रह्मयोगःध्यानंतद्युक्तात्मातत्सुखंकामाद्युपद्रवक्षयरूपसंन्यासादाविर्भूतंसुखंअक्षयंपुनस्तिरोभावहीनमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वायो
गयुक्तोमुनिर्ब्रह्मेत्यादिनायोगरूपसंन्यासस्ययन्निश्श्रेयसकरत्वमुक्तंतदुपपाद्यते । बाह्येति । संसारेप्यात्मस्मरणरूपाल्पयोगयुक्तःसं

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखम् । सब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥
येहिसंस्पर्शजाभोगा दुःखयोनयएवते । आद्यंतवंतःकौंतेय नतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहै
वयःसोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवंवेगं सयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥ ॥

न्यासीसुखंविंदतियदातदाध्यानादिमहायोगादियुक्तोमोक्षादिनिश्श्रेयसंविंदतीतिकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कामादिवर्जनरूप
संन्यासार्थंकामभोगंनिंदति । येहीति । येहिसंस्पर्शजाःविषयसंबंधसंभूताःभोगाःसुखानुभवाःतेदुःखयोनयएवकुतइत्यतउक्तं ।
आद्यंतवंतइति । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादित्यर्थः । बुधोज्ञानीतेषुविषयभोगेषुनरमते सक्तिंनकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तरूपसं
न्यासार्थंकामभोगत्यागंप्रशंसति । शक्नोतीति । यःइहैवमानुषेदेहेशरीरविमोक्षणात् प्राक्कामक्रोधोद्भववेगंमनसोनवस्थानं
सोढुंशक्नोति । सनरःयुक्तःज्ञानोपायवान्सुखीचभवति । मानुषदेहएवकामादिजवेगःसोढुंसुकरोनान्यदेहइतिज्ञापनायइहैवेत्यु

क्तिः । अतोत्रैवतत्सहनायप्रयतितव्यमितिभावः ॥ २३ ॥ ज्ञानिलक्षणंप्रपंचयत्युत्तरैःश्लोकैः । योंतःसुखःकामाद्युपद्रवक्षयाभिव्यक्तस्वरूपसुखःअंतरारामःभगवद्दर्शनजन्यसुखवान् । उक्तज्ञानिलक्षणद्वयेहेतुमाह । अंतर्ज्योतिरंतरभिव्यक्तभगवत्स्वरूपःयतइति । एतेनांतर्ज्योतिष्ट्वमेवज्ञानित्वमेतत्कथंज्ञानिलक्षणमितिनिरस्तं । तत्रहेतुसमर्पकत्वादस्येति । असंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यबाह्यादर्शनादेवशब्दःसंप्रज्ञातसमाधावन्यदर्शनसत्वेपितस्यविक्षेपाहेतुत्वाददर्शनकल्पमेवतदितिभावः । एवंचास्यान्यव्यवच्छेदप्रधानत्वादन्यदर्शनहीनांतर्ज्योतिष्ट्वमित्येवंलक्षणोक्तिपरत्वेपिनदोषः । अंतःसुखत्वादौहेतुस्तुसयोगीब्रह्मभूतोब्रह्मणिस्थितोनिर्वाणमशरीरंब्रह्माधिगच्छति । यतोतोंतःसुखादिरित्येवमुत्तरार्धोक्तोज्ञेयः । नन्वेवंब्रह्मभूतोब्रह्माधिगच्छतीत्युक्त्यार्थाद्ब्रह्मभूतत्वस्यब्रह्माधिगति

योऽतःसुखोऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः । सयोगीब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४॥
लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥

रूपब्रह्मज्ञानहेतुत्वमुक्तं । तच्चतद्बुद्धयइत्यादिनोक्तमेव ब्रह्मभूतत्वस्यतद्बुद्धित्वादिरूपत्वात् । सत्यमयमप्यनुवादएवयोंतःसुखीयोंतरारामोयोंतर्ज्योतिरेवयश्चतद्बुद्धित्वादिरूपब्रह्मभूतःनिर्वाणंब्रह्माधिगच्छतिसयोगीज्ञानीत्येवंब्रह्मभूतपदंप्रागुक्ततद्बुद्धित्वादिरूपज्ञानसाधनानुवादः। यस्यज्ञानस्यतद्बुद्धित्वादिरूपंब्रह्मभूतत्वंसाधनंतादृशज्ञानवानंतःसुखत्वादिलक्षणकइतितात्पर्यार्थः। अत्रयइतिपुनरुक्तिःसर्वत्रान्वयार्था ॥ २४ ॥ अंतःसुखत्वादिलक्षणसंपादकोब्रह्माधिगमोनब्रह्मभूतत्वमात्राद्भवति । किंतुपापक्षयाच्चेत्याह । लभंतइति । द्वैधशब्दोत्रद्वेधाभावोद्वैधमितिविषयापेक्षयान्यप्रकारत्वरूपायथार्थत्वपरःसन्नयाथार्थ्योपेतज्ञानलक्षकोभूत्वासंशयविपर्ययप

रः । ऋषयोज्ञानिनःक्षीणकल्मषाःनिवृत्तपाप्मानोभूत्वाछिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताश्चभवंतीतिशेषः । छिन्नौद्वैधौसंशयविपर्ययौयेषांतेछिन्नद्वैधाःतेचते आयतात्मानश्चदीर्घमनस्काः। श्रवणादिनाविदितसर्ववेद्याइतियावत्। छिन्नद्वैधायतात्मानः छिन्नद्वैधत्वे क्षीणकल्मषत्वमिवायतात्मत्वमपिबुद्ध्याविविच्यहेतुत्वेनयोज्यं । यतात्मानोवशीकृतमनस्काइतिभिन्नंपदंवा । ततश्चनिर्वाणमशरीरं ब्रह्मलभंते । उपशब्दोत्रयोज्यः । उपलभंतेपश्यंतीत्यर्थः । अत्रज्ञानस्यप्रतिबंधकपापक्षयाख्यकारणोक्तावपिअसाधारणंकारणंकार्य (रूप)स्यलक्षणंभवतीत्यस्यलक्षणप्रपंचनपरत्वमविरुद्धंध्येयं ॥ २५ ॥ नकेवलमंतःसुखत्वादिकमेवज्ञानिलक्षणंकिंतुसर्वदेशकालेषुसु

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनांयतचेतसां । अभितोब्रह्मनिर्वाणं वर्ततेविदितात्मनां ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः । प्राणापानौसमौकृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥

खेनब्रह्मलब्धिमत्त्वमपीत्याह । कामक्रोधेति । यतीनांप्रयत्नवतांयतचेतसांवशीकृतमनस्कानांअभितःसर्वदेशकालेषुवर्तते । रक्षकत्वे नज्ञानविषयत्वेनवेत्यर्थः । विदितात्मनांब्रह्मज्ञानिनां । शिष्टंव्यक्तं॥२६॥सब्रह्मयोगयुक्तात्मेत्यादौब्रह्मयोगादिपदेनप्रकृतध्यानप्रकारमाह। स्पर्शानित्यादिद्वयेन। स्पृश्यंतइतिस्पर्शाःशब्दाद्याःश्रोत्रादींद्रियविषयाःतेषांबाह्यत्वंदुःखसंपादकत्वंबाह्यान्स्पर्शान्शब्दादीन्बहिःश्रोत्राद्यविषयान्कृत्वाप्रत्याहारेणेंद्रियाणिनियम्येतियावत्। भ्रुवोरंतरेमध्येचक्षुश्चकृत्वाभ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः।संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणं । प्राणापानौसमौसमानौनिर्विकारौनासाभ्यंतरचारिणौकृत्वा कुंभकेस्थित्वेतियावत् ॥२७॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिःमुनिःमननशीलः । एवंभूतोयःसमुक्तएवेतिस्तुतिः । यद्वाअभिमानादिपरित्यागेनमुक्तसादृश्यान्मुक्तएवेतिगौण प्रयोगः ॥ २८ ॥ ध्यानमुक्त्वाध्येयमाह । भोक्तारमिति । यज्ञोज्योतिष्टोमादिः । तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिः । महांश्चासावी श्वरश्चमहेश्वरस्तं । सुहृदमुपकारिणं । शांतिंशांतिसाधनं । मुक्तिहेतुमितिईश्वरविशेषणं । ज्ञात्वाध्यात्वेत्यर्थः । ऋच्छतिसाक्षा त्करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॐ बुद्धियोगेत्विमांभृ

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥ भो क्तारंयज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदंसर्वभूतानां ज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ ॐतत्स दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनाम पंचमोध्यायः॥५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । अनाश्रितःकर्मफलं कार्यंकर्मकरोतियः । ससंन्यासीच योगीच ननिरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ण्वितियोगवचनंप्रतिज्ञातंद्वितीये । सचयोगउत्तरषट्केवक्ष्यमाणभगवज्ज्ञानंप्रतिउपायः । सचद्विविधः । कर्मयोगोध्यानयो गश्चेति । तत्रकर्मयोगोज्ञानंप्रतिबहिरंगोपायत्वात्त्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनाद्वितीयेसंक्षेपेणतृतीयाध्यायादावतीतग्रंथेविस्तरेण चपूर्वंनिरूपितोऽधुनाकर्मयोगसाध्यत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञानांतरंगसाधनत्वाच्चावसरप्राप्तंसमाधियोगंस्पर्शान्नित्यादिनापूर्वाध्यायांतेसंक्षेपे णप्रकृतंविस्तरेणास्मिन्नध्यायेवक्ति । आसनादीनामंगानांवक्ष्यमाणत्वेपितेषांध्यानार्थत्वेनध्यानस्यैवप्राधान्यात् । उद्धरेदात्म

नात्मानमित्यादिनाध्यानयोगंविधातुंतत्रध्यानेसंन्यासयोगयुक्तएवाधिकारीतिज्ञापनायकामादिवर्जनरूपसंन्यासंईश्वराराधनरूपस्व कर्मानुष्ठानलक्षणयोगंचाह । अनाश्रितइति । यःकर्मफलमनाश्रितःकार्यंस्वस्ववर्णाश्रमोचिततयाकर्तव्यंकर्मकरोति । ससंन्यासी योगीचसएवचध्यानाधिकारीतिभावः । आहवनीयाद्यग्नित्यागेनअग्निहोत्रादिक्रियात्यागेनचनिःसंगतयावर्तमानएवध्यानाधिकारी तिसांख्यमतमपाकरोति । नेति । निरग्निरक्रियश्चसंन्यासीयोगीचनेत्यर्थः । यतेरपिदैवमेवापरेयज्ञमित्यादिनाग्निक्रिययोरुक्त त्वात्संन्यासाश्रमस्वीकारकालेपूर्वाश्रमस्वीकृताग्नेरात्मनिसमारोपणाच्चसोपिसंन्यासीयोगीचभवत्येवेतिभावः ॥ १ ॥ ससंन्या सीचयोगीचेत्युक्त्याप्राप्तांतयोरत्यंतभेदशंकांनिरसितुंअमुख्ययोगापेक्षयापृथगुक्तोपिसंन्यासोमुख्ययोगांतर्भूतइत्याह । यमिति ।

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव । नह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते । योगारूढस्यतस्यैव शमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीत्यादिनोक्तप्रकारेणयंकामक्रोधादिवर्जनरूपंसंन्यासंप्राहुस्तंसन्यासंयोगंमुख्ययोगंज्ञानोपायभूतकामादिवर्जन विशिष्टनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपयोगांतर्भूतंविद्धिजानीहि । हेपांडवक्कुतःकश्चनकोपि । असंन्यस्तसंकल्पःअत्यक्तसंकल्पादिःसंन्यासहीन कर्मानुष्ठानमात्रवानितियावत् । योगीज्ञानोपायवान्नभवति । नहिसामग्र्येकदेशःकार्यजनकोभवति । क्वचित्पृथगुक्तिस्तुज्ञानभक्त्योः पृथगुक्तिरिवैकदेशापेक्षयेतिभावः ॥२॥ ध्यानाधिकारत्वेनोक्तोमुख्यःकर्मयोगःकिंसकृदनुष्ठेयउतफलप्राप्तिपर्यंतमित्यतःफलपर्यंतमि त्याह । आरुरुक्षोरिति । योगंज्ञानोपायंआरुरुक्षोःसंपूर्णकामयमानस्यमुनेःपरोक्षज्ञानिनःकर्मकारणमुच्यते । योगारोहरूपसाक्षात्का

रस्येतियोज्यं । अपरोक्षरूपफलोदयपर्यंतंकार्यमितिभावः । तस्यैवमुनेर्योगारूढस्यसंपूर्णज्ञानोपायस्यापरोक्षज्ञानिनःशमःउपलक्षणं भगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्याख्यानार्चनादिकंकर्मकारणंमुक्तिगतसुखातिशयस्येतियोज्यं। यद्यप्ययंप्रश्नोयदातेमोहकलिलमित्यनेन द्वितीयेपरिहृतः।तथापितत्रपरोक्षज्ञानार्थिनोत्रतुयोगारोहशब्दितसंपूर्णोपायशब्दितापरोक्षार्थिनइतिभेदइतिभावः।यद्वायोगारूढस्ये त्युत्तरार्धेअपरोक्षज्ञानिनोध्यानादिकंकर्मवक्तुंयदातइतिश्लोकोक्तस्यैवप्रश्नोत्तरस्यपूर्वार्धेनानुवादइतिज्ञेयं।यद्वा । कर्मयोगमध्येज्ञाना र्थिनाकीदृशोयोगोऽवश्यापेक्षितइत्यतआह।आरुरुक्षोरिति।पूर्वार्धेनज्ञानार्थिनःउत्तमाधममध्यमरूपनानाजनशुश्रूषाख्यमेवकर्मावश्या पेक्षितमित्युच्यते।(ज्ञानार्थिनोयथाशक्तित्रिविधप्राणिनांशुश्रूषयोपकारकृतःहरिस्तुष्टःस्वापरोक्षंददाति । तेनतदवश्यंकार्यमि) चरमा

यदाहिनेंद्रियार्थेषु नकर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

र्धेनतुज्ञानिनोनानाजनशुश्रूषाख्यकर्मोपशमएवशमपदेनोच्यते । नतुध्यानाद्युपशमः तत्तुकार्यमेवेत्युच्यते । शमपदस्योभयार्थत्वात् (तस्यस्वोत्तमसेवयैवेष्टसिद्धौअन्यशुश्रूषयाकृत्याभावात्) एवंचात्रश्लोकेपूर्वार्धेज्ञानार्थिनःकर्मापेक्षितमित्युक्तोत्तरार्धेज्ञानिनःशमपदे नकर्मोपशमोपेक्षितइत्युच्यते ।तथाचननिरग्निर्नचाक्रियोयोगीत्याद्युक्तिविरोधइतिप्रत्युक्तंध्येयं। कर्मशमशब्दाभ्यांनानाजनशुश्रूषा ख्यकर्मतदुपशमयोरेवात्रविवक्षितत्वादिति ॥३॥ योगारूढशब्दितसंपूर्णोपायसिद्धिमतोलक्षणमाह।यदेति । यदाहींद्रियार्थेषुशब्दा दिविषयेषुकर्मसुचप्रयत्नंविनापिनानुषज्जते ।ननुकर्मानन्नुषंगोनामकर्मस्वरूपत्यागएव तथाचनचाक्रियोयोगीतिप्रागुक्तविरोधइत्यतः कर्मानन्नुषंगंस्वयमेवव्याख्याति । सर्वेति । ज्ञानिनःकर्मानन्नुषंगोनामसर्वकर्मसुसंकल्पन्यासएव । सर्वेषुकर्मसुसंकल्पत्यागीसन्कर्मसु

नानुषज्जतेयदातदायोगारूढउच्यतेइतियोजना । कर्मसुसंकल्पत्यागो(नाम)ममतात्यागएव । संकल्प(ल्पाख्य)क्रियादिकंसर्वंभगवदधीनमितिज्ञानमेव । एवंचसंकल्पादेर्भगवदधीनताज्ञानेनहेतुनाकर्मस्वनासक्तत्वेसत्यप्रयत्नेनशब्दादिविषयेषुअनासक्तत्वंयोगारूढस्यलक्षणमित्युक्तंभवति । अप्रयत्नेनेतिविशेषणाद्योगमारुरुक्षौनातिव्याप्तिः । तस्यानासक्तेःप्रयत्नसाध्यत्वात् ॥४॥ यस्यध्यानयोगस्यकामादिवर्जनरूपसंन्यासयुक्तस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानवानधिकारीउक्तः । अपरोक्षाख्यफलपर्यंतंकर्मानुष्ठानंचोक्तं । सएवध्यानयोगोभियोगेनकार्यइत्याह । उद्धरेदिति । आत्मनामनसाआत्मानंजीवमुद्धरेत् । पुमर्थभाजनंकुर्यात् । आत्मानंजीवंनावसादयेत् । नक्लेशभाजनंकुर्यात् । कुतःहियस्मादात्मनोजीवस्यात्मैवमनएवबंधुःरिपुश्चभवत्यतइति ॥ ५ ॥ कीदृशस्यात्मनःकीदृशंमनोबंधुःरिपु

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मनाजितः । अनात्मनस्तुशत्रुत्वे वर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥

श्चेत्यतआह । बंधुरिति । येनात्मनायेनजीवेनेतिसमानाधिकरणंवा । येनजीवेनकर्त्राआत्मनाबुद्ध्याकरणेनेतिव्यधिकरणंवा । आत्मामनःजितंवशीकृतंतस्यात्मनोजीवस्यात्मामनःबंधुरेवोपकार्येव भगवद्ध्यानोपयोगीतियावत् । अनात्मनस्तुअजितमनस्कस्यतुजीवस्यआत्मैवमनएवशत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिवशत्रुत्वेअनुपकारित्वेवर्ततेतिमनोजयेनध्यानयोगःकार्यइत्युक्तंभवति ॥ ६ ॥ यद्वायोगारोहशब्दितयोगसंपूर्तेर्भगवत्प्रसादोमुख्यसाधनमित्याह । उद्धरेदिति । आत्मनापरमात्मना । तत्प्रसादेनेतियावत् । आत्मानंजीवंप्राग्वदेवयोजना । आत्मनोजीवस्यात्मैवपरमात्मैवबंधुःरिपुश्चहियतः ॥५॥ कीदृशस्यहरिर्बंधुःरिपुश्चेत्यतआह । बंधुरिति । पूर्ववदेवार्थोयोजना

च । परंतुप्रथमांतात्मशब्दोत्रपरमात्मपरः । आत्मनाबुद्ध्येत्यत्रबुद्ध्युपलक्षितभक्त्येत्यर्थः । अनात्मनस्त्वित्यस्यभक्तिबलेनात शीकृतभगवत्स्वरूपस्यपुंसइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुमनसोभगवतश्चवशीकरणेतावस्यबंधूभवतइत्युक्तं । केनोपकारेणतावस्यबंधूआ त्मनाआत्मानमुद्धरेदितिआत्मोद्धारंकुरुतइत्युक्तमितिचेत्सएवकइत्यतआह । जितेति । जितात्मनःवशीकृतमनस्कस्यभक्त्यावशी कृतभगवत्स्वरूपस्यचप्रशांतिर्भवति । स्वतएवमनसोविषयेष्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रशांतस्यचपरमात्मासम्यगाहितोहृदिसन्निहितो भवति । ध्यानविषयोभूत्वाऽपरोक्षविषयोभवतीत्यर्थः । संपूर्णयोगसिद्धिमद्रूपोयोगारूढोभवतीतियावत् ॥ ७ ॥ यदाहिनें

जितात्मनःप्रशांतस्य परमात्मासमाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथामानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोविजितेंद्रियः । युक्तइत्युच्यतेयोगी समलोष्ठाश्मकांचनः ॥ ८ ॥
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु । साधुष्वपिचपापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

द्रियार्थेष्वित्यत्रापरोक्षिणोलक्षणोक्तावपीहलक्षणंस्पष्टयति । शीतोष्णेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । शीतोष्णादिद्वंद्वधर्मेषुकूटस्थःकूटमाका शंतद्वत्तिष्ठतीतिकूटस्थः उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीनइत्यर्थः । तंत्रहेतुज्ञानेत्यादिवेदादौसर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमित्युच्यते । तद वांतरमाहात्म्यविशेषज्ञानंविज्ञानमित्युच्यते । यद्वापरोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यांवाच्येताभ्यांतृप्तोविषयेष्वलंबुद्धिमान्विजि तेंद्रियश्चयतोतःकूटस्थःसमलोष्ठाश्मकांचनःयोगीयोगंकुर्वन्युक्तःयोगसंपूर्णइत्युच्यते ॥ ८ ॥ सएवचसुहृदादिषुसमाभगवद्विषयिणीबुद्धि र्यस्यससमबुद्धिर्योगारूढःयोगिवर्गात्सर्वस्माद्विशिष्यतइति । सुहृदादिषुसर्वत्रस्थितहरिरूपणांगुणादिषुतारतम्यंज्ञातिबुद्धिर्वासुहृदि

सुहृत्त्वमेवमित्रादिषुमित्रत्वादिकमेवददातिनतुसुहृदिमित्रत्वंमित्रादौसुहृत्त्वादिकमितिवैषम्येणातःसुहृदादौ सुहृत्त्वादिकमीशकृतमेव नस्वतंत्रमितिवाभगवद्विषयेसमबुद्धिः । यद्वासुहृदादिजीवविषयेसमाबुद्धिर्यस्येत्यर्थःतेषुसमबुद्धित्वंनामयत्सुहृत्त्वमित्रत्वादिकमस्तितन्न स्वरूपांतर्गतंकिंत्वंतःकरणोपाधिकमेवदेवदानवमानवभेदेनस्वतोविषमाणांचैतन्यस्वभावत्वमेकमेवसममितिबुद्धिमत्त्वमेवेतिज्ञेयं । अथ वासुहृदादिषुविषयेशास्त्रेषुयथायथाप्रवृत्तिर्विहितातथातथावर्तनंवर्तनज्ञानंवासुहृदादिजीवेषुसमबुद्धिर्ध्येया । प्रत्युपकारनिरपेक्षोपकार कृत्सुहृत् । क्लेशस्थानंविज्ञाप्यततोरक्षाकृन्मित्रं । वधादिकर्ताऽरिः । कर्तव्येउपकारेअपकारेचयउदास्तेसउदासीनः । उपकारापकारो

योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः । एकाकीयतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितंनातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रंमनःकृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः । उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

भयकृन्मध्यस्थः । अवांछितकृद्द्वेष्यःबंधुरुपकर्ता ॥९॥ उद्धरेदित्यादिनाविहितंध्यानयोगमनूद्यतत्प्रकारमाह । योगीति । योगीज्ञानोपा यमनुतिष्ठन्नात्मानंमनःयुंजीतभगवन्निष्ठंकुर्यात् । समाधियुक्तंकुर्यादितियत्तत् । सततंनिरंतरंरहसिस्थितएकाकीसंगशून्यःयतंनिय मितंचित्तंमनःआत्मादेहश्चयस्यसयतचित्तात्मानिराशीःकामनाहीनःपरिग्रहोज्झश्चभूत्वाकुर्यादिति ॥ १० ॥ पुनर्ध्यानप्रकारमेवाह । शुचावित्याद्यनेकश्लोकैः । शुचौदेशेमनःप्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणमेतत् । चेलंवस्त्रंअजिनंव्याघ्रादिचर्मकुशोदर्भउत्तरंउपरियस्यतत्तथा नात्युच्छ्रितंनातिनीचंनसमासःएवंभूतमासनंस्थिरंयथाभवतितथात्मनःप्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्रासनेउपविश्य । तदाहसूत्रे आसीनःसं

भवादिति । यतचित्तेंद्रियक्रियःसन्एकाग्रंमनःकृत्वाआत्मनोमनसोविशुद्धयेसर्वमलदाहायस्वस्यसंसारमलनिवृत्तयेवायोगंध्यानयोगं
युंज्यात्कुर्यादितिविध्यनुवादेनप्रकारोक्तिरियं ॥ १२ ॥ कायशिरोग्रीवंकायोमध्यदेहःसचशिरश्चग्रीवाचप्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावः । स
मंऋजुंधारयन्अचलंयथातथास्थिरोदृढःस्वंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यदिशश्चानवलोकयन्युंज्यादितिपूर्वेणवा युक्तआसीतेत्युत्तरेणवान्वयः
॥ १३ ॥ प्रशांतात्मास्वतोविषयेषु[redacted]कःविगतभीःव्याघ्रचोरादिभयहीनःब्रह्मचारिव्रतेस्थितःमनःसम्यक्प्रत्याहृत्यमच्चित्तो

समंकायशिरोग्रीवं धारयन्नचलंस्थिरः । संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः । मनःसंयम्यमच्चित्तो युक्तआसीतमत्परः ॥१४॥
युंजन्नेवंसदात्मानं योगीनियतमानसः । शांतिंनिर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥
नात्यश्नतस्तुयोगोस्ति नचैकांतमनश्नतः । नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥

मद्ध्यानवान्मत्परःअहमेवपरःसर्वोत्तमःयस्यसमत्परःयुक्तःसमाधिसंपन्नआसीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ समाधेःफलमाह । युंजन्निति । निय
तमानसोयतचित्तः । योगीयोगानुष्ठाता । एवमुक्तप्रकारेणसदात्मानंयुंजन्ध्यायन्आत्मानंमनोभगवतियुक्तंकुर्वन्नितिवानिर्वाणपर
मांशरीरत्यागोत्तरकालीनांमत्संस्थांमयिस्थितिरूपांशांतिमधिगच्छतिप्राप्नोति । नजीवन्मुक्तिमात्रमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ध्यानयो
गनिष्ठस्याहारादिनियममाह । नात्यश्नतइत्यादिद्वाभ्यां । अतिअधिकंभुंजानस्यएकांतंसर्वथैवाभुंजानस्यचातिनिद्राशीलस्यातिजाग्र

तश्चयोगोनैवास्तीत्यर्थः । अत्राशनजागरणनिषेधोऽशक्तस्यशक्तस्यत्वनशनादावपिनयोगक्षतिरितिज्ञेयं ॥ १६ ॥ कथंभूतस्ययोगो भवतीत्यतआह । युक्तेति । युक्तौयोगोपेतौआहारविहारौभोजनसंचारौयस्यसतथा । तस्ययावताश्रमादिर्नभवतितावदाहारव्यापारवतइत्यर्थः । कर्मसुकार्येषुयुक्तचेष्टस्यश्रमानापादकचेष्टायुक्तस्ययुक्तस्वप्नावबोधस्ययावन्निद्रावबोधौयोगाविघातकौतावन्निद्रावबोधोपेतस्ययोगोध्यानयोगः समाधिरितियावत् । दुःखहाभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ योगसंपूर्तिस्वरूपमाह । यदेत्याद्यनेकश्लोकैः । यदा

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्यकर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥
यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहःसर्वकामेभ्यो युक्तइत्युच्यतेतदा ॥ १८ ॥
यथादीपोनिवातस्थो नेंगतेसोपमास्मृता । योगिनोयतचित्तस्य युंजतोयोगमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्रोपरमतेचित्तं निरुद्धंयोगसेवया । यत्रचैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥

विशेषेणनियतंविषयेभ्यःप्रत्याहृतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठतेसर्वकामेभ्यः । निस्पृहश्चयदातदायुक्तोयोगसंपूर्तिमानित्युच्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगसंपन्नःकथंतिष्ठतीत्यतआह । यथेति । वायुशून्यदेशस्थोदीपोयथानेंगतेनचलति । साउपमादृष्टांतःकस्येत्यतउक्तं । योगिनइति । आत्मनोयोगंभगवद्विषयसमाधिंयुंजतःकुर्वतःयोगिनःयतचित्तस्येति ॥ १९ ॥ योगसेवयानिरुद्धंचित्तंयत्रसमाधावुपरमतेबाह्यव्यापारहीनंभवति । यत्रचैवयस्मिन्नेवसमाधियोगेआत्मनामनसाआत्मानंभगवंतंपश्यन्नात्मनिदेहेतुष्यतितोषमाप्नोतीत्य

र्थः । यच्छब्दयोस्तमित्यग्रेन्वयः ॥ २० ॥ एवमुत्तरत्रापि । यत्रसमाधौस्थितःबुद्धिग्राह्यंअनुभवेनवेद्यंअतींद्रियमिंद्रियाग्राह्यंआत्यंतिकमतिशयितंसुखंवेत्तिअनुभवति । यत्रयोगेस्थितोयंतत्वतोभगवद्रूपान्नचलतितमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ यंयोगंलब्ध्वाचततोपरंलाभमधिकंनमन्यते यस्मिन्स्थितोगुरुणापिदुःखेनदुःखहेतुनानविचाल्यते ॥ २२ ॥ तंदुःखसंयोगवियोगंदुःखसंयोगेनवियुज्यमानं । दुःखसंयोगस्यवियोगोयस्मादितिवा । वियुज्यतेनेनेतिवियोगः । करणेघञ् । दुःखसंयोगस्यवियोगइतिवा । योगसंज्ञितंविद्यात् । संयो

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं । वेत्तियत्रनचैवायं स्थितश्चलतितत्वतः ॥ २१ ॥
यंलब्ध्वाचापरंलाभं मन्यतेनाधिकंततः । यस्मिन्स्थितोनदुःखेन गुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥
तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं । सनिश्चयेनयोक्तव्यो योगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः । मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥

गपदेननकेवलमुत्पन्नंदुःखंनाशयतिकिंतूत्पत्तिमेवनिवारयतीतिसूचयति । सयोगःसमाधिःनिर्विण्णचेतसाविषयविरक्तमनसानिश्चयेनयोक्तव्योवश्यंकर्तव्यएवमुमुक्षुणेत्यर्थः । मुमुक्षोर्ध्यानायोगव्यवच्छेदार्थोयंनिश्चयशब्दःअयोगव्यवच्छेदविधानार्थमेव । उद्धरेदित्यत्रविहितस्यात्रपुनर्विधानं ॥२३॥ किंचसंकल्पेनएतदर्थमिदंकुर्यामितिसंकल्पपूर्वकानुष्ठानेनप्रभवोजन्मयेषांतान्कामान्विषयभोगान्सर्वानशेषतोनिःशेषतःत्यक्त्वाइंद्रियग्राममइंद्रियसमूहंसमंततःसर्वतःमनसैवविनियम्यइंद्रियनियमनंनमनसोन्येनेतिज्ञापनार्थएवकारः ॥२४॥

मनसश्चधृतिगृहीतयाधैर्योपेतयाधारणयागृहीतयावशीकृतयेतिवाबुद्ध्याशनैःशनैरुपरमेत् । विषयेभ्योव्यावर्तयेत् । भगवतिरमेतेतिवार्थः । किंचात्मसंस्थंभगवन्निष्ठंमनःकृत्वाबुद्ध्येत्यनुषंगः। भगवतोन्यन्नकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥ ध्यानेनमनोनवस्थितंचेत्प्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह । यतोयतइति । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिसप्तम्यर्थेतसिः । यत्रयत्रविषयेस्वतश्चंचलंमनोस्थिरंसत्निश्चरतिप्रवर्ततेततस्ततएतन्मनोनियम्यप्रत्याहृत्यतदात्मन्येवभगवत्येववशंतन्निष्ठमेवनयेत् । कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवंसांगयोगमभिधाय

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया । आत्मसंस्थंमनःकृत्वा नकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतोयतोनिश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं । ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसंह्येनं योगिनंसुखमुत्तमं । उपैतिशांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥
एवंयुंजन्सदात्मानं योगीविगतकल्मषः । सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥

तदनुष्ठातुःफलंप्रपंचयति । प्रशांतेति । प्रशांतमनसंस्वतोविषयेष्वप्रवृत्तमनसंशांतरजसंविगतरजोगुणमतएवाकल्मषंकामक्रोधादिदोषहीनंरजोजन्यत्वात्तेषांब्रह्मभूतंतद्बुद्धयइत्युक्तदिशाब्रह्मणिस्थितिमंतमेनंयोगिनंसमाधियोगवंतमुत्तमंसुखंकर्तृउपैतिप्राप्नोति । हिप्रसिद्धंश्रुत्यादावित्यर्थः ॥ २७ ॥ सुखमुपैतीत्युक्तसुखंकिमायासेनप्राप्नोतिकीदृशंचतदित्यतोव्यनक्ति । एवमिति । विगतकल्मषोविगतरागादिदोषोयोगीएवमुक्तदिशात्मानंभगवंतंयुंजन्ध्यायन्सुखेनाक्लेशेनब्रह्मसंस्पर्शंभगवत्संसर्गाभिव्यक्तं अत्यंतमतिशयितंसुखमश्नु

तेप्राप्नोति ॥ २८ ॥ एवंयुंजन्निति ध्यानप्रकरणस्यफलकथनेनोपसंहृत्येदानींध्येयमाह । सर्वेति । भोक्तारमितिपंचमांतेमच्चित्तोयुक्त आसीतेत्यत्रैवाध्यायेध्येयोक्तावपीहोत्तमाधिकारिणांध्येयस्योक्तिरितिज्ञेयं । आत्मानंपरमात्मानंब्रह्मादिसर्वप्राणिगतंआत्मनिपरमात्मनिसर्वत्रब्रह्मादितृणांतेषुभगवंतंऐश्वर्यादिनासाम्येनपश्यन्समदर्शनोयोगयुक्तात्मासमाधियुक्तमनस्कः । ईक्षतेपश्यतीत्यर्थः ॥२९॥ सर्वभूतस्थात्मध्यानविशेषस्यफलमाह । योमामिति । सर्वत्रब्रह्मादितृणांतेषुस्थितंमांयःपश्यतिसर्वंचब्रह्मादिजगत्मयिमदधीनंप

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मांपश्यतिसर्वत्र सर्वंचमयिपश्यति । तस्याहंनप्रणश्यामि सचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूत स्थितंयोमां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथावर्तमानोपि सयोगीमयिवर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्ये नसर्वत्र समंपश्यतियोऽर्जुन । सुखंवायदिवादुःखं सयोगीपरमोमतः॥ ३२ ॥

श्यति । तस्याहंनप्रणश्यामिसर्वदायोगक्षेमवहःस्यामित्यर्थः । सचमेनप्रणश्यतिसदामद्भक्तोभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ योमामितिश्लोकोक्तमेवस्पष्टयति । सर्वेति । यएकत्वमास्थितःसर्वत्रपरमेश्वरएवेत्यास्थितोज्ञानीसर्वभूतस्थंमांभजतिसेवते । सयोगीसर्वप्रकारेणन्यायेनान्यायेनवावर्तमानोपिमयिवर्तते । अन्यायप्रवृत्तावपिज्ञानिनोमोक्षोनियतएवेतिभावः । तदाहसूत्रेकामकारेणचैकइति । आनंदह्रासस्त्वस्त्येवेतिज्ञेयं ॥ ३१ ॥ समदर्शनइत्युक्तेगोगवयादिवद्भवतिकिंसाम्यदर्शनमित्याकांक्षायामेकत्वमास्थितइतिसाम्यदर्शनंस्वयमेवव्याख्यातमि

दानींभगवदनुवर्तिविषयतयासाम्यदर्शनंस्वयमेवव्याचष्टे । आत्मेति । यथासुखंस्वस्यप्रियंदुःखंचाप्रियंतथान्येषामपिभगवद्भक्तानामि त्येवमात्मौपम्येनस्वसादृश्येनसर्वत्रभगवदनुवर्तिषुसमंयःपश्यतिसुखमेवसर्वभक्तेषुयोवांछतिस्वात्मनइवेतियावत् सयोगीपरमोमतइतिवि ष्ण्वनुवर्तिषुस्वात्मनीवस्नेहंकुर्वन्श्रेष्ठोमतइतिफलितार्थः ॥ ३२ ॥ भगवदुक्तयोगस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमाशंकते । योयमिति । हेमधुसूदनसाम्येनभगवतःसाम्येनसर्वत्रैक्येनतथाभगवदनुवर्त्तिषुचात्मौपम्यरूपसाम्येनेतिवा । मनसएकाग्रत्वेनेतिवा। योयंध्यानयोग स्त्वयाप्रोक्तःएतस्ययोगस्यचंचलत्वात्स्थिरांस्थितिंनपश्यामि ॥ ३३ ॥ चंचलत्वादित्यत्रकस्येतिशंकांनिरस्यन्मनोनिग्रहेणास्तुयोग

अर्जुनउवाच । योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तः साम्येनमधुसूदन । एतस्याहंनपश्यामि चंचलत्वात्स्थि तिंस्थिरां ॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनःकृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढं । तस्याहंनिग्रहंमन्ये वायोरिवसुदुष्करं ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । असंशयंमहाबाहो मनोदुर्निग्रहंचलं । अभ्यासेनतुकौंतेय वैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥

स्यस्थिरतेतिशंकांनिराह । चंचलमिति । मनश्चंचलंहिप्रसिद्धं । प्रमाथिप्रमथनशीलंदेहेंद्रियक्षोभकरंकिंचबलवत् । विवेकेनापिजेतुमश क्यंदृढं । विषयवासनानुविद्धतयादुर्भेदंसाधुविषयेनेतुमशक्यं । अतआकाशेदोधूयमानस्यवायोःवस्त्रेणकुंभादिनावानिरोधनमशक्यंय थातथातस्यमनसोनिग्रहंनिरोधनंदुष्करमहंमन्येजानामि ॥ ३४ ॥ अर्जुनोक्तंमनश्चांचल्यादिकमंगीकृत्यमनोनिग्रहोपायंभगवानाह । असंशयमिति । हेमहाबाहोस्वभावतश्चंचलंमनोसंशयंयथाभवतितथादुर्निग्रहंदुःखेननिरोध्यंतथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यांतुनिगृह्यते ॥३५॥

ननुयथामत्तमातंगःस्वयमेवश्रांतःसन्शांतोभवति। तथाविषयैस्तृप्तंमनःकदाचित्स्वयमेवनियतंभवतिकिमभ्यासादिनेत्यतआह। असंयतेति। अभ्यासादितोऽवशीकृतचित्तेनयोगोदुष्प्रापोऽसाध्यःइतिमेमतिः। अभ्यासादिनावश्यात्मनावशीकृतमनस्केनतुपुंसायततापुनरनेनोपायेनयत्नंकुर्वतायोगोऽवाप्तुंशक्यइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभ्यासादिहीनस्यफलंपृच्छति। अयतिरिति। अयतिरप्रयत्नःश्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्याउपेतोयुक्तःयोगात्ध्यानरूपोपायात्चलितमानसःयोगसंसिद्धिंध्यानसंपूर्तिंध्यानफलंज्ञानमितियावत्। अप्राप्यहेकृष्णकांग

असंयतात्मनायोगो दुष्प्रापइतिमेमतिः। वश्यात्मनातुयतता शक्योवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥
अर्जुनउवाच। अयतिःश्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः। अप्राप्ययोगसंसिद्धिं कांगतिंकृ
ष्णगच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिवनश्यति। अप्रतिष्ठोमहाबाहो विमूढो
ब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥ एतन्मेसंशयंकृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः। त्वदन्यःसंशयस्यास्य छेत्तानह्युपप
द्यते ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच। पार्थनैवेहनामुत्र विनाशस्तस्यविद्यते। नहिकल्याणकृत्क
श्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ॥ ४० ॥

तिंगच्छतीति ॥ ३७ ॥ कच्चित्किमित्यर्थः। उभयविभ्रष्टःउभयस्मात्स्वर्गापवर्गरूपाद्विभ्रष्टःप्रच्युतःऐहिकामुष्मिकपुमर्थाद्विभ्रष्टइतिवा। यद्वास्वर्गाद्युपायात्काम्यकर्मानुष्ठानादपवर्गोपायाद्ध्यानाच्चविभ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मणःपथिपरब्रह्मप्राप्त्युपायेविमूढःवायुनाद्वेधाकृतमेघइवकिंनश्यतिनरकाद्यनर्थंप्राप्नोत्युतननश्यति ॥ ३८ ॥ एतन्मेसंशयंएतंसंशयंव्यक्तोर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नस्योत्तरमाह।

सार्धैश्चतुर्भिः । हेपार्थइहलोकेअमुत्रपरलोकेचनाशस्तस्यनास्ति । इहनाशस्तिर्यगादिदुर्गतिप्राप्तिः । परत्रनाशोनरकप्राप्तिः । तद्द्वयंतस्य योगभ्रष्टस्यनेत्यर्थः । नञ्द्वयमादरार्थंकुतइत्यतउक्तं । नहीति । कल्याणकृत्श्रद्धयाकिंचित्कालंध्यानादिकृदित्यर्थः ॥ ४० ॥ तर्हि किंप्राप्नोतीत्यतआह । प्राप्येति । पुण्यकृतान्पुण्यसंपाद्यान्लोकान्प्राप्यतेषुशाश्वतीःसमाःअनेकसंवत्सरानुषित्वाशुचीनांश्रीमतांधनि नांगेहेअभिजायते ॥ ४१ ।, धीमतांज्ञानिनांयोगिनांकुलेवंशेवाभवति । यत्ईदृक्जन्मउक्तंद्विविधंजन्मएततदुर्लभंकष्टलभ्यंनसुलभसा

प्राप्यपुण्यकृतान्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः । शुचीनांश्रीमतांगेहे योगभ्रष्टोभिजायते ॥
॥ ४१ ॥ अथवायोगिनामेव कुलेभवतिधीमतां । एतद्धिदुर्लभतरं लोकेजन्मयदीदृशं ॥ ४२ ॥
तत्रतंबुद्धिसंयोगं लभतेपौर्वदेहिकं । यततेचततोभूयः संसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैव ह्रियतेह्यवशोपिसः । जिज्ञासुरपियोगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

ध्यंहिप्रसिद्धं ॥ ४२ ॥ तत्रद्विप्रकारेपिजन्मनिपौर्वदैहिकंपूर्वदेहेभवंतंबुद्धिसंयोगंभगवतिमनोयोगंध्यानमितियावत् । लभतेततोभूयःपौर्व दैहिकादधिकंसंसिद्धौध्यानसंपूर्तौयततेयत्नंकरोतिहेकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ तेनैवपूर्वाभ्यासेनावशोपिसन्ह्रियतेध्यानादौबुद्धिपूर्वंस्वरसत याप्रवृत्तिहीनोपिपूर्वाभ्यासवशात् । ध्यानादिकर्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः । योगभ्रष्टस्यपुण्यलोकादिकमित्येतत्कैमुत्येनाप्याह । जिज्ञासुरपी ति । योगस्यध्यानयोगस्यजिज्ञासुरपिकेवलंयोगज्ञानेच्छुरपि । नलोकाव्ययेतिनप्रानिर्दिष्टस्यअनित्यत्वाद्योगस्येतिसाधुशब्दब्रह्मविधि

निषेधरूपशब्दब्रह्मातिवर्तते । विधिनिषेधातीतोभवति । मुक्तोभवतीतियावत् । किमुकिंचित्कालंयोगानुष्ठानेतिभावः ॥ ४४ ॥ यो
गजिज्ञासामात्रेणमुक्तिश्चेत्तदनुष्ठानंव्यर्थमित्यतोनतावन्मात्रेणमुक्तिरपित्वनेकजन्मनीत्याह । प्रयत्नादिति । योगजिज्ञासुरपीत्यनुषंगः । यो
गंज्ञात्वेतिशेषः । यतमानःप्रयत्नंकुर्वन्ततःप्रयत्नाद्योगीध्यानयोगवान्सन्संशुद्धकिल्बिषःनिर्धूतपापःअनेकजन्मभिःसंसिद्धोपरोक्षज्ञानीअने
कजन्मसंसिद्धःततःअपरोक्षज्ञानात् । परांगतिंयातीति ॥ ४५ ॥ योगंस्तौति । तपस्विभ्यइति । कृच्छ्रचांद्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽयो

**प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगीसंशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं ॥ ४५ ॥ तप
स्विभ्योधिकोयोगी ज्ञानिभ्योपिमतोधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगी तस्माद्योगीभवार्जुन ॥४६॥
योगिनामपिसर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान्भजतेयोमां समेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ ॐत
त्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेआत्मासंयमयो
गोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥**

गिज्ञानिभ्योपियोगीध्यानानुष्ठाताधिकोमतः । तस्मात्सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ध्यानवत्स्वपितारतम्यमाह । यो
गिनामिति । सर्वेषामपियोगिनांमध्येश्रद्धाशब्दोदितभक्तिमान्यःसयुक्तोमतः । तत्रापिभक्तिमत्स्वपियोमांभजतेसेवतेसयुक्ततरः ।
तत्रापिमद्गतेनांतरात्मनामद्गतांतःकरणेनफलकामनांविनाभजतेसयुक्ततमोमतइति । योगिष्वप्युत्तमइतिमेमतः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमद्भ
गवद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ । बुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिभगवज्ज्ञानोपायंप्रतिज्ञायकामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगंज्ञानस्यबहिरंगोपायमापंचमाध्यायांतंज्ञानांतरंगसाधनंध्यानरूपंयोगंचषष्ठेनिरूप्याधुनापूर्वोक्तंध्यानंभक्तिपूर्वकमेवानुष्ठितंज्ञानसाधनं । नचैद्यादेरिवद्वेषपूर्वकं । अतोभक्त्यर्थंभगवन्माहात्म्यंमयीत्यादिनाऽध्यायषट्केनोच्यते । नत्वेवाहमित्यादिनापूर्वषट्केभगवन्माहात्म्योक्तावपिसाधनस्यैवप्राचुर्येणोक्तिः । उत्तरषट्केक्वचित्क्वचित्साधनस्योक्तावपिप्राचुर्येणैवभगवन्महिम्नोवर्णनान्नपूर्वोत्तरषट्कयोःसांकर्यं । तयोःपौर्वापर्यबीजंतुयदर्थंसाधनंनिरूपितंतज्ज्ञानायज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात्कार्यकारणभावरूपं । योगंयुंजन्समग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृण्वितिप्रतिज्ञातंकरणादेवव्यक्तमितिश्रोतारमभिमुखीकुर्वन्भगवन्माहात्म्यंवक्तुंप्रतिजानीते । मयीति । मयिश्रीकृष्णेआअत्यंतंसक्तमनाःअतीवस्नेहयुक्तमनाःयोगंद्वि

श्रीभगवानुवाच । मय्यासक्तमनाःपार्थ योगंयुंजन्मदाश्रयः । असंशयंसमग्रंमां यथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥१॥
ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

रूपंज्ञानोपायंयुंजन्ननुतिष्ठन्मदाश्रयःभगवानेवमयासर्वंकारयतिसएवमेशरणंतस्मिन्नेवाहंस्थितइतिजानन्नित्यर्थः । असंशयंसमग्रमितिक्रियाविशेषणं । तवअसंशयंसमग्रंचयथाभवतितथामांयथायेनप्रकारेणज्ञास्यसितच्छृणुतत्प्रकारकमज्ज्ञानजनकवचनंश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्यर्थः । तदित्यस्यतथेतिवार्थः ॥ १ ॥ श्रवणंप्रवचनाधीनमित्याह । ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानशब्दौकर्मार्थेल्युडंतौ । हेपार्थतेतुभ्यंइदंमदीयंविज्ञानसहितंज्ञानंविशेषेणज्ञातव्यसहितंज्ञातव्यंमाहात्म्यंसामान्यंविशेषमाहात्म्यंचवक्ष्यामीत्यर्थः । अशेषतइत्यस्ययावदर्जुनयोग्यंतावन्मध्येशिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणंस्तौति । यदिति । यन्माहात्म्यंज्ञात्वाभूयःपुनरन्यज्ज्ञातव्यमिहमदुक्तेर्थेनावशिष्यते ॥२॥

अवशिष्टंनास्तीतिप्रतिज्ञातेज्ञानेआदरजननायतस्यदौर्लभ्यमाह । मनुष्याणामिति । कश्चिदेवपुण्यवान्पुरुषःसिद्धयेज्ञानाययततिय
तते । यततांज्ञानार्थंयतमानानामपिमध्येकश्चिदेवसिद्धिमान्भवतीतियोज्यं । सिद्धानांज्ञानिनामपिमध्येकश्चिदेवतत्त्वतोमांवेत्तियथाव
ज्जानाति ॥ ३ ॥ एवमुपोद्घातमुक्त्वाऽधुनाप्रथमप्रतिज्ञातंज्ञानपदोक्तंज्ञातव्यंतावदाह । भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन । भूम्यादिपंचम
हाभूतानिमनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वेच । अहंकारपदेनमहत्तत्त्वमुपलक्षणीयं । अहंकारश्चेतिचशब्दान्वयः । इत्येवंमदधीनाप्रकृतिरष्टधाभिन्ना । उ
द्दिष्टापेक्षयाअष्टधेत्युक्तिः । उपलक्षितापेक्षयानवधेतिज्ञेयं । मत्प्रेरिताप्रकृतिःपृथिव्यादिकार्यरूपेणैवभिन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥ नकेवलंजडप्र

मनुष्याणांसहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये । यततामपिसिद्धानां कश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ॥ ३ ॥ भू
मिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच । अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमित
स्त्वन्यां प्रकृतिंविद्धिमेपरां । जीवभूतांमहाबाहो ययेदंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥

कृतिरेवस्वकार्येणसहमद्वशा । किंतुब्रह्मादिजगन्माताचित्प्रकृतिरपीत्याह । अपरेति । यद्वाहरेःपरत्वंवक्तुंतदुपयोगितयापरावरवस्तुनी
आह । अपरेति । इयंप्रागुक्तजडप्रकृतिः । जीवाअप्युपलक्ष्यंते । जडप्रकृतिःजीवाश्चापराःअधमाः । इतस्तुजडप्रकृत्यादितस्तु ।
अन्यांजीवभूतांसर्वजीवदेहेषुस्थित्वातदीयान्प्राणान्तद्देहेषुधारयतीतिजीवेत्युक्ता । जीवप्राणधारणइतिधातोः । साचसाभूताचस
र्वदाविद्यमानाचजीवभूतातां । भूसत्तायामितिधातोः । मेमदधीनांप्रकृतिं(चित्प्रकृतिं) । मुक्ताअप्युपलक्ष्यंते । श्रियंमुक्तांश्चपरां
परानुत्तमान्विद्धि । परत्वेहेतुः । ययेतिश्रियेत्यर्थः । मुक्तानांपराभासत्वात्ययेत्येवोक्तं । इदंब्रह्मादिजगद्धार्यतइति ॥ ५ ॥

ननुदेहेंद्रियादेरपिसत्वेनप्रकृत्योरेवेशाधीनत्वमहिमोक्तिःकथमित्यतोदेहादिसर्वकार्यजातस्यप्रकृत्योरेवांतर्भावइतिदर्शयितुमाह । एतदिति । शरीरेंद्रियविषयलक्षणकार्यसहितानिजीवजातरूपभूतानिसर्वाण्येतद्योनीनिजडाजडप्रकृतिकारणकानियथासंभवंतदुत्पन्नानीत्युपधारयजानीहि । पूर्वंप्रकृत्योरवरत्वंपरत्वंचवाक्यभेदेनोक्त्वा मइतिस्ववशत्वंचोक्त्वा ययेदंधार्यतेजगदितिएतद्योनीनीतिजगद्धारकत्वकारणत्वेकथिते । तत्रप्रकृतीएवभगवद्वशे । जगज्जन्मस्थितिलयास्तुप्रकृत्यधीनाएवनेशाधीनाइतिप्रतीतिनिरासार्थमाह । अहमिति । प्रभवप्रलययोःसत्ताप्रतीतिकारणत्वादहंप्रभवःप्रलयश्चेत्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्चतथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वंचयथापुत्रादिप्रभवोरिपुप्रलयश्चोपलब्धःसुखहेतुरित्युपलब्धःपित्रादेस्तद्भोक्तृत्वंतथाहरेरितिज्ञेयं । प्रभवाद्युपलब्धेर्भगवत्सु

एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहंकृत्स्नस्यजगतः प्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयिसर्वमिदंप्रोतं सूत्रेमणिगणाइव ॥ ७ ॥

खहेतुत्वंच आगमिष्यत्सुखंचापितच्चास्त्येवसदापितु । तथाप्यचिंत्यशक्तित्वाज्जातंसुख(मितीर्यतइ)मतीवचेतिस्मृत्युक्तदिशाज्ञेयं । प्रकृतिद्वाराकृत्स्नजगत्कर्ताहमेवेतिभावः ॥६॥ ननुपरावरप्रकृत्योःस्वाधीनत्वोक्त्यैवस्वस्यावरत्वस्यपरत्वस्यचायोगात्(अवरत्वस्यबाधादुत्तरवाक्यविरोधायोगात्)परतरत्वशब्दितंसर्वोत्तमत्वंतवप्राप्तमित्यस्तुजगत्पितृत्वं । तद्वत्सर्वोत्तमांतरस्यापिजगत्पितृत्वाद्युपपत्तेःकथमहमेवकृत्स्नस्येत्याद्युक्तिरुपपद्यतइत्यतआह । मत्तइति । मत्तोन्यत्परतरशब्दितंसर्वोत्तमंकिंचिन्नास्ति । येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्तास्यात् । यद्वाअन्यत्परतरंनेत्युक्त्याअर्थात्तात्पर्यगत्यालब्धमहमेवपरतरइत्यादौयोजयित्वापश्चान्मत्तइत्यादियोज्यं । तथाचावतारिकायांउक्तादि

शालब्धस्यापिपरतरत्वस्यात्रोक्तिःअपरतत्वंयथाभूम्यादिभेदेनानेकविधं । यथाचापरतत्वंश्रीदेवीमुक्तभेदेनानेकंतथापरतरमप्यनेकविधमुतैकमेवेतिजिज्ञासायामहमेकएवेतिज्ञापयितुमितिध्ये(ज्ञे)यं । नकेवलंजगतःप्रभवप्रलयौमदधीनौ । किंतुस्थितिरपिमदधीनेत्याह । मयीति । इदंसर्वंप्रकृत्यादिजगत् ॥ ७॥ ज्ञानंतेहमितिज्ञानपदेनप्रतिज्ञातंज्ञातव्यंभूमिरापइत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वाधुनाविज्ञानपदेनप्राक्प्रतिज्ञातंविशेषेणज्ञातव्यंहरेरलौकिकमाहात्म्यमाह । रसइति। अप्सुसारभूतोयोरसःतस्य। अपामनागंतुकधर्मस्वभावत्वेअब्धर्मेषुसंख्यादिषुसारत्वेरसत्वेविशेषंतोहरेःकारणत्वात्तद्रोकृत्वाच्चरसोहमित्यभेदोक्तिः। शशिसूर्ययोर्याप्रभातस्याःशशिसूर्ययोरनागंतुकधर्मत्वेचं

रसोहमप्सुकौंतेय प्रभास्मिशशिसूर्ययोः । प्रणवःसर्ववेदेषु शब्दःखेपौरुषंनृषु ॥ ८ ॥
पुण्योगंधःपृथिव्यांच तेजश्चास्मिविभावसौ । जीवनंसर्वभूतेषु तपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥

द्रसूर्यधर्मेषुसारत्वेप्रभात्वेविशेषतःकारणत्वात्प्रभाहमस्मीत्यभेदोक्तिः । सर्ववेदेषुसारभूतोयःप्रणवःतस्यवेदसारत्वंप्रणवत्वंचेशाधीनमित्यभेदोक्तिः । खेआकाशेयःशब्दःध्वन्यात्मकःतस्याकाशानागंतुकधर्मत्वंसंख्याद्याकाशधर्मेषुसारत्वंशब्दत्वंचेशायत्तंतद्रोग्यश्चशब्दइतिशब्दोहमस्मीत्युच्यते । नृषुयत्पौरुषंस्त्रीव्यावृत्तःप्रागल्भ्यविशेषःतस्यसत्ताप्रतीतिकारणत्वात्पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ॥ ८ ॥ पृथिव्यांयःपुण्योगंधःशुभगंधःतस्यभूम्यनागंतुकधर्मत्वेस्वभावत्वेपृथिवीधर्मेषुसारत्वेगंधत्वेहरिःकारणंगंधभोक्ताचेतिगंधोहमस्मीत्युच्यते । अहमस्मीतिसर्वत्रानुषंगः । विभावसौयत्तेजोदाहसामर्थ्यंतदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते । सर्वभूतानांसारभूतंयज्जीवनंतन्नियंतृत्वात्तदप्यहम

स्मीत्युच्यते । तपस्विषुसारभूतंयत्तपःकृच्छ्रादितदप्यहमस्मितन्नियामकत्वहेतुनेतिभावः ॥ ९ ॥ सर्वभूतानांबीजंव्यंजकत्वाद्बीजमिव बीजंमांविद्धि । नपरिणामिकारणं । बुद्धिमतांज्ञानिनांयाबुद्धिःसाप्यहमस्मि । बुद्धिमद्धर्मेषुसारत्वेनबुद्धित्वेबुद्धिमद्धर्मत्वेनियामकोह मितिबुद्धिरहमस्मीत्युच्यते । एवंतेजइत्यपिध्येयं । अप्शशिसूर्यादेरवधितयोक्तस्यसर्वस्योक्तदिशारसादेरविशेषायत्तत्वाविशेषेपिरसोहम स्मीत्यादिरूपेणनिष्कृष्योक्तिःलोकेकुविंदादिःपटादिद्रव्येष्वेवव्यापारवाननुभूयते । नतुतदीयगंधरसादिगुणेषुतन्निष्ठगंधत्वादिधर्मेषुचपृ थग्व्यापारवान् । किंतुपटादिजन्मानुषंगिकजन्मानएव । नतथाभगवान् । अपितुअबादिधर्मेषुरसादिषुतद्धर्मेषुरसत्वादिषुपृथक्प्रयत्नवा न् । नत्वबादिनियमानुषंगिकसत्तादिकाइतिदर्शयितुंअबादिभोगादप्यतिशयेनरसादिभोगःपरमेश्वरस्येतिदर्शयितुंच । किंचरसादयो

बीजंमांसर्वभूतानां विद्धिपार्थसनातनं । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ १० ॥

ह्यत्रहरेरुपासनेप्रतिमात्वेनविवक्षिताःरसोहमस्मीत्युपासीतेत्यादिरूपेणप्रतिमायांचाभेदोक्तिर्नामब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौप्रसिद्धा । तथाचा बादिषुभगवदुपासनापेक्षयारसादिषुतदुपास्तेरतिशयाच्चविशिष्योक्तिः । अपिचज्ञानार्थिनोहिरसाद्यभिमानिदेहेषुभगवान्सर्वत्रतिष्ठति । अबादिमानिनस्तुतत्पार्षदाइत्युपासते । ततोपिविशिष्योक्तिः । यद्वासर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमि तिगीयते । इतिस्मृत्यासर्वत्रसामान्यतोविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानपदेनविवक्षितं । अपरेयमित्यादिनोक्तदिशाजडप्रकृतिब्रह्मादिजीवाश्चाव राःआसुरजनाअवरतराःश्रीर्मुक्तजनाश्चपराः । तत्रापिश्रीर्मुख्यपरा । कदापिदुःखासंबंधात् । मुक्तास्तुपराभासाःकदाचिद्दुःखसंबंधात् । तेसर्वेहर्यधीनाः । हरिस्तुपरतरः । अत्रतरशब्दस्तमबर्थश्चभवति । हरेरन्यस्यपरतमस्याभावादयमेवपरतमइतिवक्तव्यत्वात् । परत्वेनो

श्रीमुक्तानांहरेश्चमध्येकस्यचित्परतरस्याभावेनायमेवपरतरश्चेतिवाच्यत्वात् । हरिरेवपरतरःपरतमश्चततोन्यत्परतरंपरतमंवाकिंचिन्नास्ति । नचमुक्ताःपराःश्रीःपरतरेतिशंक्यं । मुक्तस्तुस्यात्पराभासइतितात्पर्योक्त्यातेषांपरत्वाभावात् । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरप्तमाविति स्मृतेश्चेत्येवंपरापरतत्वविवेचनपूर्वंहरेःसर्वोत्तमत्वं ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिप्रतिज्ञातंज्ञानंविज्ञानंचद्वयमपिभूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तं । तद्विज्ञानमेवसर्वस्यतदधीनत्वप्रदर्शनेनाह । रसइत्यादिना । अत्ररसादिशब्दास्तद्वोकृत्वतन्नियंतृत्वहेतुनाभगवन्नामानः । तथाहि अप्स्वित्यादिसप्तम्योधिकरणसप्तम्यः । अप्सुस्थित्वारसमाददामीतितंप्रेरयामिचेतिरसनामाहमस्मि । शशिसूर्ययोःस्थित्वास्वयंप्रभासमानत्वात्प्रभाहमस्मि । सर्ववेदेषुस्थित्वास्वात्मानंप्रणौतिस्तावकंप्रेरयतिइतिप्रणवनामास्मि । खेस्थित्वाशब्दंप्रेरयतीतिशब्दनामास्मि । स्व

बलंबलवतांचाहं कामरागविवर्जितं । धर्माविरुद्धोभूतेषु कामोस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥

यंपुण्यःपुण्यगंधःसन्पृथिव्यांस्थित्वासुरभ्यसुरभितयागंधंप्रेरयतीतिगंधनामा । विभावसावग्नौस्थित्वातेजःप्रेरकत्वात्तेजोनामा । भूतेषुस्थित्वाजीवनदत्वाज्जीवननामा । तपस्विषुस्थित्वातपःकुरुतेतपःप्रेरयतिचेतितपोनामा । बीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमतां । सप्तम्यर्थेषष्ठी । बुद्धिमत्सुस्थित्वाबोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषुस्थित्वातेजःप्रेरयतीतितेजोनामा । अबादिसर्ववस्तूनांरसगंधप्रभादिधर्मान्व्यवस्थयाददातीतिरसादिनामा(हं)हरिरित्यर्थः ॥ १० ॥ बलवतांबलवत्सुस्थित्वाकामरागविवर्जितंबलमस्मि । विषयभोगनिरपेक्षतयानित्यपूर्णबलवत्त्वात्कामवर्जितबलात्मास्मि । अस्थानेअप्रयुज्यमानत्वाद्रागविवर्जितबलात्मास्मीत्यर्थः । रागिणोह्यस्थानेपिबलंप्रयुंजते । भूतेषुधर्माविरुद्धोयःकामःसोस्मीत्यर्थः । अत्रपुण्योगंधइतिकामरागविवर्जितमितिगंधबलादेःपुण्यत्वादिविशेषणोपादा

नंतुगंधबलकामादिषुविशिष्टेष्वेवभगवानुपास्यः । नत्वशुचिषुधर्मविरुद्धेष्वितिज्ञापनायेतिध्येयं ॥ ११ ॥ नकेवलंरसादिधर्मप्रेरकःकिन्नामाऽब्बादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह । येचेति । येचभावाःपदार्थाःसात्विकाःसत्वगुणविकाराःराजसास्तामसाश्चतान्सर्वान्पदार्थान्मत्तएवोत्पन्नान्विद्धि । तथातेमयोत्पन्नाःपदार्थाःमयिमदाधारतयामदुपजीवनेनेतियावत् वर्ततइतिविद्धि । यथेदंजगत्त्वदधीनंतथात्वमपि किमेतदधीनइत्यतोनेत्याह । नत्वहंतेष्विति । तदुपजीवनेनाहंनैवतिष्ठामीत्यर्थः । येचयेचेतिपृथगुक्तिःसर्वेषांत्रिगुणविकारत्वेपिसत्वादिप्राचुर्याभिप्रायेणेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥ ननुविज्ञानोक्त्युपसंहारपरपूर्वश्लोकेसत्वादिगुणनिष्पन्नानांसर्वपदार्थानांभगवानेवकारणंतदाश्रयश्चेत्युक्तं । तेनैवगुणातीतइतिचोक्तप्रायं । तदयुक्तं । तथात्वेगुणातीतत्वेनअज्ञायमानत्वस्यसगुणत्वेनज्ञायमानत्वस्यचतवायोगादित्यत

येचैवसात्विकाभावा राजसास्तामसाश्चये । मत्तएवेतितान्विद्धि नत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् । मोहितंनाभिजानाति मामेभ्यःपरमव्ययं ॥ १३ ॥

आह । त्रिभिरिति । त्रित्वंयोग्यतयागुणविशेषणं । सत्वरजस्तमोरूपत्रिगुणमयैः गुणत्रयात्मकैरित्यर्थः । तादात्म्यार्थोयंमयट् । भावैःपदार्थैः । उपादानोपादेययोरभेदात्त्रिगुणतत्कार्यरूपैःएभिर्भावैःपदार्थैरित्यर्थः । यद्वागुणमयैस्त्रिभिःप्रागुक्तरीत्यासात्विकादिभेदभिन्नैरेभिःप्रमितैर्भावैःपदार्थैःमोहितंसत्इदंज्ञानिभिन्नंजगदेभ्योगुणतद्विकारेभ्यःपरंव्यतिरिक्तंअतएवदेहतोप्यव्ययंमांनाभिजानाति । विपरीतंचजानातीत्यर्थः । अत्रएभिरितिसर्वपदार्थानांगुणमयत्वप्रदर्शनायप्रमितसर्वपरामर्शित्वात्तस्यनचभगवद्विषय(क)सगुणत्वादिमोहस्यकथंगुणमयात्मकाःपदार्थाःकारणं । येनगुणमयैर्भावैर्मोहितमित्युक्तिर्युक्तास्यादितिशंक्यं । लोकेगुणमयदेहादिकं

दृष्टाईश्वरदेहादिरप्येतादृशः देहत्वादितिहेतुनागुणमयमितिमोहितमितितात्पर्यात् । ज्ञानिनोयथावत्तयाजानंतीतितद्व्यावृत्त्यर्थमि दमितिजगद्विशेषणं । उपायाभावादज्ञजनस्यगुणातीतत्वेनभगवतोनुपलंभः । देहादित्वानुमानाभासेनसगुणतया विपरीतोपलं भश्चेत्युक्तंभवति ॥ १३ ॥ ननुब्रह्मादिदेहेंद्रियादिदृष्टांतेनदेहादित्वहेतुनाभगवान्गुणमयदेहइतिधीःकथंमोहः । बाधकाभा वात् । ज्ञानिनांधीर्बाधिकेतिचेत् । बहुतरपामरधीविरोधेनतस्याएवाल्पीयस्याअयथार्थत्वोपपत्तेः । नचतेषामेवकालांतरेबाधधीस्से त्स्यतीतिशंक्यं । अनादिकालेप्यजातस्योत्तरत्राप्यसंभवादित्यतोयथावज्ज्ञानाभावविपरीतज्ञानयोर्गुणाभिमानिनीदुर्गैवकारणं । देहत्वाद्यनुमानंतुनिमित्तमात्रमितिभावेनाह । दैवीति । सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्यदेवस्येयंदैवी । देवसंबंधिनी । कोदेवइत्यतो

दैवीह्येषागुणमयी ममभायादुरत्यया । मामेवयेप्रपद्यंते मायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥

दैवीत्युक्तंविवृणोति । ममेति । मदीयाममातिप्रियेतियावत् । एषाप्रमाणप्रमितागुणमयीसत्वादिगुणात्मिका गुणाभिमानिनीतियाव त् । मायादुर्गामोहिकेतिशेषः । कालांतरेतत्कृतोमोहोनिवर्ततामित्यतआह । दुरत्ययेति । अत्येतुमशक्या तत्कृतंमोहंकोपिनात्येतुंशक्नो तीत्यर्थः । अतोनकस्यापिबाधकप्रत्ययोभवतीतिभावः । ममभायेत्येवपूर्तौदैवीत्युक्तिःमदीयतामात्रेणकथंदुरत्ययेत्यतःसृष्टिस्थितिलया दिगुणविशिष्टतयातिसमर्थमदतिप्रियत्वेनतस्याअप्यतिशयशक्तित्वादितिज्ञापयितुं । गुणमयीत्युक्तिस्तुगुणाभिमानित्वात्तमोगुणेनैवंवि धंमोहंजनयतीतिसूचयितुमितिज्ञेयं । ननुयदिनकेवलमनुमानं । किंतुभगवतोद्भलितामायामोहहेतुःतर्हिनकथंचिदत्येतुंशक्येतिकस्यापि ज्ञानंनस्यादित्यतआह । मामिति । एवशब्दोत्रभगवत्प्रतिपत्तावित्थंभावसूचकः । अन्यत्परित्यज्यगुर्वादिवंदनादिकमपिभगवद्भक्तत्वे

नैवकुर्वंतोमांयेमपद्यंतेशरणंप्राप्नुवंतितेएतांमायांमायाकृतमोहंतरंति । अतिक्रामंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुयदित्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायस्तर्हित्वांप्रपद्यसर्वेकिमितिमायांनात्यायन्नित्यतआह । नमामिति । दुष्कृतिनःपापशीलाःअतएवमूढाःविवेकहीनाःअतएवनराधमाःमायया(हरीच्छयास्वभावेनच)अभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाःअतश्चमूढाःमिथ्याज्ञानिनःअतएवासुरंभावमासुरत्वमाश्रिताः । अतोमांनप्रतिपद्यंतेइति । असुष्विंद्रियेषुरताअसुरास्तदीयंभावमाश्रिताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ सुकृतिनोमांभजंतःप्रपद्यंतेतत्राप्यस्तितारतम्यमित्याह । चतुर्विधाइति । येसुकृतिनःपूर्वजन्मकृतपुण्यवंतोजनाःमांभजंतेसेवंतेचतेचतुर्विधाः । आर्तःरोगाद्युपद्रुतः । जिज्ञासुः

नमांदुष्कृतिनोमूढाः प्रपद्यंतेनराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधाभजंतेमां जनाःसुकृतिनोर्जुन । आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥ उदाराःसर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैवमेमतं । आस्थितःसहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमांगतिं ॥ १८ ॥

आत्मज्ञानेच्छुः । अर्थार्थीधनेच्छावान् । ज्ञानीचात्मतत्वविच्चेतिइतिशब्दोत्रध्येयः । द्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ १६ ॥ नित्ययुक्तःसदाभगवत्समाधिमान् । एकस्मिन्मय्येवप्राधान्येनभक्तिर्यस्यासौएकभक्तिःविशिष्यते । अतिशयितोभवति । कुतइत्यतोममातिप्रियत्वादित्याह । प्रियोहीति ॥ १७ ॥ एकप्रशंसयाप्राप्तेतरनिंदांनिराह । उदाराइति । एतेचत्वारोजनाः । ज्ञानीमेआत्मैवस्वरूपमेवातिप्रियत्वात् । मदधीनसत्तादिरितिज्ञानवत्त्वाद्वाअभेदोपचारः । यद्वाआप्नोतीत्यात्मा मत्प्राप्तिमानित्यर्थः । इतिमेमतंसिद्धांतः । सहिज्ञानी । अनुत्त

मांगतिमुद्दिश्ययुक्तात्मासमाधियुक्तमनाःमामास्थितःप्राप्तइतियोजना ॥ १८ ॥ एवंविधज्ञानीदुर्लभइत्याह । बहूनामिति । बहूनां जन्मनामंते । वासुदेवःसर्वं(सर्वं)वासुदेवाधीनसत्तादिमदितिज्ञानवान् । सर्वसंपूर्णवस्तुवासुदेवएवेतिज्ञानवानितिवार्थः । एतेनभगवज्ज्ञानिनामेवमोक्षइतिकुतइतिशंकानिरस्ता । भगवतएवपूर्णत्वेनज्ञानादिदानसमर्थत्वादिति । समांप्रपद्यतेसमहात्मा । तादृशज्ञानवान्सुदुर्लभः । एतेनवासुदेवज्ञानेनयदिमोक्षस्तर्हिसर्वेषांसस्यादितिशंकानिरस्ता । वासुदेवज्ञानेनमोक्षसत्वेपिनतज्ज्ञानिनःसर्वे । अतो नसर्वेषांमोक्षइतितात्पर्यात् ॥ १९ ॥ लोकेभगवज्ज्ञानिनांबहूनांदृश्यमानत्वात्कथंदौर्लभ्यमित्यतआह । कामैरिति । तैस्तैःकामैः

बहूनांजन्मनामंते ज्ञानवान्मांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमिति समहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेन्यदेवताः । तंतंनियममास्थाय प्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥ योयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेवविदधाम्यहं ॥ २१ ॥

स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिरपहृतज्ञानाःतंतंनियमंतत्तदागमोक्तनियममाश्रित्यस्वयाप्रकृत्या प्रकृतिःस्वभावः । स्वकीयस्वभावेननियताःवशीकृताःसंतोन्यदेवताःब्रह्मादिदेवताःप्रपद्यंते । ज्ञानितयादृश्यमानाः । नानाविधकामापहृतभगवदुत्तमत्वज्ञानाःसंतोन्यदेवतायाजिनोन्यदेवताएवप्रपद्यंते । शुद्धोभागवतोदुर्लभइतिभावः ॥ २० ॥ ननुमिश्रयाज्यपिक्रमेणभागवतोभवतिकिमित्यतःसकिंनित्यत्रैविध्यरूपःउतशुद्धभागवतोनिर्णायकाभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी। आद्येआह । योयइति । शुद्धभागवततमोयोग्याभ्यामन्योविष्णुतत्त्वज्ञानविपरीतज्ञानाभ्यांहीनोयोयःकारणविशेषवशाद्यांयांब्रह्मरुद्रादितनुंभक्तस्तद्भक्तिमान्श्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यार्चितुमिच्छति । तस्यतस्य

तामेवश्रद्धांअचलांअहंविदधामि ॥ २१ ॥ सचतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्यदेवस्याराधनमीहतेकरोति। ततस्तदाराधनात्तद्देवस्थेनमयैवविहि तान्तान्स्वाभिप्रेतान्कामान्लभतेच। मदितरस्यफलदानेसामर्थ्याभावात्। द्वितीयेप्याह। योयइति। भक्तःस्वतोविष्णुभक्तएवयोयः ज्ञात्वापिविष्णुंकारणांतरवशादेवयांयांब्रह्मादितनुं। प्राग्वदेवेहतेइत्यंतस्यार्थः। ततःक्रमेणेशानुग्रहप्राप्तगुरूपदेशद्वारातस्यविष्णोराराध नमीहते। ततोभगवदाराधनान्मयैवविहितान्मोक्षादिकामान्लभतेचेति ॥ २२ ॥ अन्यदेवतायाजिनामपित्वत्तएवफलंचेत्कुतस्तस्त्यागे नत्वदाराधनमेवकार्यमित्यतआह। अंतवत्त्विति। विष्णोरमाब्रह्मादिभ्यःपरत्वंज्ञात्वाअन्यदेवतायाजिनांतेषांफलमंतवदेव। कुतःअल्पमे

सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते। लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥ अंतवत्तुफलंतेषां तद्भवत्यल्पमेधसां। देवान्देवयजोयांति मद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नं मन्यंतेमामबुद्धयः। परंभावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं ॥ २४ ॥ ॥

धसांअल्पफलएवबुद्धिमत्त्वादित्यर्थः। कथमंतवत्त्वमित्यतउक्तं। देवानिति। विष्णूत्कर्षज्ञात्वाब्रह्मादिदेवयाजिनोब्रह्मादिदेवान्यांति। नतुमांअतोंतवत्फलं। मद्भक्तास्तुमामपिदेवान्प्राप्यांतेमामपियांति। अतोनंतंतेषांफलं। तस्मान्मदाराधनंप्राधान्येन। अन्यदेवताराध नंचपरिवारतयाकार्यमिति ॥ २३ ॥ ननुकोविशेषस्तवान्येभ्योब्रह्मादिभ्यःयेनत्वांप्राप्तानामनंतफलं। देवान्प्राप्तानामंतवत्फलमित्यत आह। अव्यक्तमिति। अबुद्धयोऽज्ञानिनःपरमितरविलक्षणंअनुत्तमंउत्तमरहितंअव्ययंममभावंप्रमाणाव्यभिचरितत्वरूपंयाथार्थ्यमजानं तः। अव्यक्तंकार्यदेहादिहीनंमांव्यक्तिमापन्नंकार्यदेहादियुक्तंमन्यंते। कार्यदेहादिराहित्यंतद्युक्तान्यदेवेभ्योममविशेषइतिभावः। एवं

थादेवयाजिनोमद्याजिनश्चत्रैविद्याःभागवताश्चवर्ततेतथामद्वेषिणश्चकेचनसंतीत्याह । अव्यक्तमिति । सर्वात्मनाज्ञेयत्वहेतुनाअव्यक्तपदार्थमामीश्वरंव्यक्तिंसर्वात्मनाज्ञेयत्वमापन्नंप्राप्तंजीवमितियावत् । ममपरंभावमजानंतोऽल्पबुद्धयोमन्यंते । जीवैक्यंमन्यंतइत्यर्थः । यद्वामयिसर्वमिदंप्रोतंइत्यादावुक्तदिशाप्रेरकत्वादिमहामहिमवांश्चेद्भवान्तत्कथंभवतःकेचिज्जीवाभेदंमन्यंतइत्यतआह । अव्यक्तमिति । प्रागुक्तदिशाऽव्यक्तंमामीश्वरंव्यक्तिमापन्नंजीवंजीवाभेदेनमांमन्यंतेयेतेममपरंभावमजानंतोल्पबुद्धयस्तमोयोग्याइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननुतेषांत्वद्विषयविपरीतज्ञानंकृतनिंदयातवखेदोस्तिकिमित्यतःपरंभावमजानंतोन्यथामन्यंतइत्युक्तविपरीतज्ञानहेतुभूतमज्ञानंनस्वतंत्रं । किंतुमदायत्त

नाहंप्रकाशःसर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोयंनाभिजानाति लोकोमामजमव्ययं ॥ २५ ॥
वेदाहंसमतीतानि वर्तमानानिचार्जुन । भविष्याणिचभूतानि मांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥ इच्छा
द्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेनभारत । सर्वभूतानिसंमोहं सर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥

मेव । अतःकुतोममखेदइतिभावेनास्यस्वाधीनतामाह । नाहमिति । योगेनसामर्थ्यलक्षणोपायेनमाययादेव्याच । योगसहितामायायोगमायेतिविग्रहः । समावृतोहंनसर्वस्यप्रकाशः । कर्मणिघञ् । प्रकाशविषयोनभवामि । अतोमयैवमूढोयंलोकोमामजमव्ययंजन्मव्ययहीनंनाभिजानातीति ॥ २५ ॥ ननुयवनिकाद्युभयभागवर्तिनोःपरस्पराज्ञानवत्तवापिभूतविषयाज्ञानंस्यादित्यतोयवनिकास्थानीयापिमायानमांबध्नातीत्याह । वेदेति । मायाकृतबंधहीनत्वादहंभूतभविष्यद्वर्तमानभूतानिप्राणिनोवेदजानामि । मांतुकश्चनकोपियथावत्त्वेनननवेद । मायाकृतबंधसत्वाल्लोकस्येति । ब्रह्मादिरतिशक्तोपिकिंचिदेववेत्तिनसर्वथेतिभावः ॥ २६ ॥ पूर्वत्रदैवीह्य

षागुणमयीतिनाहंप्रकाशइतिचगुणमयीमायाभगवांश्चजीवाभेदादिविषयमोहेमुख्यंकारणमुक्तं । इदानीमिच्छाद्वेषप्रवृद्धिजनितसुखदुःखादिद्वंद्वविषयमोहोप्यवांतरकारणमस्तीत्याह । इच्छेति । इच्छाद्वेषाभिवृद्धिजातेनद्वंद्वमोहेन । द्वंद्वानिसुखदुःखलाभालाभादीनि । तद्विषयमोहः । दुःखादिर्यथाहेयस्तथावैषयिकसुखादिरपिहेयः । तथाप्युपादेयत्वेनतस्ययज्ज्ञानंतद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभूतानिसर्गेसर्गकाले । सर्गकालमारभ्यैवेतियावत् । संमोहंभगवद्विषयजीवाभेदादिमिथ्याज्ञानंयांतीत्यर्थः । यद्वायत्केषांचिदद्वैतज्ञानंमदिच्छाधीनमितियदुक्तंभगवतातदयुक्तं । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताइत्यादाविच्छाद्वेषादेरेवाद्वैतज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतःतदवांतरकारणं । सर्गात्पूर्वमभावेनसर्गमारभ्यैवोत्पत्तेरितिभावेनाह । इच्छेति । इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वंद्व

येषांत्वंतगतंपापं जनानांपुण्यकर्मणां । तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंतेमांदृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरारमणमोक्षाय मामाश्रित्ययतंतिये । तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलं ॥ २९ ॥

मोहेनजीवेश्वरौतद्धर्मभूतानिसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वस्वातंत्र्यपारतंत्र्यसर्वशक्त्यल्पशक्त्यादिरूपाणिचद्वंद्वानितद्विषयमिथ्याज्ञानेनसर्वभूतानिसर्गकालमारभ्यैवसंमोहंउक्तद्वंद्वमोहदार्ढ्यंयांतीति । द्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ २७ ॥ सर्वभूतानिसंमोहंयांतिचेल्लुप्तोमुक्तिमार्गइत्यतोद्वंद्वमोहरहिताश्चकेचित्संतीत्याह । येषामिति । येषांपुण्यकर्मणांजनानांपापमंतंगतंनष्टंतेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताःप्रागुक्तद्विविधद्वंद्वविषयमिथ्याज्ञानहीनाःदृढव्रताःसंतोमांभजंतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ भगवद्भजनेकिंफलंभवतीत्यतःप्रागुक्तभजनानुवादेनतस्यब्रह्मज्ञानरूपंफलमाह । जरेति । येसाधुभक्तयःजरामरणमोक्षाय लक्षणयास्वर्गादिकामनिवृत्तयेमामाश्रित्ययतंतियतंतेभजंतइत्यनुवादः । तेतद्ब्रह्मविदुः

कृत्स्नमध्यात्मंविदुःजानंति । अखिलंकर्मचविदुः । जरामरणमोक्षायेत्येतत्मोक्षशक्तिरन्यासक्तितःप्रशस्तेतिमोक्षासक्तिस्तुत्यर्थंवा । प्रागुक्तदिशान्यकामनिवृत्त्यर्थंवा । नसर्वथातदुद्देशेनभजनविधिः । एकांतभक्तानांमोक्षापेक्षाभावात् । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइतिभगवद्भजनफलस्योक्तावपीहतदुक्तिःभगवद्भजनमेवज्ञानद्वारामायातरणोपायोनान्यइतिज्ञापनायेति ॥ २९ ॥ तद्ब्रह्मेत्युक्त्याब्रह्मभगवतोन्यदितिशंकानिरासायाह । साधिभूतेति । अधिभूताधिदैवसहितंसाधियज्ञंअधियज्ञसहितंचमांयेविदुः । अपिचप्रयाणकालेमांविदुःतेयुक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्काइत्यर्थः । यद्वाप्रयाणकालेपिचमांविदुःस्मरंतियुक्तचेतसोमामाश्रयंति । येजनाःते

साधिभूताधिदैवं मांसाधियज्ञंचयेविदुः । प्रयाणकालेपिचमां तेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ ॐतत्सदिति०ज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मं किंकर्मपुरुषोत्तम । अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते ॥ १ ॥

तत्ब्रह्मविदुरिति ॥ ३० ॥ इतिश्रीराघवेंद्रयतिकृतेश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॐतेब्रह्मतद्विदुरित्युक्तस्यप्रयाणकालेपिचमांविदुरित्युक्तस्यचव्याख्यानमत्रप्राधान्येनक्रियते । तत्प्रसंगादंतकालस्मरणफलंतदुपायप्रकारोब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यतइतिपूर्वानंतर्यमध्यायभेदःस्वस्मिन्नेकवाक्यताच । स्मरणविषयत्वप्राप्यत्वरूपोमहिमैववर्ण्यतइतिषट्कांतर्भावश्चज्ञेयः । पूर्वत्रतद्ब्रह्मविदुरितिपरोक्षनिर्देशेनब्रह्मभगवतोन्यदितिप्रतीयते । तथासाधिभूतंसाधिदैवंसाधियज्ञंमांचविदुरितियोजनयाभगवज्ज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानमन्यदितिप्रतीयते । वासुदेवात्मकंब्रह्मेत्यादौभगवानेवब्रह्मेतिप्रतीयते । अतोविप्रतिपत्त्याजातसंशयात्पृच्छति । किंतद्ब्रह्मेति । अत्राधि

श्लोकेकिमितिस्वरूपप्रश्नः । द्वितीयेकथमितिप्रकारप्रश्नः । अधिगतोयज्ञमधियज्ञइतिप्रादिसमासोनाव्ययीभावः । अत्रदेहेअधियज्ञः कथमित्यर्थः । अस्मिन्देहेअधियज्ञःकइतिस्वरूपप्रश्नः । अस्मिन्देहइतिपदद्वयकृत्यंपरिहारवाक्येवक्ष्यामः । अंतकालेकिमर्थंकथंभूतः केनप्रकारेणस्मर्तव्यइत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रश्नाष्टकस्यापिक्रमेणोत्तरमाह । अक्षरमित्यादिना । किंतद्ब्रह्मेतित्वयापृष्टंब्रह्मपरममक्षरमुत्तमा क्षरंपरमाक्षरशब्दितंवस्तुअत्रभगवतोन्यद्ब्रह्मेतिशंकयाकिंब्रह्मेतिप्रश्नेअहंब्रह्मेतिपरिहारेकार्येअक्षरंब्रह्मेत्युक्तिः । तस्मादक्षरंतस्मा दक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादौविष्णावेवाक्षरत्वप्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैवविष्णुर्ब्रह्मेतिवाअहमेवब्रह्मेतिवाफलितत्वात् । अज्ञाना मक्षरत्वमपिस्वस्यज्ञापनीयंतथैववाच्येपिपरममित्यक्षरविशेषणंतुअधमंत्वक्षरंयासाप्रकृतिर्जडरूपिकेत्यादेःप्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वा

अधियज्ञःकथंकोत्र देहेस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकालेचकथं ज्ञेयोसिनियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभग वानुवाच । अक्षरंब्रह्मपरमं स्वभावोध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गःकर्मसंज्ञितः ॥३॥

त्तद्व्यावृत्त्यर्थमितिज्ञेयं । आत्मानंजीवमधिकृत्ययदस्तिजीवोपकारित्वेनवर्तमानदेहेंद्रियांतःकरणरूपंतदध्यात्मं । स्वभावशब्दःस्व स्यतेविदुरितिप्रकृतजीवस्यभवतिउपकारित्वेनवर्ततेइतिव्युत्पत्त्यादेहादिपदार्थवाची । देहेंद्रियांतःकरणलक्षणःपदार्थः । अध्यात्ममि तिप्रथमांताव्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते । यद्वाअध्यात्मपदंसप्तम्यंतमुपेत्यअध्यात्ममात्माधिकाराख्यग्रंथेप्रतिपाद्यंकिमितिचेत्तत्वप्रश्नः तदाध्यात्ममात्माधिकारग्रंथप्रतिपाद्यंस्वभावःस्वशब्दःतेविदुरितिप्रकृतजीववाचीभवति सदैकप्रकारेणास्तीतिभावः । स्वश्चासौभाव श्चसदैकरूपेणवर्तमानश्चेतिस्वभावः । अध्यात्मशब्दितात्माधिकारग्रंथोक्तस्तुसदैकप्रकारोजीवइत्यर्थः । स्वइत्येवोक्तौस्वशब्दस्यात्मी

येपिप्रयोगादंतःकरणादिरपिप्रतीयेत । अतोभावइत्युक्तिः । अन्नमयंसोम्यमनइत्यादेर्मनःप्रभृतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात् । भावइत्येवोक्तौईश्वरस्यापिसदैकरूपत्वात्तेनतस्यप्रतीतौद्वितीयप्रश्नोनोत्तरितःस्यादतःस्वइत्युक्तिःतेनचप्रकृतत्वाज्जीवएवपरामृश्यतइतिपदद्वयमप्यर्थवदेवेतिभावः । किंकर्मेत्यस्योत्तरंभूतेत्यादि भूतानांजीवानांभावानांजडपदार्थानांचोद्भवकरःउत्पत्तिकरोविसर्गोविशेषेणसर्जनंईश्वरकर्तृकोव्यापारःकर्मेतिशब्दितइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अधिभूतंचकिमित्यस्योत्तरंअधिभूतमिति । भूतानिसदेहान्जीवानधिकृत्यतदुपकारित्वेनवर्तमानंवस्तु । क्षरोभावःविनाशीभावःकार्यभूतःपदार्थः । भवत्युत्पद्यतइतिव्युत्पत्तेः । अधिदैवंकिमित्यस्योत्तरंपुरुषश्चेत्यादि । अधिदैवतंदैवतानिसर्वदेवानधिकृत्यतत्स्वामित्वेनवादेवताप्रकरणेमुख्यतयाप्रतिपाद्यत्वेनवावर्तमानंचकिमि

अधिभूतंक्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतं । अधियज्ञोहमेवात्र देहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥

तिपृष्टंवस्तुपुरुषःपुरिदेहेशेतेतिष्ठतीतिपुरुषोजीवः । सचसर्वजीवाभिमानीसंकर्षणोब्रह्मावाज्ञेयः । अस्मिन्देहेधियज्ञःकइत्यस्योत्तरं अधियज्ञोहमेवेति । प्रागुक्तदिशाधियज्ञइतिप्रादिसमासः । अधिष्ठितोयज्ञोनेनेतिबहुव्रीहिर्वा । अत्रलौकिकदेहेयज्ञाधिष्ठाताहमेवेत्यर्थः । अत्रेतिदेहविशेषणंईश्वरदेहव्यावृत्त्यर्थं । भगवतःप्राणिदेहइवस्वदेहेपृथगभावेननियंतृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलदातृणांदेहेप्रेरकत्वेनवर्तमानस्यात्रविवक्षितत्वात् । देहइत्युक्तिरप्यस्मिन्देहेधियज्ञःकइतिकृतप्रश्नानुरोधात्प्रश्नेवाअधियज्ञःकइत्येवोक्तावग्न्यादेरप्यधियज्ञस्यहरेरन्यस्यसत्त्वात् । प्रश्नस्यतद्विषयत्वेसिद्धार्थतादोषप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थंकर्तृभोक्तृफलदातृणांदेहेप्रेरकतयावर्तमानोधियज्ञः कइत्यर्थलाभायदेहइत्यवश्यंवाच्यत्वात् । किंचपूर्वाध्यायांतेसाधियज्ञंमांविदुरितिभगवतोधियज्ञसाहित्योक्त्याधियज्ञोभगवतोन्यो ॥६७॥

ऽम्यादिरितिप्राप्तशंकाव्युदासायचदेहइत्युक्तिः । सर्वप्राणिदेहगताधियज्ञाख्यरूपविशेषापेक्षयासाहित्याभिप्रायेणसाधियज्ञंमामित्यु क्तिरिति । देहइत्युक्त्यासाहित्योक्तेर्गतिसूचनेनभगवदन्यत्वशंकानिरासात्साहित्योक्त्याप्राप्तभेदशंकायाअवश्यंपरिहार्यत्वादेवप्रथ मप्राप्तस्यात्रदेहेधियज्ञःकथंकेनप्रकारेणेतिप्रश्नस्यपरिहारमनुक्त्वाकइतिप्रश्नएवपरिहृतः । किंचसर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारे णहिभगवतोधियज्ञत्वंतच्चसर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकंभोक्तारंयज्ञतपसामित्यादिपंचमांतोक्तंश्रुतवतोर्जुनस्यसिद्धमित्यधियज्ञोहमितिभगवतो यज्ञाधिष्ठातृत्वरूपाधियज्ञत्वोक्त्याकथमधियज्ञइत्यस्यभोक्तृत्वादिनाप्रकारेणाधियज्ञत्वमितिपरिहारस्यप्राप्तत्वाच्चतत्परिहारोनोक्तइति यद्वाकथमित्यस्यकिंलक्षणकइत्यर्थः । अधियज्ञोहमेवेत्यधियज्ञाभिन्नत्वेनोक्तस्यहरेःकविंपुराणमितिकवित्वादिलक्षणोक्त्याएवंलक्षणको धियज्ञइतिप्राप्तेर्नोक्तमुत्तरं । देहभृतांवरेतिसंबुद्धिः । देहभृतांदेहइतिचोभयत्रान्वयोज्ञेयः । श्लोकद्वयस्यायमर्थसंग्रहः । ब्रह्मममव्याप्तरूपंप रममक्षरमुच्यते । अध्यात्मंस्वभावः । जीवचिदुपकारिदेहेंद्रियांतःकरणलक्षणपदार्थः । जीवराशिर्वा । कर्मतुचराचरविषयकेश्वरकर्तृकस र्जनं । अधिभूतंतुक्षरोभावः । सदेहजीवोपकार्युत्पत्तिविनाशवान्देहेंद्रियाद्यन्यपदार्थउच्यते । अधिदैवतंचपुरुषःब्रह्मासंकर्षणोवा । अत्र देहस्थितोधिकयाज्यत्वहेतुनाधियज्ञाख्योरूपविशेषोहमेवेतिसाहित्योक्त्याप्राप्तभेदशंकानिरासायैवकारप्रयोगः । यद्वास्वभावोभगव त्स्वभावोध्यात्ममुच्यतेअधिकत्वात् । क्षरोभावःसर्वजीवराशिरधिभूतं । भूतशब्दितपृथिव्यादिजडाधिकत्वात् । षकारःप्राणआत्मेति श्रुत्याषकारस्यचेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् । पुरुप्राणत्वहेतुनापुरुषशब्दितारमाअधिदैवतं । दैवतशब्दितोविष्णुरधिकोयस्याइतिव्युत्प त्तेरिति । एतेनतेतद्ब्रह्मेत्यर्धद्वयस्यायमर्थः । ब्रह्मव्याप्तंतत्मेरूपंतेविदुःकृत्स्नमध्यात्मंजीवोपकारिदेहेंद्रियांतःकरणलक्षणंवस्तुजीवराशिं

वास्ष्टिलक्षणंभगवत्कर्मचाखिलंविदुःसाधिभूताधिदैवमधिभूतशब्दितसदेहजीवोपकारित्वेन स्थितोत्पत्तिविनाशिपृथिव्यादिपदार्थ स्थत्वेनतन्नियंतृतयातत्सहितंतद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । पृथिव्यादिभूताधिकतयाधिभूतशब्दितसर्वजीवराशौस्थिततयातत्सहितमितिवा । अधिदैवशब्दितसर्वजीवाधिपतौब्रह्मणिसंकर्षणेवास्थितत्वेनतत्सहितंतद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । अधिदैवशब्दितरमासहितमितिवा । साधियज्ञंचअधियज्ञशब्दितसर्वप्राणिगतरूपविशेषसहितंचमांयेविदुरिति ॥ ४ ॥ अंतकालेचकिमर्थंस्मर्तव्योसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह । अंतकालेचेति । अंतकालेमृतिकालेमामेवस्मरन्कलेवरंदेहंत्यक्त्वायःप्रयातिसमद्भावंमयिनिर्दुःखनिरतिशयानंदानुभवात्मिकांसत्तांयाति । संदेहोत्रार्थेनास्तीत्यर्थः । निर्दुःखनिरतिशयानंदाभिव्यक्तिरूपमद्भावप्राप्त्यर्थंमत्स्मरणमं

अंतकालेचमामेव स्मरन्मुक्त्वाकलेवरं । यःप्रयातिसमद्भावं यातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥
यंयंवापिस्मरन्भावं त्यजत्यंतेकलेवरं । तंतमेवेतिकौंतेय सदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तकालेकार्यमित्युक्तंभवति ॥ ५ ॥ तत्कथमित्यतःसामान्यव्याप्तिमाह । यंयमितिवा । अथवायंयमपिभावंपदार्थंअंतेस्मरन्कलेवरंत्यजतितंतमेवभावंयाति । अंतकालेस्मरणोपायमाह । सदेति । सदानिरंतरंतद्भावेनतस्मिन्नंतर्गतेनमनसा । तद्भावोंतर्गतंमनइत्यभिधानात् । भावितोवासितःनित्यंतच्चिंतयाजाततद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारवानित्यर्थः । एवंरूपःपुमान्भावमंतेस्मरंस्त्यजतीत्यन्वयः । एतच्चनित्यस्मृतिरूपंसदातद्भावभावितत्वमपरोक्षज्ञानंजनयित्वाभोगेनप्रारब्धावसानानंतरंअंतकालेस्मृतिहेतुःनसाक्षादितिज्ञेयं । स्मरंस्त्यजतीतित्यागस्मरणयोरेककालत्वप्रतीतावप्यंतइत्युक्तिस्त्यागकालेमहादुःखात्स्मरणमसंभावितमितिमंदाशंकाव्युदासाय । सर्वदार्श

रीरंहेयमितिमन्यमानानां(ज्ञानिनां)नदेहत्यागोदुःखहेतुरतस्तदास्मरणंनासंभावितमितिप्रदर्शनार्थोअज्ञस्यापित्यागक्षणात्पूर्वमेवदुःखंनतु त्यागक्षणइति ॥ ६ ॥ अंतकालस्मरणस्यफलोक्तेरुपयोगमाह। तस्मादिति। नित्यंमत्स्मृतेः मत्प्राप्तिहेतुचरमकालीनमत्स्मरणकारणत्वा दित्यर्थः। मय्यर्पितमनोबुद्धिःसन्युध्यस्व ॥७॥ सदातद्भावभावितत्वंस्पष्टयति। अभ्यासेति। अभ्यासःपुनःपुनरावर्तनंतद्रूपयोगेनो पायेनयुक्तेनसहितेनानन्यगामिनानन्यविषयेणचेतसापरमपुत्तमंदिव्यंसृष्ट्यादिक्रीडादिगुणयुक्तं। दीव्यतेरौणादिकोयक्। परमपुत्तमंपुरि सर्वप्राणिदेहेशेतेनियंतृतयावर्ततइतिवापूर्णत्वाद्वापुरुषाख्यं पृपालनपूरणयोरित्यतःकुषन्धातोरुकारः। अनुचिंतयन्यातिपरमंपुरुषमित्यनु

तस्मात्सर्वेषुकालेषु मामनुस्मरयुध्यच। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥७॥ अभ्यासयो गयुक्तेन चेतसानन्यगामिना। परमंपुरुषंदिव्यं यातिपार्थानुचिंतयन् ॥८॥ कविंपुराणमनुशासिता रमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥९॥ प्रयाणका लेमनसाचलेन भक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव। भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यं ॥१०॥

षंगः ॥८॥ कथंभूतःस्मर्तव्योसीतिमाकृतप्रश्नस्योत्तरमाह। कविमिति। कविंसर्वज्ञंपुराणमनादिंअनुशासितारंशिक्षकंअणोरणीयां समत्यंताणुप्रमाणंसर्वस्यचराचराख्यविश्वस्यधातारंधारणपोषणकर्तारंअचिंत्यरूपंसाकल्येनमनसोऽविषयंआदित्यवर्णंरविप्रभंतमसःप्रकृ तेर्मृत्योर्वा। मृत्युर्वावतमइतिश्रुतेःताभ्यांपरस्तात्तदुभयास्पृष्टत्वेनस्थितमितिशेषः ॥ ९ ॥ भक्त्यायुक्तःसन्प्रयाणकालेयोगबलेनभ्रु वोर्मध्येप्राणमावेश्याचलेनमनसायःस्मरेत्सदिव्यंपरंउत्तमंपुरुषमुपैतीतीतियोजना। अत्रादित्यवर्णमितिसशरीरत्वप्राप्तेर्जन्मादिप्रसंगःइतिरं

काव्युदासायतमसःपरस्तादित्युक्तं । तद्देहस्याप्राकृतत्वान्नजन्मादिदोषइतिभावः । योगबलेनैवभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येत्येतद्वायुजयादिम
न्मात्रासाधारणं । नतुउच्चिक्रमिषोःसर्वस्यसाधारणं । वायुजयहीनानांज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्त्यैवमुक्तिसिद्धेः । वायुजयादिमतांतुईषज्ज्ञा
नाद्यसंपूर्तावपिवायुजयादौनिपुणानांतद्बलादेवाल्पमुक्तिःकिंचिच्छीघ्रंचभवतीतिविशेषइति ॥ १० ॥ वायुजयादिमतांमरणकालेकर्त
व्यमेवसध्येयंस्पष्टयति । यदक्षरमिति । यद्वाकेनप्रकारेणस्मर्तव्योसीतिप्रश्नस्योत्तरंसध्येयमुच्यते। यदक्षरमित्यादित्रिभिः। यत्पदंअक्षरंस
र्वथानाशरहितंवेदविदोवदंति ।यच्चपदंवीतरागाःअपगतकामादिदोषाःयतयःयत्नशीलाःविशंतिप्रविशंति । यच्चपदमिच्छंतःब्रह्मचर्यम

यदक्षरंवेदविदोवदंति विशंतियद्यतयोवीतरागाः । यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेपदंसंग्रहेणप्र
वक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणिसंयम्य मनोहृदिनिरुध्यच । मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधा
रणां ॥१२॥ ॐमित्येकाक्षरंब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।यःप्रयातित्यजन्देहं सयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥

नआदीनांब्रह्मणिचरणंब्रह्मचर्यंचरंतिअनुतिष्ठंतितत्पदंपद्यतेमुमुक्षुभिःप्राप्यतइतिपदं । पद्लृगतावित्यतःकर्मण्यकारप्रत्ययः। स्वरूपंसंग्रहे
णसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये । तत्पदस्मरणप्रकारंप्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंध्येयस्वरूपंतत्स्मरणप्रकारोक्तिंचप्रतिज्ञायेदानींतत्प्रकारमाह ।
सर्वेति । सर्वद्वाराणिवायुसंचारस्थानसर्वसुषुम्नोत्तरनाडीर्नियम्य । हृदिहरतिजगदितिहृन्नामकेनारायणे । हरतेःक्विप् । ह्रस्वस्यपितिकृ
तितुक् । मनोनिरुध्यचात्मनःप्राणंप्राणवायुंमूर्ध्निसुषुम्नामार्गेणब्रह्मरंध्रेआधाययोगधारणांआस्थितःअखंडस्मृतिरूपयोगधारणएकाग्रभि
युक्तइत्यर्थः ॥१२॥ ॐ मित्येकमक्षरंवाचकंयस्यतदोमित्येकाक्षरंब्रह्मपरंब्रह्ममांव्याहरन्ननुस्मरन्। ॐ मित्युच्चार्यतद्वाच्यंब्रह्मरूपंमामनुस्म

रन्यःदेहंत्यजन्प्रयातिप्रैतिसयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ अंतकालेमत्स्मरणंनित्याभ्यासवतएवभवतिनान्यथेतिस्पष्टमाह । अनन्यचेताइति । सततमन्यविषयकचेतोहीनःसन्योमांनित्यशःस्मरति । तस्यनित्ययुक्तस्यनित्योपायवतःयोगिनःसंपूर्णोपायवतःअहंसुलभः अंतकालेस्मृतिविषयोभवानीत्यर्थः । यद्वासुलभःसुखेनलभ्यःप्राप्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रागुक्तपरमगतिःकेत्यतोमत्प्राप्तिरूपेतितदुपायोक्तिपूर्वपरमगतिविवरणार्थोयंश्लोकः । अतएवपरमगतिः । सुलभइत्युक्तभगवल्लाभश्चतत्प्राप्तिरूपमेवफलमितिभावेनतत्प्राप्तिंस्तौति । मामिति । महात्मानोज्ञानिनोमामुपेत्यप्राप्यदुःखालयंदुःखाश्रयंअशाश्वतंअनित्यंनाशशिरस्कंजन्मदेहयोगंपुनर्नाप्नुवं

अनन्यचेताःसततं योमांस्मरतिनित्यशः । तस्याहंसुलभःपार्थ नित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्यपुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं । नाप्नुवंतिमहात्मानः संसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥
आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन । मामुपेत्यतुकौंतेय पुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥

ति । कुतःयतःपरमांसंसिद्धिंमोक्षलक्षणांगताःप्राप्ताः । ततइतियोजना ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीन्प्राप्तानामपिपुनर्जन्माभावात्किंविशिष्योच्यतेमामुपेत्येत्यादितत्राह । आब्रह्मेति । आङत्राभिविधौ । मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनाःलोकाः तत्रगताःजनाइतियावत् । पुनरावर्तिनः । पुनर्भूमावागत्यजन्मादिमंतोभवंतीत्यर्थः । नतुमेरुस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनलोकस्थाःपुनरावर्तिनइत्युक्त्याअर्थादामेरुब्रह्मसदनादाजनान्नजनिर्ध्रुवइतिस्मृत्याचततउपरितनलोकस्थाःनपुनरावर्तिनइतिप्राप्तत्वात् । मामुपेत्यपुनर्जन्मनाप्नुवंतीतिकथमुच्यतइत्यतःतदेवपुनराह । मामिति । सत्यंमेरुस्थब्रह्मसदनाज्जनोलोकाचोपरिस्थितानांजनिर्नेति । तथापितल्लोकस्थत्वमात्रंनजन्माभावेप्रयोजं

कंकिंतुतत्रस्थितंमामुपेत्यस्थितानामेवजन्मपुनर्नविद्यते । अतःप्रागुक्तंनायुक्तमितिभावः । तदुक्तं । तथाप्यभावःसर्वत्रप्राप्यैववसुदेवजमिति । अभावःजननाभावइत्यर्थः । यत्तुआजनान्नजनिर्भुवीतिजनोलोकादुपरिस्थितानामप्यपुनरावृत्त्युक्तेःब्रह्मसदनादर्वाक्स्थिताःपुनरावर्तिनःतदुपरिस्थाःअपुनरावर्तिनइत्युक्तिरयुक्तेतिचोद्यं । तद्ब्रह्मभवनपदेनमेरुस्थब्रह्मसदनग्रहणात्परिहृतं । सत्यलोकस्थब्रह्मसदनग्रहणेपिआब्रह्मभवनात्सत्यलोकस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनतपोलोकस्थजनाअंशेनपुनरावर्तिनइत्यर्थः । नचाजनादितिवचनविरोधः । तत्रस्मृतौजनिर्नेत्यस्यकात्स्न्येंनजनिर्नेत्यर्थकत्वात् । जनादिलोकस्थानामप्यंशेनापिभूमौलयांतेलयादौचकात्स्न्येंनजनिमृत्योर्भावात् । आब्रह्मभवनादित्यत्रततउपर्यार्थिकजन्माभावोक्तिस्तुमुख्यजन्माद्यभावोपेतमुक्तजनेविषया । तेषामंशेनापिभूमौजननाद्यभावादिति ।

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः । रात्रिंयुगसहस्रांतां तेहोरात्रविदोजनाः ॥ १७॥

एतेनाऽऽमेरुब्रह्मसदनादाजनादितिस्मृत्यामेरुजनांतरालिकानांजन्माजन्मनोरर्थात्प्राप्तेर्विरोधइतिप्रत्युक्तं । अजनेर्मुक्तविषयत्वात्जनेरुक्तदिशामुक्तेतरविषयत्वादिति । तदुक्तं । नियमाज्जन्मनोभावोमुक्तस्यैवेत्यादि ॥ १६ ॥ मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरितिप्रतिज्ञामात्रेणोक्तस्यस्थापनायादौसृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वंआत्मनोवक्तुंउपोद्घातमाह । सहस्रेति । सहस्रशब्दोत्रबहुशब्दपर्यायः । येजनाःयत्परब्रह्मणोहःतद्बहुयुगपर्यंतंद्विपरार्धात्मकंविदुर्जानंति । ब्रह्मणःपरब्रह्मणोरात्रिंचयुगसहस्रांतांबहुयुगांतांद्विपरार्धात्मिकांविदुः । तेहोरात्रविदइत्यर्थः । यदित्यस्ययइतिवार्थः । यइतिशेषोवा । परब्रह्मणःकूटस्थनित्यस्यापिसृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थयोरुपचारादहोरात्रत्वो

क्तिः ॥ १७ ॥ ततःकिमित्यतआह । अव्यक्तादिति । ब्रह्मणोऽहरागमे महाप्रलयांतइतियावत् । अव्यक्ताद्भगवतोव्यज्यंतइतिव्यक्तयः गुणवैषम्यादयःकार्यपदार्थाःप्रभवंतिउत्पद्यंते । रात्र्यागमेव्यक्तसंज्ञकेतत्रैवभगवतिप्रलीयंते ॥ १८ ॥ महामहिम(त्व)ख्यापनायसृष्टिप्रलययोरविच्छेदमाह । भूतेति । प्राग्जन्मलयवत्त्वेनोक्तोयःसएवायंभूतग्रामश्चराचरसमुदायःब्रह्मणोऽहरागमेप्रत्यहमितियावत् प्रभवति । भूत्वाभूत्वाचोत्पद्योत्पद्यरात्र्यागमेऽवशोभगवद्वशःसन्प्रलीयते । भूतग्रामोभूत्वाभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयतेपुनरहरागमेप्रभवतीतिवायोजना १९

अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमेप्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामःसएवायं भूत्वाभूत्वाप्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशःपार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तुभावोन्योऽव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः । यःससर्वेषुभूतेषु नश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तामाहुःपरमांगतिं । यंप्राप्यननिवर्तंते तद्धामपरमंमम ॥ २१ ॥ पुरुषःसपरःपार्थ भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया । यस्यांतःस्थानिभूतानि येनसर्वमिदंततं ॥ २२ ॥

भगवतोहोरात्रोक्त्यातस्यापिजगतइवान्यस्मादुत्पत्तिलयौस्तइत्यतोनेत्याह । परइत्यादिद्वाभ्यां । अव्यक्तस्तुभगवांस्तुतस्मात्प्रभवप्रलयोपेतात्व्यक्ताद्भूतग्रामादन्योविलक्षणोभावःस्वतंत्रःपरःउत्तमःसनातनोनादिश्चयोभगवान्सर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥ सर्वात्मनानाशाभावादेवाव्यक्तोभगवानक्षरइत्युक्तःतस्मादक्षरंतस्मादक्षरमितिश्रुत्यादौतांपरमांगतिमाहुः । तामितिविधेयापेक्षयास्त्रीलिंगता । कुतोव्यक्तोभगवान्परमप्राप्यइत्यतआह । यंप्राप्येति । तन्ममधामस्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैवेत्यत्रसाधनांतरैःसहभग

वत्प्राप्तिसाधनत्वंभक्तेरुक्तं । तत्रसाधनांतरसाम्यशंकानिरासायभक्तेरेवपरमसाधनत्वमितिभावेनाह । पुरुषइति । भूतानियस्यांतःस्थानि । सर्वमिदंजगत्येनततंव्याप्तंसपरमःपुरुषःभगवानननन्ययाऽन्यासाधारणयातुभक्त्यालभ्यःप्राप्यइत्यर्थः । अत्रपरमयेत्यनुक्तावपिपुनर्वचन बलादेवपरमत्वलाभइतिभावः । उक्तंहिॐपरेणचशब्दस्यताद्विध्यंभूयस्त्वात्त्वनुबंधइतिसूत्रेभक्तेःप्राधान्यं ॥ २२ ॥ भगवंतंप्राप्तानांअन्ये षांचापुनरावृत्तिपुनरावृत्तीकथिते । तत्रयद्देवताधिष्ठितमार्गाभ्यांगतानामपुनरावृत्तिपुनरावृत्तीभवतःतादेवताःप्रतिज्ञापूर्वकमाह । य त्रेत्यादित्रयेण । कालइतियत्कालाभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गेकालानभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गेचप्रयातायोगिनःअनावृत्तिमावृत्तिंच

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः । प्रयातायांतितंकालं वक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥ अ
ग्निर्ज्योतिरहःशुक्लः षण्मासाउत्तरायणं । तत्रप्रयातागच्छंति ब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४ ॥ धू
मोरात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासादक्षिणायनं । तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २५ ॥

यांतितंकालंतत्कालाभिमानिदेवताअन्यदेवताश्चवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तादेवताउद्देशेनाह । अग्निरिति । अग्निनामकदेवता । ज्यो तिरितिअर्चिर्नामकदेवता । अहरहरभिमानिदेवता । अभिजिद्देवतासहितेत्यपिध्येयं । शुक्लःशुक्लपक्षाभिमानिनीपौर्णमास्यभिमानिना सहेतिग्राह्यं । षण्मासाभिमानिनीउत्तरायणाभिमानिनीविष्वभिमानिनासहेतिज्ञेयं । तत्रक्रमेणनिर्दिष्टाग्न्यादिदेवताधिष्ठितमार्गेप्रयाताः ब्रह्मविदोजनाःब्रह्मगच्छंति ॥ २४ ॥ धूमइत्यादिधूमाद्यभिमानिदेवतानिर्देशः । तत्रधूमादिदेवताधिष्ठितमार्गेप्रयाताइतियोज्यं । यो गीकर्मयोगी । पूर्वत्रब्रह्मविदइति । अत्रयोगीतिविशेषणाच्चक्रमान्मार्गद्वयस्यज्ञानकर्मसाध्यत्वमुक्तंध्येयं । एतच्चमार्गद्वयंअंतकालेतद्विषयस्मृ

तिमतामेवेतिज्ञेयं । तदाहसूत्रे । ॐ योगिनःप्रतिस्मर्येतेस्मार्तेचैतेइति ॥ २५ ॥ उक्तौमार्गौनिगमयतिशुक्लेति । एतेप्रागुक्तेशुक्लकृष्णेगती मार्गौजगतःज्ञानकर्मयोगिजगत्संबंधिनौशाश्वतेशाश्वत्यौमते । एकयागतोनावृत्तिंयाति । अन्ययागतःपुनरावर्ततइति ॥ २६ ॥ मार्गयोरुक्तेःफलमाह । नैतेइति । हेपार्थएतेप्रागुक्तेसृतीमार्गौजानन्योगीसृत्युपायभूतज्ञानकर्मानुष्ठानवान् । यद्वायोगीब्रह्मापरोक्षज्ञानवानेते सृतीजानन्साक्षात्कुर्वन्कश्चनकोपिनमुह्यति । भगवद्विस्मृतिरूपमोहंनप्राप्नोति । तस्माद्योगस्यपुमर्थहेतुत्वात्सर्वदाभगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वस्वोचितनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोपाययुक्तोभवेतिद्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ २७ ॥ अध्यायार्थफलोक्त्योपसंहरति । वेदेष्विति । वेदाध्ययनय

शुक्लकृष्णेगतीह्येते जगतःशाश्वतेमते । एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २६ ॥ नैतेसृती
पार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन । तस्मात्सर्वेषुकालेषु योगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषुयज्ञेषुतपः
सुचैव दानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं । अत्येतितत्सर्वमिदं विदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यं ॥२८॥
ॐ तत्सदितिश्रीमद्भ० अक्षरब्रह्मयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ज्ञानुष्ठानकृच्छ्रादितपश्चरणेषुयदेवपुण्यफलंप्रदिष्टंनिर्दिष्टमस्ति । तत्सर्वमेवेतिवाएवशब्दान्वयः । इदंअध्यात्मादिस्वरूपंभगवतोशेषस्रष्टृत्वंशुक्लकृष्णमार्गादिकंचप्रागुक्तंविदित्वात्येतिअतिक्रामति । ततोतिशयितफलवान्भवति । किंतदित्यतआह । योगीति । ज्ञानोपायवान् । आद्यंपरंस्थानंविष्णोःस्थानमुपैतिचेति । यद्वा मार्गौब्रह्मचयःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः । सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौब्रह्मतत्परमित्युक्तदिशामार्गब्रह्ममात्रपरामर्शकोत्रेदंशब्दः । विदित्वेत्यस्यसाक्षात्कृत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेअष्टमो

ध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॐ । सप्तमेध्यायेसाधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुरित्यादिनोक्तंभगवन्माहात्म्यंअत्राध्यायेप्रपंच्यते । नचैवंतदानंतर्यमेवास्यशंक्यं । अध्यात्मादिपदानांनिरूपणेनपरिहारोक्त्यनंतरमेवात्रसाधिभूतादिवाक्यार्थभूतभगवन्माहात्म्यवर्णनस्यावसरादितिध्येयं । अतिचित्रमहिमानंवक्तुंतत्रादरजननायप्रतिज्ञापूर्वंवक्ष्यमाणंप्रशंसति । इदंत्विति । गुह्यतममतिगोप्यमिदंवक्ष्यमाणंज्ञानं । कर्मणिल्युट् । ज्ञातव्यंविशेषेणज्ञातव्यसहितं । अनसूयवेअसूयादिदोषहीनाय । एवंरूपएवाधिकारीतिज्ञापनार्थैतद्विशेषणोक्तिः । तेतुभ्यंप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाअशुभान्मोक्ष्यसे । यच्छब्दस्येदंत्वित्यनेनान्वयः ॥ १ ॥ पुनःप्रशंसति । राजेति । इदंवक्ष्यमाणंराजविद्या

श्रीभगवानुवाच। इदंतुतेगुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानंविज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥ राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमंधर्म्यं सुसुखंकर्तुमव्ययं ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाःपुरुषा धर्म्यस्यास्यपरंतप । अप्राप्यमांनिवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

राज्ञीचासौविद्याचराजविद्या । विद्यानांप्रधानविद्येत्यर्थः । राजगुह्यंगुह्यानांगोप्यानांमध्येप्रधानगोप्यं । पवित्रंपावित्र्यहेतुं । अतएवोत्तमं । प्रत्यक्षावगमंअक्षेषुप्रतिप्रतिस्थितःप्रत्यक्षोभगवान् । कुगतिप्रादयइतिप्रादिसमासोनाव्ययीभावः । अवगम्यतेसाक्षात्क्रियतेयेनतत्अवगमं । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेतिकरणेगमेरप्प्रत्ययः । प्रत्यक्षस्यहरेरवगमंप्रत्यक्षावगमंसर्वेंद्रियप्रेरकभगवदपरोक्षज्ञानसाधनं । धर्म्यंसर्वाधारकत्वाद्धर्मोभगवान् । धृञ्धारणइत्यतःऔणादिकोमन्प्रत्ययः । धर्मादनपेतंतद्विषयंधर्म्यं । सर्वधारकभगवद्विषयपरोक्षज्ञानंअव्ययंअक्षय्यमोक्षफलकंकर्तुंसंपादयितुंसुसुखं अत्यंतसुलभमित्यर्थः । प्रवक्ष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥ ननुत्वयोच्यमानंभगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनं ।

तद्विषयपरोक्षज्ञानंउक्तगुणकंसुकरंचेन्नकोपिसंसारीस्यादित्यतोवाअकुर्वतांकिमनिष्टमित्यतोवाह । अश्रद्दधानाइति । धर्म्यस्यभगवद्विषयस्यास्यज्ञानस्याश्रद्दधानाःपुमर्थहेतुत्वरूपश्रद्धाविहीनाःपुरुषाःमामप्राप्यमृत्युसंसारवर्त्मनिनिवर्ततेनितरांवर्ततेपतंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यस्यधर्म्यपदेनप्रत्यक्षावगमपदोक्तभगवज्ज्ञानसाधनत्वमुक्तं । यच्चप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातं । यच्चज्ञात्वेत्यादिनाप्रशंसितं । यदकरणेचनिंदाकृता । तज्ज्ञानविज्ञानयोर्मध्येज्ञानशब्दितंज्ञातव्यंतावदाह । मयेत्यादिनाअहंक्रतुरितिपर्यंतेन । इदंसर्वंचराचरात्मकंजगदव्यक्तमूर्तिना । बहुव्रीहिः । मयाततंव्याप्तं व्याप्तत्वेसर्वत्रकुतोनदृश्यतइत्यतोऽव्यक्तेतिविशेषणं । ततमित्युक्त्याजगतआधारतास्वस्याधेयताघटादेरिवप्राप्तातांनिराह । मत्स्थानीति । मदाधारतयैवसर्वभूतानिसजडजीवजातानि । तेषुचाहंनावस्थितःतदाधारतयातदुपजीवनेननवर्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वयि

मयाततमिदंसर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानि नचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ नच मत्स्थानिभूतानि पश्यमेयोगमैश्वरं । भूतभृन्नचभूतस्थो ममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥

चेद्भूतानितिष्ठंतितर्हिभूतलेवर्तामहेभूतलशैत्यादिनाहंशीतोभवामीतिज्ञानमिवभगवतिवयंवर्तामहइतिधीःस्यात् । तथावह्न्याद्यौष्ण्यशैत्याभ्यांभूतलादेरौष्ण्यशैत्यवदन्योन्यधर्मसंक्रांतिश्चस्यादित्यतआह । नचमत्स्थानीति । त्वगिंद्रियेणतंज्ञात्वान्योन्यधर्मसंक्रांतिंचासाद्यनतिष्ठंति । भगवतःप्राकृतस्पर्शरहितत्वात् । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः । नदृश्यश्चक्षुषाचासौनस्पृश्यःस्पर्शनेनचेतिस्मृतेः । भूताधारोपिकथंतदनाधारइत्यतउक्तंपश्येत्यादि । ऐश्वरंईश्वरसंबंधिनंमेयोगंसामर्थ्यं । योगोसावुपायःशक्तिरेवचेतिवचनात् । पश्यममतादृशींशक्तिमित्यर्थः । पूर्वत्राव्यक्तमूर्तिनेतिमूर्तावुक्तायांसास्मदादीनामिवभिन्नेतिभ्रांतिनिरासायस्वलक्षणंभूताधारत्वादिकंस्वदेहस्याप्याह ।

भूतभृदिति। भूतभावनः भूतानामुत्पत्तिकर्ता ममात्मा ममदेहः अहमिव भूतभृत् भूतस्थश्च नभवतिइत्यर्थः। अत्रममदेहइतिवक्तव्येममात्मेत्युक्तिः अचेतनस्यदेहस्यकथंभगवल्लक्षणंस्यादितिशंकास्यात्तन्निवृत्तयेतस्यचेतनत्वंपृथग्वाच्यंस्यादात्मपदप्रयोगेतुदेहत्वंचेतनत्वंद्वयमप्युक्तंस्यात्। आत्मपदस्यदेहचेतनरूपोभयार्थत्वादिति ॥ ५ ॥ भगवतः सर्वाधारत्वेप्यन्योन्यधर्मासंक्रांत्यादिरसंभावितइत्यतोदृष्टांतेनतदुपपादयति। यथेति। अवकाशंविनावस्थित्ययोगान्नित्यमाकाशेस्थितोमहान्वायुः सर्वत्रगोपितत्तद्धर्मान्नाप्नोति। शैत्यसौरभादिकंतुवायुसंबद्धजलाद्यवयवगतमेव। नवायुगतं। तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानिनान्योन्यधर्मसंक्रांतिमंतीत्युपधारयेति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शना

यथाकाशस्थितोनित्यं वायुः सर्वत्रगोमहान्। तथासर्वाणिभूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥
सर्वभूतानिकौंतेय प्रकृतिंयांतिमामिकां। कल्पक्षयेपुनस्तानि कल्पादौविसृजाम्यहं ॥ ७ ॥ प्रकृतिंस्वामवष्टभ्य विसृजामिपुनःपुनः। भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

यमयेत्यादिनाहरेर्व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वानचेत्यादिश्लोकद्वयेनतदुपपाद्याधुनापुनः प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनार्थंप्रलयादिकारणत्वमाह। सर्वेति। कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिसजडजीवजातानिमामिकांमदधीनांत्रिगुणात्मिकांप्रकृतिंयांतितत्रलीयंते। पुनस्तानिभूतानिकल्पादौविशेषेणविविधतयाचाहंसृजामि ॥ ७ ॥ सृष्टौप्रकृतेरनुक्तेः साधनानिविनैवसृष्टिंकरोतीतिप्रतीतिनिरासायोक्तंविवृणोति। प्रकृतिमिति। स्वांस्वाधीनांप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकामवष्टभ्यउपादानतयाश्रित्यप्रकृतेर्वशात्तदधीनत्वादवशंस्वानधीनं। यद्वामदधीनप्रकृतिवशत्वादेवाकारवाच्यब्रह्मरूपमदधीनंइमंकृत्स्नंभूतग्रामंपुनःपुनःविसृजामि। प्रकृत्यादिसाधनावष्टंभोनतेनविनास्रष्टुमसामर्थ्यात्। किंतुली

लयैव । प्रकृत्यादेःसाधनताशक्तेर्मदायत्तत्वादितिज्ञापनायस्वामितिविशेषणोक्तिः । तदुक्तंतदनन्यत्वनयेयुक्तेःशब्दांतराच्चेतिसूत्रे ॥८॥ ननुनानाविधसृष्टिंकुर्वतस्तवजीवस्येवकर्मबंधोस्तिकिंइत्यतोनेत्याह । नचेति । तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति । कुतःउदासीनवदासीनं । स्वतएवकर्तृत्वंनमायिकंचेत्कथमुदासीनतयावर्तनमित्यतउदासीनतयासीनमित्यनुक्त्वाउदासीनवदित्युक्तं । वस्तुतोऽनुदासीनोप्युदासीनसदृशतयावर्तमानमित्यर्थः । किंतत्सादृश्यमित्यतउक्तंअसक्तंतेषुकर्मस्विति । उदासीनस्ययथासक्तिर्नास्तितथाममापितत्र सृष्ट्यादिकर्मणिसक्तिशब्दितस्यादरस्यआयासस्यवाभावान्ननिबध्नंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुपूर्वंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामीत्युक्त्याउदा

नचमांतानिकर्माणि निबध्नंतिधनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षेणप्रकृतिः सूयतेसचराचरं । हेतुनानेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

सीनवदासीनमित्युक्त्याचनिष्क्रियत्वंप्रतीयते । एवंतर्हिप्रकृतिरेवस्वातंत्र्येणजगत्प्रसूयते त्वयितुप्रकृतिसन्निधानात्कर्तृत्वोपचारमात्रमित्यापन्नमित्यतआह । मयेति । यद्यप्येषाशंकामामिकामितिस्वामिति असक्तंतेषुकर्मस्वित्युक्त्यानिरस्ता । तथापिस्वस्वातंत्र्यंस्पष्टंवक्तुंप्रागुक्तपरिहाराच्छादनेनोक्तांशंकांहृदिकृत्वामयेतिश्लोकेनपर्यहार्षीदितिज्ञेयं । अध्यक्षेणेतिप्रातिपदिकेनसाक्षात्कारःतृतीययाचकर्तृत्वमुच्यते । प्रकृतिहेतुकप्रसवंसाक्षात्कुर्वताततत्प्रयोजककर्त्राचमयेतिदर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्यैवमुक्तिः । यद्वाअध्यक्षेणाधिपतिनामयाप्रकृतिःसचराचरंजगत्प्रसूयतेजनयति । अनेनमत्प्रयोजितप्रकृतिरूपहेतुनादर्शनपूर्वकंमद्रूपप्रयोजककर्तृरूपहेतुनाचजगद्विशेषेणपरिवर्ततेपुनःपुन

र्जायते ॥१०॥ यद्येवंभवान्जगतःसृष्टिस्थितिसंहाराणांकर्तातर्हिकुतःकेचित्त्वामवजानंति । अवज्ञानेपितेषामनर्थाभावात्सर्वकर्ताअहमिति प्रागुक्तमयुक्तमतआह । अवजानंतीत्यादिद्वयेन । मानुषींतनुमाश्रितंमानुषदेहमधिष्ठितोयमितिमूढलोकभ्रांतिविषयंमामितिवा । अज्ञानाम वज्ञानकारणतयामानुषींमनुष्यदेहसादृश्येनप्रतीयमानांतनुंआश्रितमितिवार्थः । एतेनात्रहरेःमानुषदेहोक्तेस्तस्यचाधारेणान्योन्यधर्मसं क्रांत्यादेरवश्यंभावाद्भूतभृन्नचभूतस्थइतिप्रागुक्तिरयुक्तेतिनिरस्तं । तथातनुतनुमतोरभेदेपिआश्रितमित्युक्तिश्चैत्रदेहश्चैत्राधीनोयथातथा भगवद्देहोपिस्वाधीनइतिस्वाधीनत्वगुणयोगाद्गौणीतिममात्मेत्यत्रत्याभेदोक्तिर्नविरुद्धेतिज्ञेयं । एतादृशंमांमूढास्तामसाभूतमहेश्वरंभूतंस दाविद्यमानंमहांतमीश्वरंगुणपरिपूर्णपरमुत्तमंममभावंयाथार्थ्यंअजानंतोऽवजानंतिअवमतयाजानंति । ब्रह्मरुद्रमादीनांसाम्यदृष्टिरित्या

अवजानंतिमांमूढा मानुषींतनुमाश्रितं । परंभावमजानंतो ममभूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरींचैव प्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥

दितात्पर्योक्तदिशान्यदप्यवज्ञानंज्ञेयं ॥ ११ ॥ अवजानतामनर्थाभावादितिहेतुरसिद्धइतिभावेनफलमाह । मोघेति । मोघाशाःवृथाशाःभ गवद्द्वेषिभिराशासितस्यसंपदादेःप्राप्तावपिआमुष्मिकस्यनकस्यचिदप्याप्तिरित्यर्थः । मोघकर्माणःयज्ञादिकर्माणिचतेषांवृथैव । तत्ववि षयकज्ञानंचतेषांवृथैवेतिमोघज्ञानाः । ज्ञानस्यमोघत्वंनामकेनापिब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेनानुत्पत्तिरेव । ॐसर्वथापितुतएवोभयलिंगा दितिसूत्रात् । विचेतसोविरुद्धमनस्काः । किंबहुना । कोप्यामुष्मिकःपुमर्थोनाप्यतएवेतिज्ञेयं । द्वेषाच्चैद्यादयोनृपाइत्यादिनित्यध्यानस्तु त्याद्यर्थमितिभावः । ननुमौढ्यान्मिथ्याज्ञानमस्तु । प्रज्वलनात्मकोद्वेषःकुतइत्यतोवाअन्येषामविद्यमानंमौढ्यमेवतेषांकुतइत्यतोवातस्यमू

लकारणमाह । राक्षसीमिति । मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींआसुरींअसुरसंबंधिनींप्रकृतिंस्वभावंआश्रिताःतमोयोग्याःमामवजानंतीतिपूर्वेणा न्वयः ॥१२॥ ननुभगवतोदोषित्वादेवावजानंतीतिकिंनस्यात् । तथात्वेदैवप्रकृतयोप्यवज्ञांकुर्युः । नचैवमस्तीत्याह । महात्मानस्त्विवति । दैवींमुक्तियोग्योत्तमजीवसंबंधिनींप्रकृतिंस्वभावंआश्रिताःमहात्मानोमहामनस्कास्तुभूतादिंभूतानांकारणंअव्ययंचतुर्विधनाशहीनंमां ज्ञात्वानन्यमनसोन्यविषयकमनोहीनामदेकमनस्काःसंतोमांभजंतिसेवंते ॥१३॥ भजनप्रकारमाह । सततमिति।मांसततंकृष्णकृष्णेत्या दिरूपेणकीर्तयंतःयतंतःमत्पूजादौयत्नंकुर्वंतः । दृढानिउपवासादिनियमव्रतानियेषांतेदृढव्रताः । नित्ययुक्ताःनित्यंमयिमनोयोगवंतः ।

महात्मानस्तुमांपार्थ दैवींप्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वाभूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥
सततंकीर्तयंतोमां यतंतश्चदृढव्रताः । नमस्यंतश्चमांभक्त्या नित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥
ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्ये यजंतोमामुपासते । एकत्वेनपृथक्त्वेन बहुधाविश्वतोमुखं ॥ १५ ॥

[illegible]ंकर्मज्ञानोपायवंतइतिवा । भक्त्यानमस्यंतश्चमामुपासते ॥ १४ ॥ अन्येपिचमहात्मानोज्ञानाख्ययज्ञेनमांयजंतःपूजयंतःमामुपा च्च[illegible]नननध्यानादिकुर्वंतःपरेभ्यउपदिशंतश्चनित्यंभगवन्माहात्म्यज्ञानेरताइत्यर्थः । विश्वतोमुखं मुखशब्दोत्रसर्वावयवोपेतरू पुरुषांतररा[illegible]सर्वत्रस्थितंमामेकत्वेनपृथक्त्वेनसर्वजगद्वैलक्षण्येनबहुधाचशुक्लनीलपीतादिभेदेनबहुधोपासतइतिवा । बहुधाबह त्रैविद्यकृतयज्ञभा[illegible]मित्यादिनाचतुर्थोक्तदिशाबहवउपासतइतिवार्थः । यद्वाएकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकइतितात्पर्योक्त भागवतानुष्ठितभगवद्भज[illegible] विद्याः । तएवत्रैविद्याः । वि[illegible]मूर्तित्वेनपृथक्त्वेनवासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वेनबहुधानारायणवासुदेवादिपंचमूर्तित्वेनविश्वतोमुखद्वाद

णंकुर्वतः त्रैविद्याःमांयज्ञैरिष्ट्वांतेमुपासतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातज्ञानविषयंनिरूप्याधुनाविज्ञानप्रदर्श
ख्यप्राप्यंवाप्रति । मांप्राहुरित्यादिचतुष्टयेन । क्रतवःदीक्षाद्यवभृथांतकर्मकलापाःज्योतिष्टोमादयः । यज्ञस्तुदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरू
गानश्नंतिभुंजते षाडववत्सामान्यविशेषभावेनभेदोज्ञेयः । स्वधापितॄणांतिलोदकादिदानं । अहंक्रतुरित्याद्यभेदोक्तिःरसोहमप्सुकौं
ण्ययुक्ता सर्वक्रत्वादेःक्रतुत्वादिनियंतृत्वेनक्रत्वंगहविरादिभोक्तृत्वादिनाध्येया ॥ १६ ॥ किंचास्यजगतःपिताजनकःअहंमाताधा
पोषकोहमितिसर्वत्रानुवृत्तिः । पितामहःपूज्यः । वेद्यंज्ञेयंवस्तुपवित्रंचाहमेव । यद्वावेद्यपवित्रवस्तुनोर्वेद्यत्वपवित्रत्वप्रदत्वात्तथोच्य

अहंक्रतुरहंयज्ञः स्वधाहमहमौषधं । मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतं ॥ १६ ॥
पिताहमस्यजगतो माताधातापितामहः । वेद्यंपवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षी निवासःशरणंसुहृत् । प्रभवःप्रलयःस्थानं निधानंबीजमव्ययं ॥ १८ ॥

ते । ॐकारादावोंकारत्वऋक्त्वादिनियंतृत्वात्तद्वेद्यत्वादिनातदभेदोध्येयः । यद्वाअर्च्यत्वादृक्समत्वाच्चेत्यादिस्मृत्युक्तदिशाक्रत्वादि
भिन्नस्यहरेर्योगवृत्त्याक्रत्वादिनामकत्वमिहध्येयं । तथाहिकृतिस्वरूपत्वात्क्रतुः । यदस्तिप्रामाणिकतयातज्जानातीतियज्ञनामा ।
स्वंस्वात्मानंधत्तइतिस्वधा । उषदाहेकर्मणिघञ् । उषाःउष्टाःतापत्रयदग्धाःतेषांनिधिरित्यौषधनामा । मानाज्ज्ञानात्त्रातीतिमंत्रना
मा । आसमंताज्ज्यायस्त्वादाज्यनामा । अगस्यस्वतोगतिहीनस्यजगतोनेतेत्यग्निनामा । यज्ञादावाहूतत्वाद्धुतनामा । ॐ मित्याक्रियत
इत्योंकारः । अर्च्यत्वात्पूज्यत्वादृङ्नामा । सर्वरूपेषुसमत्वात्सामनामा । याज्यत्वाद्यजुर्नामा ॥ १७ ॥ मुमुक्षुभिरवगम्यत्वाद्गतिः ।

भर्तापोषकः । प्रभुःस्वामी । साक्षात्सर्वमीक्षतइतिसाक्षी । निवासःआश्रयः । शरणंभीतरक्षकः । मुक्ताश्रयइतियावत् । सुहृदनिमित्तोपकारी । प्रभवःजगदुत्पत्तिकर्ता । प्रलयकर्तृत्वात्प्रलयोहं । स्थानंसर्वाधारोहं । नितरांधारकत्वाद्वाप्रलयकालेप्रकृत्यादिजगदत्रनिधीयतइतिवानिधानं । प्रकृतिंप्राप्यपश्चात्तयाहरौनिधीयतइत्यर्थः । तेनप्रकृतिंयांतिभूतानीत्युक्त्यविरोधः । जगद्व्यंजकत्वाद्बीजं । तथात्वेप्यविकारित्वप्रदर्शनायोक्तमव्ययमिति ॥ १८ ॥ किंचाहमादित्यस्थस्तपामितापंकरोमि । मेघचक्रगतःसन्वर्षंवृष्टिंउत्सृजामिनिगृह्णामिउपसंहरामि । अहमिंद्रियेषुस्थित्वातेषांदेहधारणेनमृतिंपरिहरतीतिहेतोरमृतंअहं । प्रलयकालादन्यकालेसंहर्तृत्वान्मृत्युरहं । सत्कार्यजातमहं । अस

तपाम्यहमहंवर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामिच । अमृतंचैवमृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मांसोमपाःपूतपापा यज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते । तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकं अश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान् ॥ २० ॥ ॥

[illegible]रणजातमहमेव । तन्नियंतृत्वादेरभेदोक्तिः । अहमित्यसकृदुक्तिरुपचारनिवृत्त्यर्था । यद्वासाधुगुणपूर्णत्वात्सदित्युक्तोहं । साधुगुणपूर्ण[illegible]हित्यादसदित्युक्तोहमेवेत्यर्थः ॥१९॥ ननुसर्वयज्ञादिभोक्तृत्वादिनाहंक्रतुरित्याद्युक्तिरितिप्रथमव्याख्यानंयत्तदयुक्तं । तथात्वे[illegible]कत्वस्यापिप्राप्त्यातेषांभागवतानांचफलभेदोनस्यात् । भगवद्भोगनिमित्तकत्वात्कर्मफलस्य । तस्यचसर्वत्रसाम्यात् । इतो[illegible]नस्यत्रैविद्यकृतयज्ञफलादप्यतिशयितफलमाह । त्रैविद्येत्यादित्रयेण । तिस्रोविद्याऋग्यजुःसामलक्षणायेषांतेत्रि[illegible]णंसर्वोत्तमंज्ञात्वापित्रय्यांमुखतःप्रतीयमानस्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनंबुध्वातथैवानुष्ठायांतेविष्णुमपि

च्छवःगतागतं। द्वंद्वैकवद्भावः। गतंनसहितंआगतमितिवा। स्वर्गप्रतिगमनंततोमर्त्यलोकप्रत्यागमनंचलभंते। नकदाप्यपुनरावृत्तिंप्राप्नुव

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालं क्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति। एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतंकाम कामालभंते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिंतयंतोमां येजनाःपर्युपासते। तेषांनित्याभियुक्तानां योगक्षे मंवहाम्यहं ॥ २२ ॥ ॥

तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ त्रैविद्यानांफलमुक्त्वाभागवतानांफलमाह। अनन्याइति। नविद्यतेऽन्याश्चिंत्यत्वेनयेषांतेऽनन्याःअन्यदचिंतयंतोमां चिंतयंतोयेजनाःपर्युपासतेभक्त्युद्रेकेणोपासतेतेषांनित्याभियुक्तानांनित्यमभिसर्वस्मिन्देशेशरीरेंद्रियमनोभिर्वायुक्तानांभगवत्सेवोद्युक्ता नांनित्यंतत्स्मरणवतामितिवा। योगक्षेमं। द्वंद्वैकवद्भावः। योगस्यक्षेमइतिवा। अप्राप्तप्राप्तिर्योगोमोक्षरूपः। तस्यक्षेमःअनंतत्वंवहा मि। अहमपुनरावृत्तिलक्षणंपुरुषार्थंददामीत्यर्थः। भगवतःसर्वयज्ञभोक्तृत्वाविशेषेपित्रैविद्यभागवतयोःफलभेदोभगवद्भजनरूपोपायभे दकृतइतिद्योतनायानन्याइत्यादिविशेषणोक्तिः। तथाहि। योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छतीत्यादौपूर्वंत्रैविद्यानामन्यदेवता

याजित्वमुक्तं । भागवतानांतद्विरोधितयाऽनन्याइत्युक्तं । नतुमामभिजानंतितत्वेनेतित्रैविद्यानांअतिशयभक्तिज्ञानाभावउक्तः । तत्वज्ञानाभावेभक्त्यभावस्यसिद्धत्वात् । भागवतानांतत्प्रतियोगितयाभक्त्युद्रेकसूचनायपर्युपासतइतिपरिशब्दप्रयोगः । तथोपासनस्यैवपर्युपासनत्वात् । स्वर्गतिंप्रार्थयंते । कामकामाइतित्रैविद्यानांकामनमुक्तं । तत्प्रतियोगितयाभागवतानांचिंतयंतोमांमामेवचिंतयंतिनकाममितिकामनाभावउक्तः । मामिष्ट्वेतिमामेवयजंतइतित्रैविद्यानांअंतेसमर्पणमुक्तं । तत्प्रतियोगितयानित्याभियुक्तानामितिसदातत्स्मरणतदुद्देशयुक्तत्वमुक्तं । अतोद्वयोर्वैष्णवत्वेपिभगवद्भोग्यकर्मवत्त्वेपिफलहेतूपायभेदात्फलभेदइति ॥ २२ ॥ भागवतेभ्योन्य

येप्यन्यदेवताभक्ता यजंतेश्रद्धयान्विताः । तेपिमामेवकौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥
अहंहिसर्वयज्ञानां भोक्ताचप्रभुरेवच । नतुमामभिजानंति तत्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥

देवतायाजिनांफलभेदंसहेतुकंप्रपंचयति । येपीति । अन्यदेवताभक्तायेपिश्रद्धयान्विताःसंतोअन्यदेवतायजंते । तदुद्देशेनहविस्त्यागंकुर्वंति । तेपिमामेवाविधिपूर्वकंयजंति । मदुद्देशेनैवकर्तव्येपिअन्योद्देशेनकृत्वातेतत्कर्मअंतेमय्यर्पयंतीत्यविधिपूर्वकमासीन्मद्यजनमितिभावः ॥ २३ ॥ तद्यज्ञस्यापिभगवद्भोग्यत्वात्कथमविधिपूर्वकतेत्यतोविधिपूर्वकत्वेकारणमाह । अहंहीति । सर्वयज्ञानांभोक्ताप्रभुश्चप्रवर्तकउद्देश्यश्चतादृशंमांतुतत्वेनअभिसम्यक्नजानंति । अभीत्यस्यसर्वोत्तमत्वेनहरिंजानंतोपियज्ञाद्युद्देश्यत्वादिनासम्यङ्नजानंतीत्यर्थः । तत्वेनेत्यस्यतुब्रह्माद्यन्यदेवतानांतुतत्परिवारत्वादिकंनसम्यग्जानंतीत्यर्थः । हियतोतस्तेच्यवंति । स्वर्गान्मर्त्यलोकंविशंति

॥ २४ ॥ फलभेदंविविच्यप्रपंचयति । यांतीति । भूतेज्याभूतेषुसप्तमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतेज्याः। शिष्टंव्यक्तं ॥ २५ ॥ अन्य
देवताभजनस्याल्पफलत्वेपितदेवकार्यंसुशकत्वात् । त्वद्भजनंतुदुर्बलैरशक्यंकर्तुंतवातिमहिमत्वादित्यतआह । पत्रमिति । अनिषिद्धपत्रा
दिकंयोमह्यंभक्त्याददाति। प्रयतात्मनः। यमउपरमे। प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्यविषयविरक्तस्यभक्त्यासमर्पितमश्नामि। भक्त्यैवाहंतुष्टोभवामि
नद्रव्यादिनेतिभावः ॥ २६ ॥ यतोल्पमपिभक्त्यार्पितंममप्रीतिकरं । अतस्त्वमपितथाकुर्वित्युपसंहरति । यदिति ॥ २७ ॥ त्वदर्पणेन

यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः । भूतानियांतिभूतेज्या यांतिमद्याजिनोपिमां ॥२५॥
पत्रंपुष्पंफलंतोयं योमेभक्त्याप्रयच्छति । तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्करो
षियदश्नासि यज्जुहोषिददासियत् । यत्तपस्यसिकौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणं ॥ २७ ॥ शुभाशुभ
फलैरेवं मोक्ष्यसेकर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तोमामुपेष्यसि ॥ २८ ॥ समोहंसर्वभू
तेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रियः । येभजंतितुमांभक्त्या मयितेतेषुचाप्यहं ॥ २९ ॥

किमित्यतआह । शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैरितिबहुव्रीहिः । एवंमयिसर्वसमर्पणेसतिशुभाशुभफलकैःकर्मबंधनैःमोक्ष्यसे । तदेवव्यन
क्ति । संन्यासेति । फलत्यागकर्मानुष्ठानाभ्यांयुक्तात्माविमुक्तःसन्मामुपेष्यसि ॥ २८ ॥ ननुभक्त्युपहृतमश्नामीत्युक्तदिशायदित्वंभ
क्तिप्रियः । तर्हिद्वेषिणामप्रियश्चेतिस्यात् । तथाचभक्तेषुद्वेषिषुयथाक्रमंस्नेहद्वेषवत्त्वादल्पभक्तस्यकस्यचित्सुखरूपंबहुफलंददासिअल्पद्वे
षिणोबहुदुःखरूपंददासिइत्यापद्यते । राजादौतथादर्शनात् । एवंचवैषम्यनैर्घृण्येप्राप्तुतस्तवेत्यतआह । समोहमिति । अहंसर्वेषुभूतेषुस

मःनवैषम्यादिमान् । यतोमेतदीयंद्वेषमपेक्ष्याधिकंद्वेष्योनास्ति । तदीयांभक्तिमपेक्ष्याधिकःप्रियश्चनास्ति । किंतुतत्तदीयद्वेषभक्त्यनुसारेणतत्तत्सदृशफलदएवाहं । अतःसमोहं । नहितत्तत्कर्मानुसारेणानुशासितायमोविषमोभवति । तथात्वेसमवर्तीपरेतराडितिप्रसिद्धिविरोधात् । तथेतिभावेनभक्तिमतांफलमाह । यइति । येभक्त्यामांभजंतिसेवंतेतेमयिमदधीनाःमद्वशाःइतिज्ञानवंतोभवंति । तेषुचाप्यहंतेषांवशोहमित्यर्थः । यद्वासमइतिपूर्वार्धेभक्तोभक्तइतिपदद्वयमध्याहार्यं । सर्वभूतेषुमेभक्तःद्वेष्योनास्ति । अभक्तोमेप्रियोनास्ति । अतःसमोहं । यदिभक्तेषुद्वेषमभक्तेषुप्रीतिंकुर्यांतर्ह्येवविषमःस्यां । नचैवं । किंतुभक्त्यनुसारेणफलदइतिभावेनाह । यइति । येमयिप्रीत्यावर्ततेतेष्व

अपिचेत्सुदुराचारो भजतेमामनन्यभाक् । साधुरेवसमंतव्यः सम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥
क्षिप्रंभवतिधर्मात्मा शश्वच्छांतिंनिगच्छति । कौंतेयप्रतिजानीहि नमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मांहिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युःपापयोनयः । स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं ॥ ३२ ॥

हंप्रीत्यावर्तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ भक्तेःप्रशंसाक्रियते । अपिचेदित्यादिना । सुदुराचारोपिभगवद्भक्तोयःकश्चिद्देवांशःऋष्यादिःस्वयोग्याधिकपुण्यापगमायदैवादत्यंतदुराचारोपिअनन्यभाक्स्वातंत्र्येणान्यभजनहीनःसन्मांभजतेचेत्ससाधुरेवमंतव्यः । कुतःहियस्मात्सचंद्रसूर्याद्यंशःसम्यग्व्यवसितःसंजातसमीचीनभगवत्तत्वनिश्चयवानतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ सम्यग्व्यवसायवत्वेपिसुदुराचारःकुतःसाधुर्मंतव्यःइत्यतआह । क्षिप्रमिति । सम्यग्व्यवसायवत्वात्क्षिप्रंधर्मचित्तोभवति । शश्वच्छांतिंशाश्वतमोक्षंचसम्यगधिगच्छति । हेकौंतेयमेभक्तःदुराचारोपिनप्रणश्यति । नरकाद्यनर्थंनप्राप्नोति । एतच्चदेवदेवांशऋष्यादिविषयंज्ञेयं ॥ ३१ ॥ कैमुत्येनचैतत्के

र्महिमानमाह । मांहीत्यादिना । हेपार्थपापयोनयःस्वयमुत्तमवर्णाअपिपापहेतुकायोनिर्जन्मयेषांतेपापयोनयः । तेकइत्यतउक्तंस्त्रियइत्यादिना । स्वतःपुमांसोपिपापात्सुद्युम्नस्येलात्वमिवस्त्रीत्वंप्राप्तायेयेचस्वतोब्राह्मणादिरपिपापाद्वैश्यादिहीनवर्णतांप्राप्ताःशूद्रत्वंवाप्राप्ताःमामाश्रित्यवर्तेरन् । मयिभक्तिमंतोभवेयुःतेपिपरांगतिंयांति ॥ ३२ ॥ पुण्याःपुण्यहेतुकाःब्राह्मणाःशूद्रादिहीनवर्णाअपिस्वयंयदिपुण्यवशेनब्राह्मणत्वंप्राप्ताः । तथाराजत्वंऋषित्वंवाप्राप्ताःपरांगतिंयांति । किंपुनःस्वाभाविकाःएतेस्त्रीवैश्यादयःपरांगतिंयांती

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्या भक्ताराजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां ॥ ३३ ॥ मन्मनाभवमद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु । मामेवैष्यसियुंक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥ ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

तिवाच्यमित्यर्थः । अत्रनैमित्तिकस्त्रीवैश्यादिग्रहणमध्येनैमित्तिकपुंसांस्त्रियःपुमांसोवैश्याःशूद्राइत्यनुक्तिस्तुस्वभावतःस्त्रीणांकेनापिहेतुनापुंस्त्वाभावेननैमित्तिकपुंसामभावादेवनस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्वभावादेवयाःस्त्रियइत्युक्तेरिति । अतोभक्तेःसाधनोत्तमत्वादेवअनित्यमसुखंसुखहीनंइमंभक्त्यादिसाधनभूतंलोकंदेहंभूलोकंवाप्राप्यअविलंबेनमांभजस्व ॥३३॥ भजनप्रकारंदर्शयन्तस्यफलमाह । मन्मनाइति । एवंमन्मनस्त्वादिप्रकारेणमत्परायणःसन्नात्मानंमनोमयियुंक्त्वामामेवैष्यसिप्राप्स्यसीति ॥३४॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघ

वेंद्रयतिकृतेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ॐ॥षष्ठेध्यायेध्यानयोगउक्तः । नवमांतेचमन्मनाइत्यादिनातद्ध्यानंस्मारितं । तच्चध्येयसापेक्षं । अतोध्यानार्थंभगवद्विभूतिरूपाणिअत्राध्यायेअग्रेहंततेकथयिष्यामीत्यादिनाप्राचुर्येणवक्ष्यन्नादौबुद्ध्यादीनांमहर्ष्यादीनांसामर्थ्यातिशयोपेततयानिर्माणरूपंविशेषकारणत्वंचभगवतोवक्ति । यद्यपिभोक्तारंयज्ञतपसामित्यादिनापंचमांतादौध्येयमुक्तं । तथापिविशिष्टाधिकारिणांभगवद्विभूतयउपास्याइतितदुक्तिरत्रेति । उक्तरूपविशेषकारणत्वमपिविशिष्टाधिकारिध्येयमिततस्याप्यत्रोक्तिः । ननुविभूतिरूपाण्यपिरसोहमप्सुकौंतेयेत्यादिनाअहंक्रतुरित्यादिनाचोक्तान्येव । सत्यं । अत्रविस्तरेणोच्यंतइत्यदोषः । अतएवास्यविभूत्यध्यायइतिव्यपदेशः । तदुक्तेर्बहुत्वेनैकवाक्यताचाध्यायस्य । विभूतिशब्दार्थमग्रेवक्ष्यामः । तत्रपार्थस्यश्रोतृत्वसंपत्तिप्रतिपादनायतद्विशेष

श्रीभगवानुवाच । भूयएवमहाबाहो शृणुमेपरमंवचः । यत्तेऽहंप्रीयमाणाय वक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ नमेविदुःसुरगणाः प्रभवंनमहर्षयः । अहमादिर्हिदेवानां महर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥

णोक्तिपूर्वंसंबोध्यप्रतिजानीते । भूयएवेति । हेमहाबाहोभूयएवपुनरेवमेपरमंवचःमाहात्म्यप्रतिपादकंवचनंशृणुश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुरु । प्रीयमाणायमद्वचःश्रुत्वासंतोषंप्राप्नुवते । अनेनश्रोतृत्वसंपत्तिरुक्ता । तेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छयावक्ष्यामीति ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातमहिमानमाह । नमइति । सुरगणामहर्षयश्चमेप्रभवंप्रभावंमहिमानंनविदुःप्रभवमुत्पत्तिमदधीनामुत्पत्तिंजगतइतियोज्यं । नविदुःनजानंति । देवादिजगतोभगवदधीनामुत्पत्तिंसुरगणादयोनजानंति । किमुतान्यइत्यर्थः । यद्वामेप्रभवंममोत्पत्तिंसुरगणादयोनविदुरित्यर्थः । भगवन्महिमवज्जगदुत्पत्तिवच्चभगवदुत्पत्तिंविद्यमानांनजानंतीतिनभ्रमितव्यं । किंतुमहिमजगदुत्पत्त्योःसत्वमिवभगवदुत्पत्तेःस

त्वमेवनास्तीति । तदभावादेवनविदुरितिज्ञेयं । प्रभावजगत्प्रभवयोरिवमेप्रभवःकुतोनेतिचेत्तत्रोच्यते । अहमादिरिति । देवानांमनुष्याणांचउपलक्षणमेतत् । देवादिकृत्स्नजगतोहमादिःकारणंहियतोतोमेप्रभवोनेति । सर्वस्यमत्सृष्टत्वेन । मज्जनकस्यान्यस्याभावात् । असतश्चपूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वायोगात् । आत्माश्रयापत्त्यामयैवमज्जननायोगादितिभावः । तदाहसूत्रे ॐअसंभवस्तुसतोनुपपत्तेरिति ॥ २ ॥ स्वज्ञानान्मोक्षाख्यमहिमानंचाह । योमामिति । योधिकारीअजमुत्पत्तिहीनं । अनश्वासावादिश्चतं । सर्वचेष्टकंकारणभूतंच । अनितेरंतर्णीतण्यर्थात्पचाद्यच् । यद्वाअनस्यमुख्यप्राणस्यकारणंच । लोकानांमहास्वामिनंमांवेत्तिजानातिसमर्त्येषुमनुष्येषुअसंमूढःसंमोहहीनःभ्रांतिहीनःसन्सर्वपापैःप्रमुच्यतेमुक्तोभवति ॥ ३ ॥ मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वमहिमानमुक्त्वाबुद्ध्यादिप्रदत्वमहिमानंचाह । बुद्धिरिति । यद्वाहमादिर्हिदेवानामितिदेवाद्युपलक्षितसर्वकारणत्वंस्वस्योक्तं । तत्रकेषांचिद्बुद्ध्यादीनांमहर्ष्यादीनांचसामर्थ्यातिशयोपेततयानिर्माणरूपविशेषकारणत्वोक्त्याप्रागुक्तंप्रपंचयति । बुद्धिरित्यादित्रयेण । बुद्धिरंतःकरणंकार्याकार्यनिश्चयोवा । ज्ञानंतुप्रतीतिसामान्यं । असंमोहःअकार्येच्छा भावःमिथ्याज्ञानाभावोवा । क्षमाक्रोधाभावेनसहापकर्तुरनपकरणं । सत्यंयथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानंवचनंवा । दमइंद्रियनिग्रहः । शमोभगवन्निष्ठता । सुखमनुकूलवेदनीयं । दुःखंप्रतिकूलवेदनीयं । भव

योमामजमनादिंच वेत्तिलोकमहेश्वरं । असंमूढःसमर्त्येषु सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमासत्यंदमःशमः । सुखंदुखंभवोभावो भयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥

उत्पत्तिः । भावःसत्ता । भयंत्रासः । अभयंत्रासविरोधिमनोव्यापारः ॥ ४ ॥ अहिंसापरप्राणिपीडाभावः । समताद्वंद्वेषुनिर्विकारत्वं । तुष्टिर्विषयालंबुद्धिः । तपोब्रह्मचर्यादिः । दानंधर्मार्जितवित्तस्यपरस्वत्वापादनं । यशःकीर्तिः । अयशोपकीर्तिः । पृथग्विधाः नानाविधाःएतेभावाःधर्माःभूतानांप्राणिनांमत्तएवभवंतिइति ॥ ५ ॥ नकेवलंभूतानांबुद्ध्यादिधर्माःमत्तोभवंति । किंतुभूतान्यपिमत्तएवभवंतीत्याह । महर्षयइति । मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः । वसिष्ठश्चमहातेजःपूर्वेसप्तर्षयःस्मृताइत्युक्ताः । पूर्वेपूर्वमन्वंतरस्थास्सप्तमहर्षयः । मानसाःब्रह्मणोमनोपत्यतयाजाताःपूर्वेप्राथमिकाश्चत्वारःस्वायंभुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाख्याःमनवः । यद्वामनुअवबोधनेइत्यतःउप्रत्ययेबोधवैशेष्याद्ब्रह्माद्यादेवाःविप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रभेदेनचतुर्धास्थितत्वाच्चत्वारः । उक्तंहिबृहद्भाष्येप्रथमाध्यायेचतुर्थेऽव्या

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः । भवंतिभावाभूतानां मत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयःसप्तपूर्वे चत्वारोमनवस्तथा । मद्भावामानसाजाता येषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥

कृतब्रह्मणे । विष्णोर्ब्राह्मणजातिःसन्जज्ञेब्रह्माचतुर्मुखः । इतोग्रेजगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत । वायुःसदाशिवोनंतोगरुडःशक्रएवच । कामश्चवरुणश्चैवसोमःसूर्योयमस्तथा । एवमाद्याःक्षत्रियास्तुदेवताब्रह्मनिर्मिताइति । तथाविवस्वादिंद्रवरुणविष्णुभ्योन्येदितेःसुताः । रुद्रादन्येतथारुद्राःवायोरन्येचवायवः । अग्नेरन्येचवसवोवैश्याइत्येवकीर्तिताः । तथाअश्विनौपृथिवीचैवकालोमृत्यवएवच । शूद्रदेवाःसमुद्दिष्टादेववर्णाइतिस्मृताइतिच । विवस्वदिंद्रवरुणानांक्षत्रियत्वाद्विष्णोरवर्णत्वात्तेभ्योन्येष्टावादित्याग्राह्याइतिविष्णुभ्यइत्युक्तं । अग्नेर्ब्राह्मणत्वादग्नेरन्यइत्युक्तं । सप्तैववसवोवैश्याः । सदाशिवस्यक्षत्रियत्वाद्रुद्रान्यइत्युक्तं । दशैवरुद्रावैश्याइत्यर्थः । मद्भावामत्तोभावोजन्मयेषां

तेमद्भावाःमत्तएवोत्पत्तिमंतइत्यर्थः । लोकेइमाःप्रजायेषांप्रागुक्तमनूनांपुत्रपौत्रादिरूपेणवर्ततेतेमद्भावाइत्यन्वयः । नचततोमनून्ससर्जोते मनसालोकभावनान् । इत्युक्त्याब्रह्मसृष्टानांस्वायंभुवादीनांकथंमद्भावाइत्युक्तिरितिशंक्यं । ब्रह्मांतर्यामिणोमत्तोजनिमंतइत्यर्थकत्वान्म द्भावाइत्यस्य । ब्रह्मातुद्वारमात्रं । नचैवमपिप्रियव्रताद्यपत्यतादशायामेवोत्पन्नानांतेषांमनुसंज्ञकत्वेनमानसत्ववेलायांतदभावेनमनवइतिउ क्तिरयुक्तेतिवाच्यं । मानसदेहात्यागेनैवप्रियव्रतादावुत्पन्नानांद्वयोर्देहयोरैक्येनमनुत्वोपपत्तेःइत्येतद्भाष्यटीकायामेवोक्तेः ॥ ६ ॥ उक्तमा हात्म्यज्ञानस्यफलमाह । एतामिति । एतांनमेविदुःसुरगणाइत्यादिनोक्तांविभूतिंविशिष्टभवनंसुरगणाद्यवेद्यत्वरूपांमहत्तांवक्ष्यमाणनाना विधभवनंवा । योगंचबुद्ध्यादिसर्वस्रष्टृत्वोक्त्यालब्धं । प्रभवपदस्यप्रभावमितिव्याख्यानेनप्रभवपदेनोक्तंवाममसामर्थ्यंच । युज्यतेनेनयो

एतांविभूतियोगंच ममयोवेत्तितत्त्वतः । सोऽविकंपेनयोगेन युज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥ अहंस र्वस्यप्रभवो मत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमां बुधाभावसमन्विताः ॥ ८ ॥

गोसावुपायःशक्तिरेवचेत्युक्तेः । तत्वतोयोवेत्तिसोविकंपेननिश्चलेनयोगेनध्यानरूपोपायेनयुज्यतेयुक्तोभवति । अत्रार्थेसंशयोनेत्यर्थः ॥७॥ उक्तफलेविश्वासजननार्थंपूर्वोक्तमहिमज्ञानपूर्वंमांभजंतःसंतीत्यहमित्यादिद्वाभ्यामुक्त्वापुनस्तेषामित्यादिद्वाभ्यांफलंचव्यनक्ति । प्रभवत्य स्मादितिप्रभवःसर्वस्याहमुत्पादकइत्यर्थः । मत्तःसर्वंप्रवर्तते । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनुकूलव्यापारवद्भवति । लयादिरपिमदायत्तइत्युप लक्ष्यतेइतिमत्वाबुधाःज्ञानिनःभावसमन्विताःभावेनभक्त्यासमुपेताःसंतःमांभजंते । पत्रपुष्पादिभिरर्चयंतिध्यायंतिचेत्यर्थः । अत्रपूर्वार्धे नैवमामित्यस्यलाभात्पुनर्मामित्युक्तिर्जीवेश्वरैक्याभिप्रायेणस्वात्मानमुद्दिश्याहमेवसर्वस्यप्रभवइतिमत्वाभजंतइतिप्रतीतिनिरासाय ॥

॥ ८ ॥ पुनर्भजनप्रकारमेवाह । मच्चित्ताइति । मन्निष्ठमनस्काः । मद्गतप्राणाःमद्विषयचेष्टावंतः । बोधयंतःशिष्यान्प्रतिबोधयंतोमामु पदेशेनेतियोज्यं । परस्परंमांकथयंतःकीर्तयंतश्च नित्यमितिसर्वत्रान्वेति । तुष्यंतितृप्ताभवंति । विषयेष्वलंबुद्धिमंतोभवंति । तत्रहेतुः रमंतिचसुखमनुभवंतिचेति ॥ ९ ॥ सततयुक्तानांनित्यंमयिनिबद्धचित्तानांप्रीतिपूर्वकंमांभजतांतेषांतमेवबुद्धियोगंज्ञानरूपंमुक्त्युपा यंददामि । येनबुद्धियोगेनमामुपयांतितमित्यन्वयः ॥ १० ॥ अनाद्यज्ञानकृतबंधसत्वात्कथंतत्प्राप्तिरित्यतआह । तेषामेवेति । तेषा

मच्चित्तामद्गतप्राणा बोधयंतःपरस्परं । कथयंतश्चमांनित्यं तुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ तेषांसतत युक्तानां भजतांप्रीतिपूर्वकं । ददामिबुद्धियोगंतं येनमामुपयांतिते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थ महमज्ञानजंतमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥ अर्जुनउवाच । परंब्रह्म परंधाम पवित्रंपरमंभवान् । पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं ॥ १२ ॥

मनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेव । नतुकिंचित्फलमुद्दिश्य । अहमज्ञानजंतेषांतमःसुखदुःखादिक्लेशरूपबंधंभास्वताविरोधिनाशनदक्षतयाप्रका शमानेनज्ञानाख्यदीपेनआत्मभावस्थःतदीयचित्तवृत्तिस्थस्सन्नाशयामीति ॥ ११ ॥ एवंसंक्षेपेणोक्तंविभूतियोगंचश्रुत्वाविस्तरेणज्ञातु कामःतत्स्तुतिपूर्वकंतद्वक्तुंप्रार्थयते । परमित्यादिभिःसप्तभिः । हेकेशवेत्यग्रेतनमाकृष्यते । भवान्परमुत्तमंब्रह्मपरिपूर्णवस्तुपरंधामउत्त माश्रयःपरमंपवित्रंत्वांऋषयोवसिष्ठाद्यादेवर्षिनारदोसितादयश्चपुरुषंपूर्णषड्गुणंशाश्वतंनिर्विकारंदिव्यंलोकविलक्षणंआदिदेवंअजं

न्महीनंविभुंविशिष्टतयाविविधतयाचभवनहेतुनाविभुशब्दवाच्यमाहुः ॥ १२ ॥ अहंसर्वस्येत्यादिनास्वयंचमेमह्यंब्रवीषिवदसि ॥ १३ ॥ हेकेशवयन्मांप्रतिवदसिसर्वमेतन्माहात्म्यंऋतंसत्यमेवमन्ये । केशवशब्दार्थउक्तःप्रथमाध्याये । हेभगवन्षड्गुणयुक्त तेव्यक्तिसामर्थ्यातिशयंदेवादानवाश्चनविदुः । हीतिनयस्येंद्रोवरुणोनमित्रइत्यादौप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तर्हिकोजानातीत्यतआह । स्वयमेवेति । हेपुरुषोत्तमत्वंस्वयमेवान्यदनपेक्ष्यात्मनास्वसामर्थ्येनात्मानंवेत्थजानासि । भूतभावनभूतानामुत्पादकभूतेशभूतनिया

आहुस्त्वामृषयःसर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितोदेवलोव्यासः स्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्ये यन्मांवदसिकेशव । नहितेभगवन्व्यक्तिं विदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थत्वंपुरुषोत्तम । भूतभावनभूतेश देवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथंविद्यामहं योगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् । केषुकेषुचभावेषु चिंत्योऽसिभगवन्मया ॥ १७ ॥

मक ॥ १५ ॥ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते । वक्तुमिति । दिव्याःयाविभूतयः । याभिर्विभूतिभिःत्वमिमान्लोकान्व्याप्यतिष्ठसि । ताविभूतीरशेषेणवक्तुंअर्हसीत्यर्थः । विभूतयोनामविविधतयानानारूपतयारामकृष्णादितयाभूतानिरूपाणि । यद्वायेषांविष्णुस्वरूपाणांसन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वंस्वजातेःस्याद्विभूत्याख्यानितानित्वित्युक्तदिशास्वसंनिधिनिमित्तेनवस्तुषुस्वजात्युत्तमतापादकरूपाणि ॥ १६ ॥ नित्यंमच्चिंतनयाविभूतिरूपाणिजानीहिकिंमद्वचनप्रार्थनयेत्यतआह । कथमिति । त्वांपरिचिंतयन्नप्यहंत्वद्वचनाभावे । हे

योगिन्ननंतशक्ते विभूतीःकथंविद्यांजानीयां । अतोहेभगवन्मयाकेषुकेषुभावेषुपदार्थेषुतेषांस्वजात्युत्तमतापादकतयास्थितःसन्चिंत्यो सि ॥१७॥ तामात्मनोविभूतिंवस्तूनांविशिष्टताप्रदमात्मनोरूपंविविधतया(नानाविधतया)भूतंरूपंच । एकवचनंसमुदायाशयं । योगंसामर्थ्यंचविस्तरेणभूयःपुनःपुनःकथय । तेवचोमृतंशृण्वतोमेतृप्तिर्नास्ति । जनार्दनशब्दार्थउक्तस्तृतीयाध्याये ॥ १८ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेणेत्यस्योत्तरंवदन्प्रतिज्ञांतावत्करोति । हंतेति । हंतहर्षे । यादिव्याःआत्मविभूतयःवस्तूनांविशिष्टताप्रदरूपाणिविविधस्वरू

विस्तरेणात्मनोयोगं विभूतिंचजनार्दन । भूयःकथयतृप्तिर्हि शृण्वतोनास्तिमेऽमृतं ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच । हंततेकथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतोविस्तरस्यमे ॥१९॥ अहमात्मागुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्चमध्यंच भूतानामंतएवच ॥२०॥ आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहंशशी ॥ २१ ॥

पाणिच । तानिरूपाणिप्राधान्यतःप्रधानतयास्थितानि । तेतुभ्यंकथयिष्यामि । मेविस्तरस्यविभूतिराशेरंतःसमाप्तिर्नास्ति । अतोनाशेषेणवचनंयुक्तमितिभावः ॥ १९ ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्यइत्यस्यप्रश्नस्यसर्वभूतेष्वपिचिंत्यइतिभावेनसर्वभूतस्थत्वंतावत्सामान्यतोवक्ति । अहमिति । हेगुडाकेशजितनिद्र । अहमात्माव्याप्तोपिसर्वभूतानांहृदयगुहायांस्थितः । अहमेवभूतानामादिर्मध्यमंतश्च । सृष्टिस्थितिलयकर्ताचेत्यर्थः ॥ २० ॥ द्विविधंभगवतोविभूतिरूपंप्रत्यक्षंतिरोहितंच । तत्रप्रत्यक्षंविष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामादिरूपं । तिरोहितंतुपदार्थेष्वन्यतउत्कर्षप्रदत्वेनसन्निहितं । द्विविधविभूतिरूपाणिसंकलय्याह । आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानांमध्येअ

हंविष्णुरस्मि । सर्वत्रव्याप्तत्वात्सर्वेषुप्रविष्टत्वाद्वाविष्णुनामास्मि । विष्लृव्याप्तावित्यतःक्नुप्रत्ययः । विशप्रवेशनइत्यतःक्नुप्रत्यये शकारस्यषत्वेविष्णुरितिसिद्धेः । केषुकेष्वितिपृष्टस्योत्तरमाह । ज्योतिषामिति । ज्योतिषांप्रकाशरूपाणांमध्येअंशुमान्विश्वव्यापिरश्मियुक्तोरविरहमस्मि । ज्योतीरूपेभ्योरवेराधिक्यहेतुतयारवेणवेदशब्देनईयतेज्ञायतेइतिव्युत्पत्त्यारविनामकःसन्रवौसन्निहितोस्मीत्यर्थः । रवशब्दउपपदेइणगतावित्यतःक्विप्‌उपपदांतलोपः । मरुतामेकोनपंचाशन्मरुतांमध्येतेभ्योमरीचिनाम्नोमरुतआधिक्यहेतुतयामरशब्दोक्तोदकवान्मेघोमरीतंचालयतीतिव्युत्पत्त्यामरीचिनामासन्मरीचिमरुतिसन्निहितोस्मि । नक्षत्राणांमध्येतेभ्यःशशिन

वेदानांसामवेदोऽस्मि देवानामस्मिवासवः । इंद्रियाणांमनश्चास्मि भूतानामस्मिचेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणांशंकरश्चास्मि वित्तेशोयक्षरक्षसां । वसूनांपावकश्चास्मि मेरुःशिखरिणामहं ॥ २३ ॥

आधिक्यहेतुतयाशशिशब्दितातिसुखवत्त्वहेतुनाशशिनामासन्शशिनिचंद्रेस्थितोस्मि । एवमग्रेसर्वत्रतिरोहितेष्वर्थोध्येयः । ग्रंथगौरवभयान्निरुक्तिमात्रंवक्ष्यामः ॥ २१ ॥ साम्यहेतुनासामवेदनहेतुनावेदेस्थितःसामवेदनामा । वसंत्यत्रेतिवासःसर्वदेशःतत्रवर्ततइतिवासवः । वसतेरधिकरणेघञ्तस्मिन्नुपपदेवृतुधातोर्डः । अवबोधरूपत्वान्मनःमनुतेरसुन् । चेतोनेतृत्वाच्चेतना । स्त्रीरूपेणचेतनायांस्थितत्वात्स्त्रीलिंगं । यद्वाभूतानांचेतनारूपसारधर्मदइत्यर्थः । चेतनानामचेतसोव्याप्तिः । साचबहुस्मरणशक्तिश्चचेतनेत्यभिधीयतइत्युक्तादिशाज्ञेया ॥ २२॥ सुखकारणत्वाच्छंकरनामा । वित्तस्वामित्वाद्वित्तेशनामाकुबेरस्थः । पावकःपावयतिशोधयतीतिव्युत्पत्त्यापावकनामा

पवशुद्धावित्यतोंतर्णीतण्यर्थात्ण्वुल् । शुद्धिकर्तेत्यर्थः। मेरुरित्यत्रमाईरुरितिविभागः ईरयतिप्रेरयतीतिइरःप्रेरकः माशब्दोनिषेधार्थः।ईरः प्रेरकोस्यान्योमानास्तीतिमेरःमेरएवमेरुः। ईरप्रेरणइत्यतःताच्छील्यार्थेउप्रत्ययः।शिखरिणांपर्वतानां ॥२३॥पुरोधसांपुरोहितानांबृहतां पतित्वाद्बृहस्पतिनामानं । सेनानीनांसेनानेतॄणांस्कंदनात्स्वस्माज्जगतोनिष्कासनात्स्कंदनामा । स्कंदिर्गतिविशोषणयोरितिधातोरच् । सरसांसरोवराणांसागरः । गिरतीतिगरः गॄनिगरणेपचाद्यच् । सारस्यगरःसागरःरशब्दलोपोनिरुक्तत्वात् । सारभोक्तृत्वात्सागरनामास मुद्रस्थः ॥२४॥विरोधिनांभर्जनाद्दहनाद्भृगुत्वामाभृगुस्थः । मुख्यत्वादेकं । चतुर्विधनाशहीनत्वादक्षरनामाप्रणवस्थः । जान्जातान्पातीति

पुरोधसांचमुख्यंमां विद्धिपार्थबृहस्पतिं । सेनानीनामहंस्कंदः सरसामस्मिसागरः ॥ २४ ॥ मह र्षीणांभृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं । यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मि स्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥ अश्व त्थःसर्ववृक्षाणां देवर्षीणांचनारदः । गंधर्वाणांचित्ररथः सिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥

जपःयाज्यत्वाद्यज्ञः।जपश्चासौयज्ञश्चेतिव्युत्पत्त्याजपयज्ञनामाजपरूपयज्ञस्थः । स्थावराणांगतिहीनानांहिमालयइति । ह्रीश्चमाचतयोरा लयआश्रयः । ह्रीमालयःसएवहिमालयः । ह्रीश्रीशब्दितलक्ष्मीरूपद्वयस्यआश्रयत्वाद्धिमवत्पर्वतस्थः ॥ २५ ॥ अश्ववत्तिष्ठतीत्यश्वत्थ नामाश्वत्थगतः नराणामपेक्षितंनारं । तद्ददातीतिनारदनामानारदस्थः । विचित्राधिदेवादिरथवत्त्वाच्चित्ररथनामातन्नामकगंधर्वस्थितः सुखरूपत्वात्कः । पाल्यतेजगदनेनेतिपिः । पारक्षणइत्यतःकिः । आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । लीयतेजगदनेनेतिलःलीश्लेषणइत्य तोडः । लादानइत्यतोवाकः । कश्चासौपिश्चासौलश्चेतिकपिलःसुखंपिबत्यनुभवतिलीलयेतिवाकपिलः ॥२६॥ अत्युत्कृष्टकीर्तिमत्त्वहेतुना

उच्चैःश्रवोनामानममृतोद्भवंक्षीरसमुद्रजातोच्चैःश्रवःस्थंविद्धि । तदैरंमदीयंसरइति मुक्तिस्थसरसोलक्ष्म्यात्मकत्वोक्तेःऐरंश्रीःतामवतीतिऐ
रावतनामानंइंद्रवाहनस्थंविद्धि । नरेश्वरत्वहेतुनानराधिपनामानंचक्रवर्त्यादिस्थंविद्धि॥२७॥ सर्वदोषवर्जितत्वादरिभिर्वर्जनाद्वावज्रनामा
इंद्रायुधस्थः । कामितार्थदोग्धृत्वात्कामधुङ्नामाकामधेनुस्थः । कंसुखंतस्यदराःप्रभेदाःतान्पिबत्यनुभवतीतिकंदर्पनामा । प्रकृष्टजननकार
णमन्मथस्थः । सर्पाणामेकशिरसां । वासस्यकंवासकंअतिशयार्थउकारःवासुकःतद्दातृत्वेनतद्वान्वासुकिःमत्वर्थकइकारप्रत्ययः । वासुकिर्वा
ससुखदइतिनिरुक्तेः ॥ २८ ॥ नागानामनेकशिरसांदेशकालगुणानंत्यहेतुनानंतनामाशेषगतः । यादसांजलचराणांउत्कृष्टानंददत्वाद्व

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धिमाममृतोद्भवं । ऐरावतंगजेंद्राणां नराणांचनराधिपं ॥ २७ ॥ आयु
धानामहंवज्रं धेनूनामस्मिकामधुक् । प्रजनश्चास्मिकंदर्पः सर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥ अनंत
श्चास्मिनागानां वरुणोयादसामहं । पितॄणामर्यमाचास्मि यमःसंयमतामहं ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चा
स्मिदैत्यानां कालःकलयतामहं । मृगाणांचमृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्चपक्षिणां ॥ ३० ॥

रुणनामावरुणस्थः । णश्चनिर्वृतिवाचकहइत्युक्तेः । वरशब्दस्यउकारोंतादेशः । वृणोतीतिवावरुणःवृञउणप्रत्ययः । ऋगतावितिधातोर्यत्प्रत्य
येअर्यंज्ञेयंतन्मातिजानातीत्यर्यमनामातन्नामकपितृस्थः । संयमतांनियमनंकुर्वतांयमःनियमनहेतुनायमनामायमाख्यसारधर्मप्रदइत्यर्थः
॥२९॥ प्रकृष्टःह्लादःसुखंयस्येतिप्रह्लादनामातन्नामकदैत्यस्थः । कलयतामाकलयतांबंधनादिकुर्वतांवाकालः । कलज्ञानइतिधातोःसर्वंकलं
यतीतिकालनामाकालस्थः । स्वात्मानंमृगयंत्यन्वेषयंतीतिमृगाःभक्तास्तदधिपतित्वान्मृगेंद्रनामामृगेंद्रस्थः । विशेषेणनताःविनतास्तेषांआ

श्रयतयातत्संबंधीवैनतेयः। वैनतेयोनतास्पदइतिनिर्वचनात्संबंधेढक् ॥३०॥ पवतांशोधकानांवेगवतांवा। पांतीपाःपारक्षणेक्विप्। पाभिः पालकैःवननीयत्वाद्भजनीयत्वात्पवनःपवनस्थःलोकंरमयतीतिरामःलोकोस्माद्रमतइतिवारामः। रमेर्घञ्। झषाणांमीनानां। माङ्मानइ त्यतोमाशब्देनज्ञानंतस्याल्पताज्ञापनायह्रस्वतयानिर्देशः। ऊनार्थेचोनमिष्यतइत्युक्तेः। लोकस्यमंअल्पज्ञानंकरोतीतिमकरनामा। मकरा ख्यजंतुगतः। असारतयासंसारंजहतस्त्यजतोऽवतिरक्षतीतिजाह्नवीनामागंगास्थः ॥ ३१ ॥ सृज्यंतइतिसर्गाःभूतानितेषांसृष्टिस्थिति लयहेतुरहमेवेत्यर्थः। आत्मनोजीवानधिकृत्यपतितत्वेनवर्ततेज्ञप्तिस्वरूपश्चेत्यध्यात्मविद्यानामाब्रह्मविद्यास्थः । प्रवदतांजल्पवितंडादिक

पवनःपवतामस्मि रामःशस्त्रभृतामहं। झषाणांमकरश्चास्मि स्रोतसामस्मिजाह्नवी ॥ ३१ ॥ स र्गाणामादिरंतश्च मध्यंचैवाहमर्जुन। अध्यात्मविद्याविद्यानां वादःप्रवदतामहं ॥ ३२ ॥ अक्ष राणामकारोऽस्मि द्वंद्वःसामासिकस्यच। अहमेवाक्षयःकालो धाताऽहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

थांकुर्वतांवाच्यत्वहेतुनावादनामावादकथास्थः ॥ ३२ ॥ अइत्याक्रियमाणत्वादकारनामाअकारस्थः। सामासिकस्यसमासस मूहस्य। बहिरंतर्द्विरूपत्वेनद्वंद्वनामाद्वंद्वसमासस्थः। क्षयहीनत्वादक्षयनामासंहर्तृत्वात्कालनामासन्। अक्षयकालस्थः। उत्तरा वधिशून्यांशिकालगतः। कलच्छेदनइतिधातोः। धाताधारणपोषणकर्ता। डुधाञ्धारणपोषणयोः। सर्वदिङ्मुखत्वहेतुनाविश्व तोमुखनामाचतुर्मुखस्थइत्येके। सर्वत्रस्थितमुखोपलक्षितसर्वावयववानित्यर्थइत्यन्ये ॥ ३३ ॥ सर्वहरोमारकत्वहेतुनामृत्युनामामृत्यु

स्थः । भविष्यतामुत्पत्स्यमानानामुद्भावयतीतिव्युत्पत्त्योद्भवनामाउद्भवस्थः । कीर्त्यत्वाश्रयत्ववक्तृत्वहेतुभिःकीर्तिश्रीवाङ्नामासन्की
तौंश्रियांवाचिचस्थितः । स्मरणीयत्वात्स्मृतिनामास्मृतिस्थः । मेधाधृतिक्षमारूपत्वात्तत्तन्नामामेधाधृतिक्षमास्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सार
त्वाद्बृहत्सःअमेयत्वादमःबृहत्सश्चासावमश्चेति बृहत्सामनामा । रथंतरवैरूपवैराजशाक्वरादिसाम्नांमध्येतदाधिक्यहेतुतयाबृहत्सामस्थः ।
स्वगायकांस्त्रातीतिव्युत्पत्त्यागायत्रीनामा । त्रिष्टुब्जगत्यादिछंदोभ्यआधिक्यहेतुतयागायत्रीछंदःस्थः । मार्गाणांशीर्षस्थानत्वान्मार्ग

**मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यतां । कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥३४॥ बृ
हत्सामतथासाम्नां गायत्रीछंदसामहं । मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं
छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं । जयोस्मिव्यवसायोस्मि सत्वंसत्त्ववतामहं ॥ ३६ ॥ वृष्णी
नांवासुदेवोस्मि पांडवानांधनंजयः । मुनीनामप्यहंव्यासः कवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥**

शीर्षनामामासेभ्यआधिक्यहेतुतयामार्गशीर्षमासस्थः । कुत्सितांसुष्ठुभूतांचमांज्ञानंकरोतीतिकुसुमाकरनामाअन्यऋतुभ्यआधिक्यहेतुना
वसंतऋतुस्थः ॥ ३५ ॥ छलयतांकापव्यमाचरतांक्रीडापरत्वहेतुनाद्यूतनामाद्यूतस्थः । प्रकाशकत्वात्तेजोनामातेजःस्थः । जयिनांजय
रूपसारप्रदत्वहेतुनाजयोस्मि । व्यवसायोनिश्चयःव्यवसायिनांव्यवसायरूपसारधर्मदातास्मीत्यर्थोज्ञेयः । सत्त्ववतांसत्त्वरूपसारधर्मप्र
दोस्मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ वासयतिसर्वमाच्छादयतिनिवासयतीतिवावासुः । वसआच्छादनेवसनिवासइत्यतोवाण्यंतादुण् । सर्वत्रवसती

तिवावासुः वसतेरुण् । सचासौदेवश्चक्रीडादिगुणविशिष्टश्चेतिवासुदेवः । धनंजयतीतिधनंजयनामाधनंजयस्थः । सर्वस्माद्विशिष्टत्वाद्विः आसमंतात्सःगतः । सुगतावित्यतोडः । विश्वासावासश्चसर्वगतश्चेतिव्यासः । यद्वाविशिष्टाआसास्थितिर्यस्यासौव्यासः । आसउपवेशनेइ तिधातोः । उशइच्छायामितिधातोःसर्गादीच्छावत्त्वादुशनानामासन्नुशनाकविःउशनसिकवौस्थितइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ दमयतांदंडंकुर्वतांदंड नहेतुनादेडनामादंडनरूपधर्मदातास्मीत्यर्थः । जिगीषतांनीतिरस्मिनीतिरूपसारप्रदोस्मि । गुह्यानांगोपनीयानांमुनीनामीड्यत्वसंबंधे नमुनीनामिदंमौनं । शब्दस्वभावान्नपुंसकता । मुनिसंबंधितयामौननामामौनस्थः । ज्ञानवतांज्ञानाख्यसारदोहमित्यर्थः । स्वयंचज्ञान

दंडोदमयतामस्मि नीतिरस्मिजिगीषतां । मौनंचैवास्मिगुह्यानां ज्ञानंज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥
यच्चापिसर्वभूतानां बीजंतदहमर्जुन । नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं ॥ ३९ ॥

रूपत्वेनज्ञाननामा । अत्रशश्यादिषुविजातीयश्रैष्ठ्यदंविभूतिरूपमुक्तं । नक्षत्रादीनांविजातीयत्वात् । सत्त्वंसत्त्ववतामित्यादौधर्मिषुसत्त्वा दिसारधर्मदंविभूतिरूपमुक्तंज्ञेयं । तथैवदर्शितमस्माभिस्तत्रतत्रैव । रुद्राणांशंकरइत्यादौसजातीयश्रैष्ठ्यदंविभूतिरूपमुक्तं । वासवोशनो धनंजययज्ञवज्रसामवेदानांसजातीयैकदेशाधिक्यदंविभूतिरूपमुक्तं । तेषांसजातीयसर्वश्रैष्ठ्याभावात् । देवेषुकवित्वादिगुणेषुचब्रह्म णः । पार्थेषुभीमस्ययज्ञेषुज्ञानयज्ञस्यआयुधेषुचक्रस्यवेदेषुऋग्वेदस्याधिक्यात् ॥ ३८ ॥ बीजंकारणंतदप्यहमेवश्रैष्ठ्यदत्वेन । भगवतः सर्वगतत्वंकुतोमानादित्यतआह । नतदिति । मयाविनायद्भूतंस्यात्तच्चराचरंनास्तियतोतोहंसर्वत्रस्थितइत्यर्थः । यद्वारविप्रभृतिषुश्रे...

दत्वेनतवसन्निधावुक्तेज्योतिरादिषुनेतिप्राप्तं अतःसर्वत्राहमस्मीतिव्यतिरेकमुखेनाह । नतदिति ॥ ३९ ॥ संक्षेपकरणेकारणंदर्शयन्नु पसंहरति । नांतइति । अंतःपर्यवसितिः । अत्रएषइतिपदमावर्तते । एषअहमात्मागुडाकेशेतिआदित्यानामहंविष्णुरित्यादिनाविभूति रूपसंक्षेपउद्देशतःशृंगग्राहिकयाइदमितिविशिष्यनिर्देशेनमयाप्रोक्तः । एषतुवक्ष्यमाणतयाहृदिस्थस्तुविभूतेर्विस्तरोमयाप्रोक्तःप्रोच्यते । वर्तमानेनिष्ठाप्रत्ययः । पुराप्रोक्तइतिवार्थः ॥ ४० ॥ तमेवविभूतिविस्तरंलक्षणोक्त्याह । यद्यदिति । यंयत्सत्वंवस्तुविभूतिमत्स्वजा तितःश्रैष्ठ्योपेतंश्रीमत्संपद्युक्तंऊर्जितंअभिवृद्ध्युपेतंवातत्तद्वस्तुममतेजोरूपेणप्रकाशरूपेणांशेनसहभवतीतितेजोंशसंभवमेवावगच्छजानीहि

नांतोस्तिममदिव्यानां विभूतीनांपरंतप । एषतूद्देशतःप्रोक्तो विभूतेर्विस्तरोमया ॥ ४० ॥ य
द्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोंशसंभवं ॥ ४१ ॥ अथवाब
हुनैतेन किंज्ञातेनतवार्जुन । विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥४२॥ ॐ तत्सदितिश्री
मद्भगवद्गीतासूप० विभूतियोगोनामदशमोध्यायः ॥ १० ॥

॥ ४१ ॥ लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादप्यधिकविभूतिविस्तरमाह । अथवेति । अथवेतिपक्षांतरे । एतेनबहुनाविभूत्या दियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणांविस्तरेणज्ञातेनतवाकिं । नकिमपिफलं । वक्ष्यमाणव्याप्तज्ञानफलादल्पफलत्वादा क्षेपः । नतुवैफल्यादितिभावः । तर्हिकिंज्ञातव्यमित्यतआह । विष्टभ्येति । इदंप्रमाणावगतंकृत्स्नंजगदेकांशेनअनंतांशमध्येएकांशेनैव विष्टभ्यव्याप्यस्थितःसर्वांशेनव्याप्तुंजगत्सहस्रमपिनालं । अतःतादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहं । अतस्तज्ज्ञानमावश्यकमितिभावः । नचै

तज्ज्ञानादेवमोक्षसिद्धौप्रागुक्तपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणांज्ञानंव्यर्थमितितदुक्तिर्व्यर्थेतिशंक्यं । अज्ञात्वैनंसर्वविशेषयुक्तंदेवंपरंकोविमुच्येत बंधादितिश्रुत्याप्रागुक्तज्ञानस्यावश्यकत्वात् । महाफलाधिकारित्वात्तवोभयज्ञानमावश्यकं । नविशेषज्ञानमात्रेणालमितितवैतेनज्ञातेन किमितिभावेनतवेत्युक्तं ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेदशमोध्यायः ॥ १०.॥ ॥ ॐ ॥ पूर्वांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्न मितिव्याप्तरूपोपासनंसंक्षेपेणोक्तं । संक्षेपेणोक्तरूपस्यबुद्धावनारोहेणाशक्यध्यानत्वात्तद्ध्यानसौकर्यायप्राक्संक्षेपेणोक्तविश्वरूपस्थिति रत्रविस्तरेणोच्यतइतिपूर्वानंतर्यमर्थभेदश्चास्येतिध्येयं । विश्वरूपंज्ञातुंतत्प्रष्टुकामःप्रागुक्तमनुवदत्यर्जुनः । मदनुग्रहायेतिद्वाभ्यां । परमंगु

अर्जुनउवाच । मदनुग्रहायपरमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं । यत्त्वयोक्तंवचस्तेन मोहोयंविगतोमम
॥ १ ॥ भवाप्ययौहिभूतानां श्रुतौविस्तरशोमया । त्वत्तःकमलपत्राक्ष माहात्म्यमपिचाव्ययं
॥ २॥ एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसेय
दितच्छक्यं मयाद्रष्टुमितिप्रभो । योगेश्वरततोमेत्वं दर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥

ह्यमतिगोप्यंआत्मानंभगवंतंअधिकृत्यस्थितमध्यात्मंअध्यात्मनामकंयद्वचःत्वयामदनुग्रहायोक्तं । तेनबंधुस्नेहादिरूपोयंमोहोविगतोपगतः मम ॥ १ ॥ हेकमलदलवदायतनेत्र । त्वत्तःभूतानांभवाप्ययौ । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यादिनासप्तमाध्यायादिषुविस्तर शोमयाश्रुतौ अव्ययंमाहात्म्यमपिचश्रुतं ॥ २ ॥ तद्वचनंस्तुवन्ज्ञातव्यविश्वरूपाविर्भावंप्रार्थयते । एवमित्यादिद्वाभ्यां । हेपरमेश्वरयथामे नप्रकारेणात्मानंत्वमात्थवदसि । एतद्वचनंएवमेवसत्यमेव । हेपुरुषोत्तमऐश्वरमचिंत्यशक्तिकंतेरूपंद्रष्टुमिच्छामि ॥३॥ हेप्रभोसमर्थतद्रूपंमया

द्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसे । ततस्तर्हियोगेश्वरसर्वोपायपते । त्वमव्ययमात्मानंस्वरूपंमेमह्यंदर्शय । प्रार्थनायांलोट् । प्रभोइतिवचनंतवातिसमर्थत्वात्त्वच्छक्त्यैवातींद्रियस्यापिदर्शनंस्यादितिज्ञापनाय ॥ ४ ॥ एवंकौतूहलान्वितेनपार्थेनप्रार्थितोभगवान्रूपंदिदर्शयिषुरादौदर्शनंकुर्विंतिविधत्ते । पश्येत्यादिनाचतुष्टयेन । तेरूपंद्रष्टुमिच्छामीत्येकरूपदृष्टिप्रार्थनेपिदिव्यान्यप्राकृतानि । नानाभूताःशुक्लादिवर्णाःआकृतयःसंस्थानविशेषाःयेषांतानि । शतशःसहस्रशःबहूनीतियावत् । मेरूपाणिहेपार्थपश्येतिबहुरूपदर्शनोक्तिःएकस्यैवरूपस्याचिंत्य

श्रीभगवानुवाच । पश्यमेपार्थरूपाणि शतशोथसहस्रशः । नानाविधानिदिव्यानि नानावर्णाकृतीनिच ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणिभारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नं पश्याद्यसचराचरं । ममदेहेगुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा । दिव्यंददामितेचक्षुः पश्यमेयोगमैश्वरं ॥ ८ ॥

शक्त्याविशेषबलेनचानंतरूपसमुदायात्मकत्वाभिप्रायेणेतिज्ञेयं । नानाविधानीत्यस्यविवरणंनानावर्णेत्यादि ॥ ५ ॥ पश्येत्युक्तौकस्तत्रविशेषइत्यतआह । पश्येति । द्वादशादित्यानष्टौवसूनेकादशरुद्रान्पंचाशन्मरुतः । तथाशब्दःसमुच्चये । अदृष्टपूर्वाणिपूर्वमदृष्टानिबहूनिआश्चर्याणिअद्भुतानिच ॥ ६ ॥ ममदेहेमदीयेरूपेपश्य । कृत्स्नमित्यस्यविवरणंसचराचरमिति । जगदिहतवप्रदर्शनीयममदेहे । एकस्थमेकदेशस्थमद्यपश्य हेगुडाकेशजितनिद्र । यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंममदेहेपश्य ॥ ७ ॥ त्वंद्रष्टुमिच्छसि । मयाप्युच्यतेपश्येति ।

तथापित्वंत्वनेनस्वचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसेनशक्तोभविष्यसि । अतस्तेदिव्यंअलौकिकंचक्षुर्ददामिदर्शनशक्तिंददामि । ऐश्वरईश्वरभूतमत्संबंधियोगंसामर्थ्यंपश्येति ॥८॥ अनंतरवृत्तांतंधृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच । तदाह । एवमिति । पश्यमेपार्थरूपाणीत्यादिप्रकारेणोक्त्वेत्यर्थः । महतांयोगानामुपायानांअनंतशक्तीनांवेश्वरः । कुतएतदित्यतउक्तं । हरिरिति । सर्वयज्ञादिभागहरणाद्धरिः(परममनेकविभवोपेतं) । इडोपहूतंगेहेषुहरेभागंक्रतुष्वहं । वर्णोमेहरितःश्रेष्ठःतस्माद्धरिरितिस्मृतइतिमोक्षधर्मोक्तेः । गेहेषुइष्टिग्रहेष्वित्यर्थः । हरतेरि

संजयउवाच । एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः । दर्शयामासपार्थाय परमंरूपमैश्वरं
॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं ॥ १० ॥ दि
व्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं । सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसह
स्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥

कारप्रत्ययः । अप्राकृतविग्रहस्यसाकारस्यानंतपूजास्थानेषुयुगपत्सन्निधानेनभागहारिणोमहायोगेश्वरत्वंकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ ९ ॥ तद्रूपमाह । अनेकेति । अनेकानिवक्त्राणिनयनानियस्यतत् । अनेकशब्दोनंतवाची । अनेकेषामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्नित्यनेकाद्भुतदर्शनं रूपंदर्शयामासेत्यनुषंगः ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयंसर्वाश्चर्यात्मकं । तादात्म्यार्थेमयट् । देवंक्रीडादिगुणं । अनंतंदेशकालगुणापरिच्छिन्नं । विश्वतोमुखंसर्वदिक्षुमुखंयस्यतद्विश्वतोमुखं । अनंतमुखमितिवा ॥ ११ ॥ किंचदिव्याकाशेसूर्यसहस्रस्यानंतसूर्यराशेःयुगपदुत्थितस्येति

शेषः । प्रभायुगपदुत्थितास्यात्साप्रभातस्यमहात्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाःसदृशीस्यात्नान्यास्त्युपमेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ततःकिंजातमि त्यतआह । तत्रेति । भगवताप्रदर्शितेसतिदेवदेवस्यशरीरेविश्वरूपेदेवदानवमानवादिभेदेनानेकधाप्रविभक्तंकृत्स्नंजगदेकस्थमेकदेशस्थं तदापश्यत् ॥१३॥ दर्शनानंतरंकिमकरोदित्यतआह। ततइति। दर्शनानंतरं ॥१४॥ किमभाषतेत्यतोदृष्टरूपानुवादपूर्वस्तुतिमकरोदित्या ह। अर्जुनउवाचेत्यादिना। सर्वान्देवान्सर्वान्प्राणिविशेषसमूहांश्चेत्यर्थः। ब्रह्माणंचतुर्मुखं। कमलासनेचतुर्मुखेस्थितंईशंरुद्रं। तदुक्तंपाद्मे।

तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततःसवि स्मयाविष्टो हृष्टरोमाधनंजयः । प्रणम्यशिरसादेवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥ अर्जुनउवाच । पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थं ऋषींश्चसर्वा नुरगांश्चदिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपं । नांतंनमध्यंनपुनस्त वादिं पश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥ ॥

विष्णुंसमाश्रितोब्रह्माब्रह्मणोंकगतोहरः । हरस्यांगविशेषेषुदेवाःसर्वेपिसंस्थिताःइति । तवदेहेदेवानित्यत्रापिपरंपरयेतिज्ञेयं । दिव्यान द्भुतानुरगान्सर्पांश्चतवदेहेपश्यामि ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमित्यत्रापिअनेकनयनमित्यत्रेवानेकशब्दोनंतवाची । प्रागुक्तानुवादरू पत्वादपौनरुक्त्यं । सर्वतःसर्वस्मिन्देशेअनंतान्यपरिमितानिरूपाणियस्यतं । हेविश्वरूपपूर्णरूपसर्वसमस्तंविश्वंचअनंतंपूर्णमेवचेत्युक्तेः विश्वेश्वरजगत्पते । तवादिंमध्यंअंतंवानपश्यामि । नञःत्रिरुक्तिरादरार्था । अतएवाद्यंतयोरभावादेवमध्याभावसिद्धौपुनर्मध्यंनेत्युपचा

रनिवृत्त्यर्थं ॥ १६ ॥ दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिःप्रकाशोयस्यतमित्युक्त्याप्राप्तपरिमितत्वशंकाव्युदासायोक्तमप्रमेयमिति अमितद्यु तिमित्यर्थः ॥ १७ ॥ परंनिधानंमुख्याश्रयः । शाश्वतधर्मगोप्ताअनादिपरंपराप्राप्तधर्मरक्षकः । अव्ययोह्रासहीनः सनातनोनादिनित्यःपु रुषोमेमतः ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतंआदिमध्यांतशून्यंगुणतोत्रादिमध्यांतहीनत्वमुच्यते । नांतंनमध्यमित्यत्रदेशतः । अतोनपौनरुक्त्यं । शशिसूर्यौनेत्रयोर्यस्यतमितिवाजन्यजनकभावेनवाभेदोक्तिः । देवानांबहुरूपत्वादनेकाश्रयत्वंयुक्तमितिचंद्रमामनसोजातइतिमनोजातत

किरीटिनंगदिनंचक्रिणंच तेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतं । पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानला र्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यं त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं । त्वमव्ययःशाश्वतध र्मगोप्ता सनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं । पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहि व्याप्तं त्वयैकेनदिशश्चसर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदं लोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥ ॥

यातदाश्रयत्वमप्यविरुद्धं । दीप्तहुताशवक्त्रमितिजन्यजनकभावेनाश्रयाश्रयिभावेनवेतिध्येयं ॥१९॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंमध्यंएकेनत्व याएकरूपेणत्वयाव्याप्तं । रूपांतरैस्तुसर्वादिशोव्याप्ताइत्यर्थः । त्वयेत्येकवचनेनैवैकेनेतिलाभेपुनरेकेनेत्युक्तिः । एकेनरूपेणद्यावापृथिव्यं तरव्याप्तिसूचनाय । हेमहात्मन्तवेदमुग्रंभयंकरमद्भुतंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितंअतिभीतंपश्यामीत्यन्वयः । भूमेर्भारहारायप्रवृत्तत्वादुग्रमिव नतूग्रमेव । तदुग्रत्वमपिकेषांचित्संहार्यत्वकारणविशेषादनभ्यासरूपकारणाद्वा । अभ्यासेतुआनंदएवतद्दर्शनाद्भवति । अत्रलोकत्रयपदे

नलोकत्रयस्थभक्तवर्गग्रहः । अभक्तानांतद्दृष्टेरेवाभावात् । यद्वातद्रूपमदृष्ट्वापिमनसातदनुसंधायैवबिभ्यज्जनंदृष्ट्वार्जुनोहमिवएतेपिदृष्ट्वाबि
भ्यतीतिबुध्वालोकत्रयंप्रव्यथितंपश्यामीत्याहेतिज्ञेयं । अस्मिन्पक्षेलोकत्रयशब्दोभक्ताभक्तवर्गपरः ॥ २० ॥ अन्यदपिस्वदृष्टमाहार्जुनः
अमीहीति । सुरसंघाःमुक्तदेववर्गाः । प्रवेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवेदितिवचनात् । तेनपश्यामिदेवांस्तवदेवदेहइत्यनेननपौनरु
क्त्यं । अत्रमुक्तानां । तत्रामुक्तानांउक्तेः । पुष्कलाभिर्गुणपूर्णाभिःस्तुतिभिःस्तुवंति ॥ २१ ॥ ऊष्मपाःपितरःऊष्मभागाहिपित

अमीहित्वासुरसंघाविशंति केचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति । स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति
त्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्या विश्वेश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च । गंधर्व
यक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे ॥ २२ ॥ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रं महाबाहोबहुबाहूरुपा
दं । बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥ नभस्पृशंदीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
दीप्तविशालनेत्रं । दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्मा धृतिंनविंदामिशमंचविष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकराला
निचतेमुखानि दृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि । दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ २५ ॥

रइतिश्रुतेः । गंधर्वादीनांसंघाः ॥ २२ ॥ बहुदंष्ट्राभिःकरालंविरूपं । लोकाःभक्तवर्गाःभक्ताभक्तवर्गार्थत्वेतुलोकत्रयमित्यत्रेवाभि
प्रायोध्येयः । तथाहमपिप्रव्यथितः ॥ २३ ॥ व्यात्ताननंविवृतमुखं । अंतरात्मामनः । नविंदामिनप्राप्नोमि । शमंसुखंचनविंदा
मिनप्राप्नोमि । विष्णुशब्दार्थउक्तःदशमेध्याये ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानिदंष्ट्राभिर्विरूपाणि कालेतिप्रलयकालाग्निसन्निभानिसमप्र

भाणि । नजानेनजानामि । शर्मसुखंचनविंदामि । जगन्निवासजगदाधार ॥ २५ ॥ त्वात्वांसूतपुत्रःकर्णः । योधमुख्यैःयोधेषुभ टेषुप्रधानैःअस्मदीयैःसह ॥ २६ ॥ तेप्रागुक्तधृतराष्ट्रपुत्रादयःतेतववक्त्राणिविशंतीत्यत्रतेषांभगवन्मुखाभिमुखचेष्टाभावेपिभगवानेवा नेकमुखैःसेनाद्वयस्थयोधानग्रसित्वातिष्ठतीत्युपचारेणविशंतीत्युक्तिर्ज्ञेया । एवमग्रेपि । केचित्तस्मिन्मुहूर्तएवमरिष्यमाणाः । केचिद्द शनांतरेषुविलग्नाःचूर्णितैःशतशःसूक्ष्मरेखोपेतशीर्णघटवत्शतशःसूक्ष्मरेखोपेततयाभिन्नैःउत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षिताःसंतःदृश्यंतेमये

अमीचत्वाधृतराष्ट्रस्यपुत्राः सर्वेसहैवावनिपालसंघैः । भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंति दंष्ट्राकरालानिभयानकानि । केचिद्विलग्नादशनांत रेषु संदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनांबहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति । तथातवा मीनरलोकवीराविशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगा विशंतिनाशायस मृद्धवेगाः । तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानःस मंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रं भासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥

त्यर्थः । मंददृष्टीनांअन्येषांतथादृष्ट्यभावेप्यर्जुनस्यदिव्यदृष्टिमत्त्वात्तथादर्शनंयुक्तमितिज्ञेयं । यथान्यैरदृष्टापिपुरूरवसोजराभ्वि भ्यांदृष्टातथेति । व्यक्तमेतद्विष्णुधर्मेएकोनविंशेध्याये ॥ २७ ॥ विज्वलंतिदीप्यमानानिवक्त्राणि ॥ २८ ॥ तवापिवक्त्राणिसमृद्धवे गाइत्यत्रभगवताअतितीव्रंग्रस्यमानत्वात्तथोपचर्यतइतिभावः ॥ २९ ॥ समग्रान्लोकान्जनानज्वलद्भिर्वदनैःसमंताद्ग्रसमानःमुखां

तःकुर्वाणःलेलिह्यसे। कोपेनरुधिरासिक्तमोष्ठपुटादिकंजिह्वाग्रेणास्वादयसीवासकृत्स्पृशसि। हेविष्णोतवोग्राःतीक्ष्णाभासःप्रभाःते
जोभिःप्रकाशनशक्तिभिःसमग्रंजगदापूर्यव्याप्यप्रतपंतिदेहादिपदार्थेषूष्माणंजनयंति ॥ ३० ॥ भगवत्स्वरूपंतदीयगुणकर्माणिजानन्न
प्यर्जुनःअज्ञातगुणकर्मविशेषज्ञानार्थंपृच्छति। आख्याहीति। उग्ररूपोभवान्कःकिंधर्मकःकिमर्थमुग्ररूपइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमर्थितोभ
गवान्स्वगुणादीनाह। कालोस्मीति। कलबंधनेकलसंहरणेकलज्ञानेकलविद्रावणेकलकामधेनुरितिधातुपाठात्। पूर्णसद्गुणैःकलित
त्वात्संबद्धत्वात्कालःपूर्णसद्गुणोस्मीत्यर्थः। तथाजगद्बंधनसंहरणबोधनविद्रावणादिकर्मयुक्तत्वाच्चकालोस्मीत्यर्थः। कलतेःकर्मणिक

आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपो नमोस्तुतेदेववरप्रसीद। विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यं नहिप्रजाना
मितवप्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच। कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिहप्रवृ
त्तः। ऋतेपित्वानभविष्यंतिसर्वे येवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोल
भस्व जित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धं। मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तैरिचअणघञ्प्रत्ययोवा। किमर्थमुग्ररूपइत्यस्योत्तरंलोकक्षयकृदित्यादि। प्रवृद्धोदेशकालतःपरिपूर्णः। अनादिनित्यइतिवा। लोक
स्यक्षयकृद्भवन्निहयुद्धमंडलगतान्लोकान्जनान्प्रत्यक्षतएवसंहर्तुंप्रवृत्तोस्मि। तर्हिपार्थानामपिसंहर्तुंप्रवृत्तःकिमित्यतआह। ऋतेपीति।
अपिर्धर्मादिसमुच्चये। धर्मादिपंचपांडवान्अश्वत्थामकृतवर्मकृपांश्चविनेत्यर्थः। प्रत्यनीकेषुपरस्परंप्रतिस्पर्धितयास्थितेसेनाद्वये। अ
क्षौहिणीबहुत्वाभिप्रायेणबहुवचनं। येवस्थितायोधास्तेसर्वेनभविष्यंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पूर्वंद्वितीयेनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाज

येमयदिवानोजयेयुरितिवदंतंपार्थंप्रतिसंदेहेपियुद्धेप्रवृत्तिर्युक्ता। पक्षद्वयेपिफललाभात् । इतोवाप्राप्स्यसेस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेम हीमित्युत्तरमुक्तं। इदानींतवपराजयशंकानास्तीत्याह। तस्मादितिद्वयेन । यस्मादहमेवलोकान्समाहर्तुंइहप्रवृत्तः । तस्माद्विजये संदेहाभावादुत्तिष्ठयोद्धुंसन्नद्धोभव। शत्रून्जित्वायशोलभस्वसमृद्धंराज्यंभुंक्ष्व। पूर्वमेवमयानिहताःनिहतप्रायाःअपहृतायुष्ट्वेनसन्नि हितमरणाःसंति । तान्प्रत्यक्षतोहंतुंहेसव्यसाचिन्त्वंनिमित्तमात्रंभव । पश्चादपित्वयिस्थित्वाहमेवहनिष्यामीतिभावः ॥ ३३ ॥

द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंच कर्णंतथान्यानपियोधवीरान्। मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठा युध्यस्वजे तासिरणेसपत्नान्॥३४॥संजयउवाच। एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्य कृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी। नम स्कृत्वाभूयएवाहकृष्णं सगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच । स्थानेहृषीकेशतव प्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच। रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंति सर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः॥३६॥

ननुद्रोणोधनुर्विद्याचार्यःभीष्मःस्वच्छंदमृत्युः । योस्यशिरःछित्वाभूमौपातयेत्तच्छिरोभेत्स्यतइतिपितुर्वरेणबलिष्ठःसैंधवः । वासव शक्त्याकर्णोबलवान्। एवमन्येचबलिष्ठाःसंति। तेकथंमयाजेयाइत्यतआह। द्रोणंचेति ॥ ३४ ॥ ततःकिंजातमितिधार्तराष्ट्रहार्दप रिहर्तुंसंजयउवाचकिमित्यतआह। एतदित्यादिना। वेपमानःभयकंपितांगः। भीतभीतःअत्यंतभीतः ॥ ३५ ॥ तद्वचनमाह। स्था नइत्यादिना। हेहृषीकेशसर्वेंद्रियप्रेरक तवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यतिअनुरज्यतेचेत्यादिस्थाने। अव्ययमेतत्। युक्तमेवेत्यर्थः ॥३६॥ कथं

युक्तमित्यतआह। कस्मादिति। हेमहात्मन्महांश्चासावात्माचतस्यसंबुद्धिःमहात्मन्। महच्छब्दोत्रपूर्णवाची। आतमशब्दोपियच्चाप्नोती त्यादिस्मृतेराप्त्यादानविषयानुभवनित्यसत्तारूपार्थचतुष्टयवाची। पूर्णाप्त्यादिमन्नित्यर्थः। गरीयसेगुरुतमायब्रह्मणश्चतुर्मुखस्याप्याादि कर्त्रेतेतुभ्यंकस्मान्ननमेरन्। नमेयुरेव। अनंतअंतशून्य। देवानामीश। जगदाश्रय। यत्सदसद्भावाभावात्मकंजगत्तत्परंतदुत्तममक्षरंत्वमे वेत्यर्थः॥३७॥ निधानमाश्रयः। वेत्तासिवेदितासिपरिज्ञातासि। वेद्यंचत्वमेव। परंधामतेजोजातंचत्वमेव। अनंतरूप। कालतोंतहीनंरूपं यस्यतस्यसंबुद्धिः। नच। नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामीत्यनेनत्वयाततमित्यस्यपौनरुक्त्यंशंक्यं। नांतंपश्यामीत्युक्ते विद्यमानमप्यंतं

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे। अनंतदेवेशजगन्निवास त्वमक्षरंसदस त्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणः त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं। वेत्तासिवेद्यंचपरंच धाम त्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकः प्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च। नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वः पुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ॥ ३९ ॥

स्वयंनपश्यामीत्यपिप्रतीत्यापरिमाणानंत्यंनेश्वरस्यसिध्यतीत्यतोनकेवलमहंनपश्यामि। त्वयाततंचविश्वमित्युक्तत्वेनसप्रयोजनत्वान्न पुनरुक्तिरितिज्ञेयमिति। द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाःइति। त्वयाततंविश्वमनंतरूपमित्याद्यभ्यासोविष्णोर्देश काल्गुणैःआनंत्येस्वस्यमहातातात्पर्यज्ञापनार्थइतिनपौनरुक्त्यं ॥३८॥ गुणांतरयुक्तत्वेनपुनःस्तौति। वायुरिति। वायुर्बलज्ञानरूपः। यमःदोषोपरतिमान्। अग्निःस्वतोगतिहीनजगन्नेता। वृणुतेभक्तानितिवरुणः। अतिसुखांकितत्वात्शशांकः। प्रजापालनात्प्रजापतिः ३९

सर्वतःदक्षिणोत्तरादिसर्वपार्श्वेभ्यःनमोस्तुते । हेसर्वपरिपूर्ण । ननुसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतौइदंसर्वंचजगद्ब्रह्मेतिसर्वस्यजगतोब्रह्मात्मकत्वोक्तेःत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं । त्वयाततमिदंविश्वमित्याद्ययुक्तमित्यतःश्रुतिगतसर्वशब्दार्थमाह । सर्वमिति । सर्वंविश्वंसमाप्नोषिव्याप्नोषियतःततःसर्वोसि सर्वंखल्विदंब्रह्म पुरुषएवेदंसर्वंइत्यादिश्रुतिस्थसर्वशब्दवाच्योसि । इदंब्रह्मसर्वंखलुसर्वजगद्व्यापिखल्वित्यादिरूपेणश्रुत्यर्थोज्ञेयः । नतुजगदात्मकत्वेनेत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥ एतादृशमाहात्म्यंभगवंतंप्रतियदपराद्धंतत्क्षंतव्यमित्याह । सखेत्यादिना । इदंप्रागुक्तंजगत्स्रष्टृत्वादिकंमहिमानंअजानतामयाप्रमादात्पारवश्यात्प्रणयेनवास्नेहेनवासखेतिमत्वाहेकृष्णहेया

नमःपुरस्तादथपृष्ठतश्च नमोस्तुतेसर्वतएवसर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः ॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तं हेकृष्णहेयादवहेसखेति। अजानतामहिमानंतवेदं मयाप्रमादात्प्रणयेनवापि ॥ ४१ ॥ यच्चापहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोथवाप्यच्युततत्समक्षं तत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ॥ ४२ ॥

दवहेसखेतिप्रसभंअबहुमानंययातथायदुक्तंतत्क्षामयेक्षमापयेइत्यग्रेतनेनान्वयः । हेसखइतिविच्छिद्यवक्तव्येसंधिश्छांदसः ॥ ४१ ॥ किंचअथवेतिपक्षांतरे । हेअच्युतसर्वगुणैश्च्युतिहीन । विहारःक्रीडातदादिषुएकोपित्वंसर्वोत्तमोपि असत्कारानर्होपिइतियावत् । यदपहासार्थमसत्कृतोसिअवमतोसि । तदप्रमेयंत्वांसमक्षंत्वत्पुरतोहंक्षमापयेक्षमस्वेतिप्रार्थये । एकशब्देएशब्दएकवाची । कृत्स्तुकरोतेरंतर्णीतण्यर्थात्केवलाद्वाडप्रत्ययेकइतिकर्तृवाचीकारयितृवाचीच । एएकोऽसहायएवकःकर्ताकारयिताचेत्येकःसर्वोत्तमःअ

न्यनिरपेक्षकर्तृत्वादिमतएवसर्वोत्तमत्वादिति । अत्रएकशब्दःसर्वोत्तमपरोध्येयः ॥ ४२ ॥ असत्कारानर्हतामेवगुणांतरोक्त्याव्यन
क्ति । पितासीत्यादिना । त्वमस्यचराचरस्यलोकस्यपितासिजनकोसि । अतएवपूज्योगरीयान्गुरुरत्यंतंगुरुश्च अप्रतिमप्रभाव अनु
पमैश्वर्य ॥ ४३॥ यस्मादुक्तमहिमातस्मात्कायंभूमौप्रणिधायईशमीड्यंस्तुत्यंत्वात्वांप्रणम्यप्रसादये । हेदेवपित्रादिःपुत्रादेरिवापराधं
सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥ एवंक्षमाप्यप्रार्थयते । अदृष्टेति । हेदेवपूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोस्मि । तथाभयेनचमेमनःप्रव्यथितंप्र

पितासिलोकस्यचराचरस्य त्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् । नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यो लो
कत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायं प्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं । पितेवपुत्र
स्यसखेवसख्युः प्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुं ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वंहृषितोस्मिदृष्ट्वा भयेनचप्रव्यथितं
मनोमे । तदेवमेदर्शयदेवरूपं प्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छा
मित्वांद्रष्टुमहंतथैव । तेनैवरूपेणचतुर्भुजेन सहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते॥४६॥ श्रीभगवानुवाच ।
मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वं ४७

चलितं । अतोहेदेवेशजगन्निवासतदेवरूपंमेदर्शयप्रसीद ॥४५॥ तदेवेत्युक्तंरूपमाह । किरीटिनमिति । यथाविश्वरूपंदृष्टवानस्मितथै
वतेनैवचतुर्भुजेनरूपेणत्वांद्रष्टुमिच्छामि । हेसहस्रबाहोअनंतबाहोविश्वमूर्तेगुणपूर्णविग्रहेतिवाविश्वस्मिन्मूर्तिर्यस्येतिवार्थः ॥४६॥ भक्त्य
तिशयोत्पादनायविश्वरूपप्रदर्शनस्यदौर्लभ्यमाह । मयेति । हेअर्जुनप्रसन्नेनमयाआत्मयोगात् । स्वरूपसामर्थ्यात्परमुत्तमंइदंरूपंतवद

र्शितं । तद्विशिनष्टि । तेजोमयंप्रचुरतेजस्स्वरूपं । विश्वंपूर्णअनंतंदेशकालापरिच्छिन्नंआद्यं । त्वदन्येननदृष्टपूर्वमित्यस्यत्वत्तोधर्मै रदृष्टपूर्वमित्यर्थः । तैरपिस्वयोग्यतानुरोधेनदृष्टत्वेपिअर्जुनवन्नदृष्टमित्यदृष्टत्वोक्तिः । तथात्वयात्विद्रशरीरेणदृष्टपूर्वमित्यपित्वदन्ये नेतिविशेषणाल्लभ्यते । यन्मेरूपंदर्शितमित्यन्वयः । अत्रविश्वरूपस्यपरमित्युत्तमत्वोक्तिःअज्ञजनापेक्षयैव । ब्रह्मादीनांकृष्णाद्यवतारे ष्वपिपरत्वधीसत्वादिति ॥ ४७ ॥ ननुअर्जुनादवरैःस्वतोर्जुनवन्नदृष्टमपिविश्वरूपंवेदादिसाधनैरर्जुनेनेवतदवरैरपितथादृश्यतामि

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नच क्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः । एवंरूपःशक्यअहंनृलोके द्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्र वीर ॥४८॥ मातेव्यथामाचविमूढभावो दृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं । व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वं तदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजयउवाच । इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकंरूपंदर्शयामास भूयः । आश्वासयामासचभीतमेनं भूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

त्यतआह । नवेदेति । वेदानांयज्ञानांचाध्ययनैरग्निहोत्रक्रियाभिः । उग्रैःकृच्छ्रचांद्रायणादितपोभिरेवंरूपःप्राक्प्रदर्शितविश्वरूपोहंनृ लोकेत्वदन्येनत्वत्तोऽवरेणत्वद्वद्द्रष्टुंनशक्यइत्यर्थः । सर्वात्मनार्जुनादन्येनादृष्टार्थत्वेदृष्टाद्भुतंरूपमितिप्रागुक्तविरोधइतिज्ञेयं ॥ ४८ ॥ अदृष्टपूर्वमित्यादिनाप्रार्थितस्योत्तरमाह । मातइति । घोरंसंहर्तृरूपंईदृगीशंअनंतबाह्वादिरूपंदृष्ट्वातेव्यथामास्तु । विमूढभावोविमूढत्वं चमास्तु व्यपगतभयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवरूपंपूर्वदृष्टमेवरूपंप्रपश्येति ॥ ४९ ॥ ततःकिंजातमितिधार्तराष्ट्रहार्दंनिरसितुंसंजयउवा

च इत्यर्जुनमित्यादिनाइत्युक्त्वेत्यन्वयः । तथाशब्दःसमुच्चये । स्वकंरूपंदर्शयामासचेत्यर्थः । स्वंस्वकीयतयाप्रदर्शनीयमित्यर्थः । विश्वरूपंनस्वकीयंइदंतुस्वकीयमितिलोकभ्रांतिविषयमितियावत् । भीतमेनंभूयआश्वासयामासच । किंकृत्वामहात्मासौम्यवपुर्भूत्वेति ॥ ५० ॥ विश्वरूपतिरोधानेनकृष्णरूपप्रदर्शनेनाश्वासितोस्मीत्याहार्जुनोदृष्ट्वेति । किंचमनुष्यवदृश्यमानत्वात्मानुषंइदंसौम्यमक्रूरंतवरूपंदृष्ट्वाइदानींसचेताःप्रसन्नचित्तःसंवृत्तोजातोस्मि । प्रकृतिंपूर्वस्वभावंस्वस्थतांगतोस्मीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ भयंकरंरूपंकिमर्थं

अर्जुनउवाच । दृष्ट्वेदंमानुषंरूपं तवसौम्यंजनार्दन । इदानीमस्मिसंवृत्तः सचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ श्री भगवानुवाच । सुदुर्दर्शमिदंरूपं दृष्टवानसियन्मम । देवाअप्यस्यरूपस्य नित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहंवेदैर्नतपसा नदानेननचेज्यया । शक्यएवंविधोद्रष्टुं दृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥

दर्शितवानसीत्यतःविश्वरूपदृष्टेर्महिमानमाहभगवान् । सुदुर्दर्शमिति । यन्ममरूपंदृष्टवानसि । अस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणोयेदेवाः तेपियद्दृष्टवंतस्तदिदंसुदुर्दर्शं । केषांचित्सुखेनदर्शनीयं । केषांचित्सुखेनदुःखेनचदर्शनीयमित्यर्थः । देवानामप्यपेक्षितत्वात्तवशत्रुवधेनिमित्तमात्रत्वज्ञापनायचैतद्रूपंदर्शितमितिभावः ॥ ५२ ॥ किंचातिदुर्लभदर्शनंतेमयाकारितमितिभावेनाह । नाहमिति । यथादृष्टवानसिएवंविधोविश्वरूपवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनद्रष्टुंशक्यइत्यतआह । भक्त्येति । वेदादितोविशेषद्योतकस्तुशब्दः ।

अनन्ययान्यासाधारणयाअसहाययेतिवा । तत्वेनज्ञातुंद्रष्टुंप्रवेष्टुंसायुज्यंप्राप्तुंचशक्योहमिति ॥ ५४ ॥ अनन्ययेत्युक्त्याजातान्य त्यागभ्रांतिंनिराह । मत्कर्मकृदिति। अहमेवपरमोयस्यसतथा । मदुत्तमताज्ञानवानित्यर्थः । संगवर्जितःफलस्नेहहीनःयःसमामेती ति ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ देवदेव्युपा सनयोर्मध्येदेवोपासनस्याधिक्यायतदुपासनमाहास्मिन्नध्याये । भगवदुपास्त्याधिक्यपरत्वादस्यभगवन्माहात्म्यपरषट्कांतर्भावश्च । तमेवंविद्वानित्यादौभगवदुपास्तेरिवश्रियंवसानाअमृतत्वमायन्नित्यादिश्रुतौ श्रियंप्रत्युपासीनाअमृतत्वंप्राप्ताइतिश्रीदेव्युपास्तेरपिमुक्ति

मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः। निर्वैरःसर्वभूतेषु यःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगव द्गीताविश्वरूपदर्शनंनामएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । एवंसततयुक्ताये भक्तास्त्वां पर्युपासते । येचाप्यक्षरमव्यक्तं तेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥

हेतुत्वावगमेनजायमानपरकीयसंदेहमाहृत्यविशेषयुक्तिबुभुत्सयापृच्छति । एवमिति । नचदेव्युपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुपचरितं । अं तवत्तुफलंतेषामितिसाप्तमिकन्यायात् । अतोनास्यसंदेहहेतुत्वमितिशंक्यं । ब्रह्मादिदेवानांजनिमृतिमत्त्वेनतदुपास्तेरंतवत्फलकत्वेपि श्रियस्तुचतुष्कपर्देत्यादौनित्ययौवनज्ञानमयत्वदेवपूज्यत्वादिमहामहिम्नःश्रवणेनतदुपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वसंभवेनसंदेहहेतुत्वंमन्वानस्यायंप्र श्नः । येभक्ताःसततयुक्ताःसततंध्यानकर्मयोगवंतः । एवंदृष्टश्रुतरूपंत्वांएवंमत्कर्मकृदित्याद्युक्तप्रकारेणपर्युपासते । येपिचाक्षरनामकम व्यक्तंचित्प्रकृतिंपरिश्रद्धयाभक्त्यादिपूर्वकमुपासतेतेषांमध्येकेयोगवित्तमाः । मोक्षोपायज्ञेषुश्रेष्ठाः । इत्युवाचार्जुनःइत्यन्वयः । एवमित्यस्य

त्वामित्यत्रोपासतइत्यत्रचान्वयः । एवमित्यस्यपूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वानंतर्यमप्यस्याध्यायस्यध्येयं । अत्राव्यक्तमित्येववाच्येअक्षरमितितद्वि
शेषणोक्तिः । क्षरणवद्योब्रह्मादिदेवांतरेभ्योवैलक्षण्यप्रदर्शनेनप्रश्नसंभावनार्था ॥ १ ॥ अव्यक्तोपासकान्मदुपासकाएवोत्तमाइत्याह ।
मयीति । येमयिसम्यङ्मनआवेश्यनित्ययुक्ताःनित्यंकर्मयोगध्यानयोगवत्त्वेननित्ययुक्ताः । परयाश्रद्धयोपेताश्चसंतःमामुपासतेतेयुक्तत
माः । मोक्षोपायवत्सुश्रेष्ठाःमेमताइत्यर्थः ॥ २ ॥ नन्वव्यक्तोपासकानांमोक्षाभावेश्रियंवसानाअमृतत्वमायन्नित्यादिश्रुतिविरोधः । मो
क्षसत्वेचकथंत्वदुपासकानामेवयुक्ततमत्वंफलसाम्यादित्यतआह । येत्विति । यद्वोक्तश्रुत्यादिनाऽव्यक्तोपासकानांमत्प्राप्तिरूपमोक्षस

श्रीभगवानुवाच । मय्यावेश्यमनोयेमां नित्ययुक्ताउपासते । श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमाम
ताः ॥ २ ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यंच कूटस्थमचलंध्रुवं ॥ ३ ॥ सन्निय
म्येंद्रियग्रामं सर्वत्रसमबुद्धयः । तेप्राप्नुवंतिमामेव सर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥

त्वेपितदुपासनंकष्टसाध्यं । मदुपासनंनतथा । अतोमदुपासकाएवोत्तमाइत्याह । येत्वित्यादिनाश्लोकपंचकेन । अक्षरमविनाशिसूक्ष्म
त्वात् । अनिर्देश्यंअप्रसिद्धत्वात् जगदुपादानप्रकृत्यभिमानित्वाच्चाव्यक्तनामकंश्रीतत्वंपर्युपासते। विष्णुभक्तिविष्णूत्तमत्वज्ञानविष्णूपा
सनादिपूर्वकमुपासते । तद्विशिनष्टि । सर्वत्रगमिति । देशतोव्याप्तं । गुणबाहुल्यादचिंत्यं । कूटस्थंकूटेव्याकृताकाशेअभिमानितयास्थि
तं । कदापिस्वपदाद्भ्रष्टत्वादचलंध्रुवंनिर्विकारमिति ॥ ३ ॥ तदुपासनाथामितिकर्तव्यतामाह । सन्नियम्येति । इंद्रियग्रामंइंद्रियसमु
दायंसन्नियम्यविषयेभ्यउपसंहृत्य । सर्वत्रसमबुद्धयः । षष्ठाध्यायोक्तदिशासम्यग्ज्ञानवंतः । सर्वभूतहितेरताश्चसंतःपर्युपासतइत्यन्व

यः । अत्राक्षरत्वादिविशेषणंमोक्षदानशक्तिद्योतनाय । तेमामेवप्राप्नुवंतीति ॥ ४ ॥ अव्यक्तोपासकानामपित्वत्प्राप्तिरूपमोक्षसत्वेकथ त्वदुपासकानामुत्तमतेत्यतआह । क्लेशइति । अव्यक्तेविष्णुंविनाकृतश्रीतत्वेआसक्तचित्तानांतेषांक्लेशःअधिकतरःअत्यंताधिकःकथमि त्यतआह । अव्यक्ताहीति । गतिशब्दोगम्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्यामार्गपरः । अव्यक्तशब्दस्तदुपासनंलक्षयित्वातद्द्वारकलक्षकः । अ व्यक्तोपासनद्वारकोभगवत्प्राप्तिमार्गःदुःखंयथाभवतितथादेहवद्भिरवाप्यतेहि । प्रागुक्तपरिशब्दार्थपूर्वकमुपासनं । इंद्रियग्रामातिनियम नेषष्ठोक्तप्रकारेणसर्वत्रसमबुद्धित्वं । सर्वभूतहितकरत्वंमुष्ठाचारंचविनानदेवीप्रसादः । तेनविनानेश्वरप्रसादः । तेनविनानतत्प्राप्तिरि तितदुपास्तिद्वारकभगवत्प्राप्तिमार्गस्यक्लेशतरत्वंध्येयं ॥ ५ ॥ मदुपासनेनेनतथाक्लेशइत्याह । येत्विति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः ।

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां । अव्यक्ताहिगतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
येतुसर्वाणिकर्माणि मयिसंन्यस्यमत्पराः । अनन्येनैवयोगेन मांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यसर्वस्वतंत्रोहरिरेवमयिस्थित्वास्वपूजात्वेनकर्माणिस्वाधीनकर्त्रामयाकारयतीत्यनुसंधायसमर्प्येतिवा । म त्पराःअहमेवोत्तमइतिजानंतःअनन्येनैवयोगेनअव्यक्तोपासनांविनाकृतेनध्यानेन । केवलमद्विषयध्यानेनापीतियावत् । मांध्यायंतउपास ते । अत्रउपासतइत्युक्त्यापर्युपासतइत्युक्ताव्यक्तोपासनमिवनातिशयितोपासनं । अतीवेंद्रियनियमनादिकंमत्प्रसादेनापेक्षितमितिनक्लेशइ तिसूचितं तथानचिरादित्यनेनाव्यक्तापरोक्षेयावान्प्रयासस्तावतायदिमामुपासतेतदूनेनवातदामदपरोक्षमेवभवतीत्यतोपिनक्लेशइतिसूचि तं । तेषामहंसमुद्धर्ताभवामीत्यनेनेंद्रियसंयमाद्यूनभावेपिदेवीवद्देवोनोपेक्षतेकिंतुतानिसाधनानिभक्तिमतःस्वयमेवाप्रयत्नेनददातीतिचाति

सौकर्यंभक्तानांभगवदुपासनेइतिभावः । यद्वाक्लेशोधिकतरइतिश्लोकेअव्यक्तोपास्तिमार्गस्यक्लेशतरत्वोक्त्यैवसुष्ट्वाचारादेरूनत्वेपिमत्प्रसादोभवत्येवेत्यक्लेशत्वान्मदुपास्तिमार्गएवश्रेष्ठइतितात्पर्यंगत्योक्तप्रायत्वाद्धेत्वंतरेणापिभगवदुपास्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह । येत्विति । पूर्वार्धस्यप्रागिवार्थः । अनन्येनैवअन्यशब्दोलक्ष्म्याद्यन्यदेवतावाचीसन्तन्निष्ठस्वातंत्र्यापरिवारत्वविषयपरःसनभवतीत्यनन्यःतेनयोगेनध्यानेनभगवदधीनतयातत्परिवारत्वेनलक्ष्मीब्रह्मादिसहितेनध्यानयोगेनेतियावत् । अंगावबद्धास्तुइत्यादिसूत्रात्मांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥ तेषांमय्यावेशितचेतसामहंमृत्युसंसारसागरात्मृत्युरूपसंसारसमुद्रान्नचिराच्छीघ्रंसमुद्धर्ताभवामीत्यर्थः । अत्रनचिरादित्युक्त्याश्रियासह

तेषामहंसमुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामिनचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥
मय्येवमनआधत्स्व मयिबुद्धिंनिवेशय । निवसिष्यसिमय्येव अतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥

भगवदुपासनेद्वयोरपिपरमप्रसादसंभवेनअचिरान्मोक्षोभवति । पृथगव्यक्तोपासनपक्षेतुपूर्वंकिंचिद्भगवदुपासनंकृत्वाबहुकालंपृथक्श्रियमुपास्यपुनःश्रियासहभगवदुपासनंतुनिरंतरंकार्यं । ततोमुक्तिरितिचिरेणैवभवतीत्यतोऽचिरेणमुक्तिहेतुत्वाच्चभगवदुपासनमेवाधिकमित्युक्तंभवति । तदुक्तं । विष्णुनासहिताध्यातादेवीतुष्टिंपरांव्रजेदित्यादि ॥ ७ ॥ एवमुक्तदिशाभगवदुपास्तेरेवोत्तमत्वात्तदेवकुरु । तदशक्तौतत्सिद्ध्यर्थंउपायांतराणिसंपादयेत्याह । मयीत्यादिचतुष्टयेन । मय्येवमनआधत्स्वआधेहिमामुपास्स्वेतियावत् । तल्लाभे मयिबुद्धिंनिवेशय । मद्विषयंज्ञानंसंपादय । अतऊर्ध्वंमत्संपत्त्यनंतरंमय्येवनिवसिष्यसिनिर्दुःखानंदानुभवात्मिकांस्थितिंप्राप्स्यसि ॥८॥

अथेत्यर्थांतरे । स्थिरंयथातथामयिचित्तंसमाधातुंनशक्नोषि । ततोमनःसमाधानाशक्तत्वात्पुनःपुनःप्रत्याहारेणभगवन्मनःसमाधानरूपाभ्यासलक्षणोपायेनमामाप्तुंज्ञातुमिच्छ ॥ ९ ॥ अभ्यासेप्यशक्तोसितदामत्प्रीत्यर्थंमद्विषयकर्मानुष्ठानमेवपरमयुक्तमंयस्यसतथाताहशोभव । तावताकथमिष्टसिद्धिरित्यतआह । मदर्थमिति । कुर्वन्नपीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेतिप्राग्वत् । एतदपिसर्वाण्यपिजपार्चनादीनिकर्माणिमदुद्देश्यकानिमत्प्रीत्यर्थकानीत्यनुष्ठानमपिकर्तुमशक्तोसि । तर्हिदेवतांतरोद्देशेनकर्माणिकृत्वांतेमयिसमर्पणरूपंमद्योगं । मत्कर्मव

अथचित्तंसमाधातुं नशक्नोषिमयिस्थिरं । अभ्यासयोगेनततो मामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥
अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव । मदर्थमपिकर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०॥
अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुंमद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥
श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं ॥१२॥

त्त्वेउपायंअंतेमयिसमर्पणंसर्वकर्मणांवैष्णवत्वेनकरणेयउपायस्तमाश्रितोभव । ततोमद्योगात्यतात्मवान्नियतमनस्कःसर्वकर्मफलत्यागंकुर्वित्यर्थः । सर्वप्रकारेणापिमदुपासनमेवत्वदुपलक्षितैःसर्वैःकार्यमितितात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥ मयीत्यादिनोक्तध्यानालाभेज्ञानंतदलाभेभ्यासयोगइत्येतत्समर्थयते । श्रेयोहीति । अज्ञानपूर्वकादभ्यासाज्ज्ञानंश्रेयः । ज्ञानमात्राज्ज्ञानपूर्वकध्यानंश्रेयः । तस्माद्ध्यानाज्ज्ञानपूर्वकसकामध्यानादित्यर्थः । एताहशसकामध्यानात्कर्मफलत्यागोपलक्षितताहशनिष्कामध्यानंश्रेयइतिध्येयं । फलत्यागात्कर्मफल

त्यागोपलक्षितनिष्कामध्यानादित्यर्थः । अपरोक्षज्ञानंश्रेयइतियोज्यं । अनंतरंशांतिर्मोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ येतुसर्वाणिकर्माणीत्युक्तं तदुपलक्षितधर्मांतरोक्त्याप्रपंचयति । अद्वेष्टेत्यादिना । अद्वेष्टाअप्रियमकुर्वन् । क्लेशस्थानंनिरूप्यततोरक्षितामैत्रः । करुणःकृपावान् । निर्ममःममेदमितिस्वातंत्र्यबुद्धिहीनः । निरहंकारः । अविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहहीनः । हेयतयादुःखसमंवैषयिकसुखंयस्यससमदुःखसुखः । क्षमीसहिष्णुः ॥ १३ ॥ संतुष्टःअलंबुद्धिमान् । योगीकर्मध्यानरूपज्ञानोपायवान् । यतात्माविषयेभ्यउपसंहृतचित्तःदृढनिश्चयः अप्रामाण्यशंकाशून्यतत्वनिश्चयवान् । मय्यर्पितेमनोबुद्धीयस्यसतथोक्तः ॥ १४ ॥ किंचयस्माल्लोकोनोद्विजतेनबिभेतिलोकस्यभय

अद्वेष्टासर्वभूतानां मैत्रःकरुणएवच । निर्ममोनिरहंकारः समदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥
संतुष्टःसततंयोगी यतात्मादृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥
यस्मान्नोद्विजतेलोको लोकान्नोद्विजतेचयः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षःशुचिर्दक्ष उदासीनोगतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागी योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥

हेतुर्योनभवति । यश्चसर्वमीशाधीनंबुद्ध्वालोकाज्जनात्नोद्विजते । यश्चहर्षामर्षभयोद्वेगैः । हर्षोनामसदाधर्षायमनःप्रवृत्तिः । अमर्षोरोषः । उद्वेगोमनःकंपविशेषःतैर्मुक्तोहीनः । सचेत्यत्रभक्तइत्यनुषज्जते । मेप्रियः ॥ १५ ॥ किंचअनपेक्षोभगवत्प्रीत्यन्यत्रकाप्यपेक्षाहीनः । शुचिःबाह्यांतरशुद्धिमान् । दक्षःभगवत्कर्मकरणेपटुःउदासीनःकर्तव्योपकारापकारयोरुपेक्षकः । गतव्यथःपरकृतापकारैरप्राप्तमनः क्लेशः । सर्वारंभपरित्यागीत्यस्यअवैणवसर्वारंभपरित्यागीसर्वारंभाभिमानत्यागीसर्वारंभफलत्यागी । भगवतिसर्वारंभसमर्पणरूपत्याग

वानितिचतुर्थार्थः ॥१६॥हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तइत्युक्तेनिष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्याकालांतरेहर्षादिमानितिशंकास्यात् । तन्निरासायतद्व्यन क्ति । योनहृष्यतीत्यादिना । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोरितिसूत्रेणक्रियासातत्यरूपक्रियाप्रबंधेविहितलट्प्रत्ययांतत्वेनहृष्यती त्यादेर्यावज्जीवंहृष्यतीत्यादिरर्थः । नहृष्यतिनद्वेष्टीत्यादिरूपेणनञ्संबंधेसतिकदापिनहृष्यतीत्यादिरर्थोभवतीतिभावः । उदाहृतंचवृत्तौ तार्तीयतृतीयपादे । यावज्जीवमन्नमदादित्यादि । सर्वारंभपरित्यागीतिसामान्यतउक्तं । विशिष्योक्त्याव्यनक्ति । शुभाशुभेति । ज्ञान भक्तिवैराग्याद्यन्यशुभत्यागीत्यर्थः । अतएवतदन्यन्नकांक्षतीत्यर्थोनकांक्षतीत्यस्यज्ञेयः । एवंलोकान्नोद्विजतइत्यस्यापि । हर्षामर्षभयमु

योनहृष्यतिनद्वेष्टि नशोचतिनकांक्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥
समःशत्रौचमित्रेच तथामानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टोयेनकेनचित् । अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥

क्तइत्यनेनापौनरुक्त्यंध्येयं । उक्तशंकानिरासार्थत्वादिति ॥ १७॥ किंचसमःशत्रौचमित्रेचेत्यादिपूर्वंसमदुःखसुखइतिसामान्येनोक्तं । तद्विशिष्योक्त्याव्यनक्ति । शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णादिविषयजन्यसुखदुःखेषुसमःउत्सेकानुत्सेकहीनः । संगविवर्जितःफलस्नेहहीनः ॥ १८ ॥ किंचतुल्यनिंदास्तुतिःहेयत्वेननिंदायाःतुल्यास्तुतिर्यस्यसतथा । अनिकेतःअनियतवासः । अकारवाच्यभगवदाश्रयोवा । स्थिरमतिःकुतर्कैरचंचलज्ञानः । योमद्भक्तःभक्तिमानितिभक्तेर्बहुवारोक्तिरद्वेष्टेत्यादिनोक्तेषुधर्मेषुभक्तेराधिक्यज्ञापनाय। अत्रसुखादिषु साम्यंहर्षादिराहित्यंचप्रायेणेतिज्ञेयं । प्रायःसुखादिषुसमःप्रायोहर्षादिवर्जितइत्यादेः । संतुष्टःसततमित्यस्यसंतुष्टोयेनकेनचिदित्येतद्व्या

ख्यानरूपमित्यपौनरुक्त्यं ॥१९॥ अद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादावद्वेषादिकंयत्पृथक्प्रीतिमात्रसाधनमुक्तं । समेप्रियःसचमेप्रियःइत्यादिनात
त्सर्वमिलितंयत्रास्तिसतुमेत्यंतंप्रियइतिप्रागुक्तंपिंडीकृत्योपसंहरति । येत्विति । धर्म्यामृतंधारकत्वाद्धर्मोविष्णुस्तदुपासनांगत्वादुपचारेण
धर्मसाधनंधर्म्यं । अमृतशब्दितमुक्तिसाधनममृतं । धर्म्यंचतदमृतंचधर्म्यामृतं । यथोक्तमद्वेष्टेत्यादिनोक्तमद्वेषादिकंप्रीतिसाधनंसमस्तं ।
श्रद्दधानाः । आस्तिक्यवंतः । मत्परमाःमदुत्तमताज्ञानिनःसंतोयेपर्युपासतेसम्यगनुतिष्ठंतितेभक्ताःअतीवमेप्रियाःइत्यर्थः ॥ २० ॥ इति
श्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेभक्तियोगोनामद्वादशोध्यायः ॥१२॥ ॥ पूर्वषट्कद्वयोक्तार्थसंग्रहपरोयमध्यायः । तथाहि । यत्प्र

येतुधर्म्यामृतमिदं यथोक्तंपर्युपासते । श्रद्दधानामत्परमा भक्तास्तेतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीता० भक्तियोगोनामद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ।
प्रकृतिंपुरुषंचैव क्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानंज्ञेयंचकेशव ॥ १ ॥ भगवानुवाच ।
इदंशरीरंकौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञमितितद्विदः ॥ २ ॥

थमषट्केत्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनाप्राचुर्येणज्ञानसाधनमाषष्ठसमाप्तेरुक्तं । यच्चतत्रद्वितीयेध्यायेनत्वेवाहमित्यादिनाऽनादिनित्यत्वादिना
जीवस्वरूपमुक्तं । यच्चद्वितीयषट्केभगवत्स्वरूपमुक्तं । यदपिसप्तमेभूमिरापइत्यादिनाक्षेत्रशब्दितंभगवदावासस्थानमुक्तं । तद्विकीर्णतयोक्तं
सर्वंबुद्ध्यारोहार्थंसंक्षिप्यास्मिन्नध्यायेप्रश्नपूर्वकंप्रदर्श्यते । प्रकृतिमित्यादिना । पुरुषंजीवं । ज्ञानंज्ञानसाधनं ॥ १ ॥ ननुभगवत्स्वरूपज्ञा
नस्यैवपूर्वोक्तदिशामुक्तिहेतुत्वात्तत्स्वरूपोक्तिर्युक्ता । क्षेत्रस्वरूपंमहाभूतानीत्यादिनाकिमर्थमत्रोच्यतइतिचेन्न । क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टभगवज्ज्ञा

नोपयोगित्वात्क्षेत्रोक्तिरितिक्षेत्रोद्देशपूर्वंभगवतःक्षेत्रज्ञत्वमाह । इदमिति । कौंतेयइदंशरीरंअव्यक्तमहदहंकारादिकंभगवदावासस्थानत्वात्क्षीयतेस्थीयतेऽत्रभगवतेतिव्युत्पत्त्याक्षेत्रमित्यभिधीयते । एतदव्यक्तादिकंक्षेत्रशब्दितंयोवेत्तिजानातितंतद्विदःक्षेत्रविदःक्षेत्रज्ञमितिप्राहुरित्यर्थः । शरीरशब्दस्याव्यक्तादिपरत्वंचस्वपरिणामदेहादिवियोगद्वाराजीवस्यहिंसादिहेतुत्वात्शरृशॄहिंसायामितिधातोःभगवताप्रेर्यत्वादीरंच । ईरप्रेरणइतिधातोः । शर्चतदीरंचेतिशरीरमितिव्युत्पत्तेरितिज्ञेयं । तेनसंघातश्चेतनेतिसंघातपदेनंक्षेत्रविकारेष्वेकदेशत्वेनोक्तशरीरस्यकथंसमस्तक्षेत्रत्वमुच्यतइतिशंकानिरस्ता ॥ २ ॥ जीवस्यापिकिंचित्क्षेत्रज्ञानात्सकिंक्षेत्रज्ञइत्यतआह । क्षेत्रज्ञंचेति । सर्वक्षेत्रेष्वव्यक्तादिषुक्षेत्रज्ञंतुमांविद्धि । नजीवं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानंतज्ज्ञानंममसम्यग्ज्ञानंमतमित्यर्थः । अत्रसर्वक्षेत्रेष्वित्युक्तिरिदंशरीरमित्यत्र

क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि सर्वक्षेत्रेषुभारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ ३ ॥
तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्च यद्विकारियतश्चयत् । सचयोयत्प्रभावश्च तत्समासेनमेशृणु ॥ ४ ॥

शरीरपदोक्ताव्यक्तादेःक्षीयतेत्रेश्वरेणेतिव्युत्पत्त्याक्षेत्रपदवाच्यत्वमितिसूचनाय ॥ ३ ॥ क्षेत्रादिस्वरूपंवक्तुंप्रतिजानीते । तत्क्षेत्रमिति । तत्क्षेत्रंयद्भगवन्निवासस्थानतयाक्षेत्रपदोक्तं । देहद्वाराजीवहिंसाहेतुतयाईश्वरप्रेर्यत्वहेतुनाचशरीरपदेनप्रकृतंअव्यक्तादि । यच्चयत्स्वरूपंयादृक्यत्प्रकारंयद्विकारि । कर्मधारयात्मतुप् । येनविकारेण(सं)युक्तं । यतःयादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मयुक्तात्पुरुषात् । यत् । इणःशत्रंतंरूपं । गतिमत् । प्रवर्ततइतियावत् । सचप्रवर्तकःयःयत्स्वरूपःयत्प्रभावःयादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मेतरसामर्थ्यवान्तत्सर्वंसमासेनसंक्षेपेणमेसकाशाच्छृणुश्रुत्वानिष्ठांकुरु ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रोतृविश्वासजननायोच्यमानंप्रामाणिकमित्याह । ऋषिभिरिति । तदित्यनुषज्जते । यच्छृण्वित्युक्तंक्षेत्रादिस्वरूपंतदृषिभिर्बहुधागीतं । गैशब्दे । उक्तमित्यर्थः । विविधैःछंदोभिर्वेदैः । प्रत्येकंगीतमितिसर्वत्रानुषज्जते । हेतुमद्भिःन्यायोपेतैःब्रह्मसूत्रपदैश्चविनिश्चितमेवश्रृण्वित्यन्वयः ॥५॥ क्षेत्रंयच्चयादृक्चतच्छृण्वितिप्रतिज्ञातमाह । महाभूतानीति । पंचमहाभूतानि । महत्तत्वमप्यहंकारशब्देनगृह्यते । बुद्धिरंतःकरणविशेषः । अव्यक्तंत्रिगुणात्मकंप्रधानं । इंद्रियाणिदशैकंचेतिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमनोभेदेनैकादशेंद्रियाणि । इंद्रियगोचराःश्रोत्रादिविषयाःशब्दाद्याःपंचच । एतत्क्षेत्रंसमासेनसंक्षेपेणमहाभूतत्वादिप्रकारोपेतमुदाहृतमित्यन्वयः ॥६॥ क्षेत्रंयद्विकारीतिप्रतिज्ञातक्षेत्रवि

ऋषिभिर्बहुधागीतं छंदोभिर्विविधैःपृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितं ॥ ५ ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवच । इंद्रियाणिदशैकंच पंचचेंद्रियगोचराः ॥ ६ ॥
इच्छाद्वेषःसुखंदुखं संघातश्चेतनाधृतिः । एतत्क्षेत्रंसमासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ७ ॥

कारानाह । इच्छेति । संघातोदेहः । चेतनाचेतसोव्याप्तिः । धृतिर्धैर्यं । एतत्प्रागुक्तंक्षेत्रंइच्छादिविकारोपेतंसंक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । महाभूतादिक्षेत्राभिमानिनः । तद्विकारेच्छाद्यभिमानिनश्चावश्यंज्ञेयत्वादुच्यंते । आकाशाभिमानीविघ्नेशः । वायुमानीमुख्यवायुजोमरीचिनामा । अग्निमानीवह्निः । अबभिमानीवरुणः । भूमिमानिनीधरादेवी । अहंकारःशिवः । महान्ब्रह्मा । बुद्धिरुमा । अव्यक्तंश्रीदेवी । इंद्रियेषुमनोभिमानिनःस्कंदेंद्रानिरुद्धाः । श्रोत्रंचंद्रः । त्वक्वायुसुतोमरुत् । चक्षुःसूर्यः । जिह्वावरुणस्यरूपांतरं । घ्राणमश्विनौ । वागग्निः हस्तौवायुसुतौमरुतौ । पादौतुविष्णुनाविष्टौशचीसुतौयज्ञशंभुनामकौ । पायुर्यमः । उपस्थःशिवःमनुश्च । इंद्रियगोचरेषुशब्दस्पर्शरूपर

सगंधाभिमानिनःशिवपुत्राःपंचज्ञेयाःविकारेषु । इच्छाश्रीर्भारतीच । द्वेषदुःखाभिमानिनौकलिद्वापरौ । सुखंमुख्यवायुः । धृतिःसरस्वतीभारतीच । चेतनाश्रीः । संघातमानिनोन्येचेतनाःज्ञेयाः । अभिमानिनांप्रागुक्तव्युत्पत्त्याभगवन्निवासत्वादेवक्षेत्रनामत्वं । क्षेत्रविकारित्वमपिमहदादिभ्योतिशयेनविकारितयास्थितत्वादितिज्ञेयं ॥७॥ एवंप्रतिज्ञातार्थषट्कमध्येयच्चयादृक्यद्विकारीतित्रयमुक्त्वायतश्चयदितिवक्ष्यन्ततःप्राक्सचयोयत्प्रभावश्चेतिप्रतिज्ञातार्थद्वयंज्ञेयं यत्तदित्यादिनावक्ष्यनयादृशतादृशेनश्रवणेनतदनुभवारूढंभवतीतिभावेनवक्ष्यमाणज्ञेयद्वयभूतभगवज्ज्ञानस्यसाधनान्याह । अमानित्वमित्यादिपंचकेन । अमानित्वमात्मनश्लाघनराहित्यं । आत्माल्पत्वंज्ञात्वापिमहत्वप्र

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं । आचार्योपासनंशौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥
इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥ ९ ॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

दर्शनंदंभः । तद्राहित्यमदंभित्वं । क्षांतिःसहिष्णुत्वं । आर्जवंसन्मार्गेमनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यं । आचार्योपासनंज्ञानिनांसेवा । शौचंबाह्यांतरशुद्धिः । शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा । मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमितिस्मृतेः । स्थैर्यंभयादिनास्वधर्मादचलनं । आत्मविनिग्रहःविशेषेणमनसोनियमनं ॥ ८ ॥ इंद्रियार्थेषुवैराग्यंशब्दादिषुरागाभावः । अनहंकारःअविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहाभावः । जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनमितिवा । दुःखस्वरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवा । अनुक्षणमनुसंधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥ पुत्रदारगृहादिषुअसक्तिःस्नेहाभावः । अनभिष्वंगःअतिपक्वस्नेहाभावः । इष्टानिष्टोपपत्तिषु । उपपत्तिःप्राप्तिः

तत्रनित्यंसमचित्तत्वंहर्षविषादयोरभावः ॥ १० ॥ अनन्ययोगेनरमाब्रह्मादिस्वातंत्र्यासंबंधेनतद्विषयिणीतियावत् । अतएवाव्यभिचारिणीमयिभक्तिः । विविक्तदेशसेवित्वंजनसंमर्दहीनशुद्धस्थानस्थितिः ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंआत्मानमधिकृत्यस्थिते ज्ञानेनियतत्वं । तत्वज्ञानार्थदर्शनं । अपरोक्षज्ञानार्थंशास्त्रपर्यालोचनं । एतदमानित्वमित्यादिनोक्तंविंशतिधर्मजातं । ज्ञानमितिज्ञायतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याज्ञानसाधनंप्रोक्तं । अतोन्यथायदस्तितदज्ञानंज्ञानसाधनंनेत्यर्थः । यद्वाज्ञानशब्दःभावव्युत्पत्त्यासंवित्परश्च । तत्वज्ञानार्थस्यतत्वज्ञानविषयस्यविष्णोर्दर्शनंअपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतद्भगवद्विषयापरोक्षज्ञानंज्ञानमितिप्रोक्तं । अतोन्यथायत्तज्ज्ञा

मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परंब्रह्म नसत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥

नंनभवतीतिइहज्ञानशब्दोज्ञानतत्साधनोभयपरः । तत्वज्ञानार्थदर्शनमित्ययमप्युक्तदिशाशास्त्रपर्यालोचनरूपज्ञानसाधनपरःअपरोक्षज्ञान परश्च । ततश्चैतच्छब्देनोभयंपरामृश्यज्ञानशब्देनभावकरणोभयव्युत्पत्त्याज्ञानसाधनत्वज्ञानत्वयोर्विधानंयुक्तमितिज्ञेयं ॥ १२ ॥ एवंज्ञानंज्ञानसाधनंचोक्त्वाधुनासचयोयत्प्रभावश्चेतिप्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपंतत्प्रभावंचप्रतिज्ञापूर्वमाह । ज्ञेयमित्यादिना । आदरजननायतज्ज्ञानस्य फलमाह । यज्ज्ञात्वेति । सचयइतिप्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपोक्तिः । परंब्रह्मेति । नामोक्त्यातत्स्वरूपस्यावगतेःअहमेवेतिवक्तव्येअक्षरंब्रह्मपरमम् मितिअष्टमोक्तदिशाब्रह्मस्वयमेवेतिसिद्धमितिभावः । सचयत्प्रभावइत्युक्तमाह । अनादिमदित्यादिना । आदिरेषामस्तीत्यादिमंतिदेहे

द्रियादीति। ततोबहुव्रीहिः। प्राकृतदेहेंद्रियगुणकर्मादिहीनमित्यर्थः। भगवान्क्षेत्रांतर्गतोभूत्वाक्षेत्रज्ञइत्युच्यतेकिमित्यतोनेत्याह। नेति। तद्ब्रह्मसद्व्यक्तशब्दितकार्यजातांतर्गतंनेत्युच्यते। असदव्यक्तशब्दितकारणांतर्गतंनेत्युच्यते। व्यक्ताव्यक्तविलक्षणइतिस्मृतेः। यद्वामूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसत्तन्नासदुच्यते। इतिस्मृत्युक्तदिशामूर्तंनामूर्तंचनेत्युच्यतइतिनेतिनेतीत्यादिश्रुतावित्यर्थः॥१३॥ पुनस्तत्प्रभावमाह। सर्वतइति। कथंजगद्वैलक्षण्यंहरेरित्यतोवाह। सर्वतइति। तत्प्रागुक्तंपरंब्रह्मसर्वतःसर्वावयवेषुपाणिपादंद्वंद्वैवकद्भावःप्राणंयंगत्वात्। तेनतच्छक्तिर्लक्ष्यते। पाणिपादादिशक्तिमत्सर्वेप्यवयवाःस्वस्वेतरावयवशक्तिमंतइत्यर्थः। शुक्लकृष्णकेशावतारयोर्बलरामकृष्णयोःपाणिपादादिशक्तेर्दर्शनात्। एवंसर्वतःसर्वावयवेषुचक्षुरादिशक्तिमदित्यर्थः। सर्वतःसर्वावयवेषुश्रुतिमच्छ्रोत्रेंद्रियशक्तिमत्। सर्वेंद्रियाणांविषयान्कर्माणि

सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं। सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं। असक्तंसर्वभुक्चैव(भृच्चैव) निर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १५ ॥

चसर्वेंद्रियैःवेत्तिकरोतिचेतियावत्। लोकेजगतिसर्ववस्तुआवृत्यतिष्ठतिव्याप्यवर्तते। यद्वासर्वतःसर्वत्रदेशेस्थितंतद्ब्रह्मपाणिपादाक्षिशिरःप्रभृत्यवयवोपेतंसत्लोकेसर्ववस्तुव्याप्यतिष्ठतिइति। अणोरणुतरैःपाणिपादाद्यवयवोपेतैःअनंतरूपैःसर्वत्रस्थितंसत्व्याप्तरूपेणचसर्वमपिव्याप्यवर्ततेतेब्रह्मेतिभावः॥१४॥ किंचसर्वेंद्रियगुणाभासंतद्ब्रह्मसर्वाणींद्रियाणिगुणान्शब्दादिविषयांश्चाभासयतिप्रत्याययतिप्रत्येतिवासर्वेंद्रियगुणाभासं। भासृदीप्तौइत्यतःपचाद्यच्। प्राकृतानांभिन्नानांचेंद्रियाणामभावात्सर्वेंद्रियविवर्जितं। असक्तंनिर्लेपंतत्सर्वंभुंक्तइतिसर्वभुक्। सर्वसंहर्तृइतिवासर्वसारभोक्तृइतिवार्थः। सर्वभृच्चेतिपाठांतरं। गुणभोक्तृचसर्वकल्याणगुणभोक्तृचेत्यर्थः॥१५॥

किंचभूतानांसर्वप्राणिनांबहिरंतश्चपरंब्रह्मतिष्ठतीत्यनुषज्यते । अन्यथाभावराहित्यादचरं । सर्वदेशेषुचरणाद्गमनाच्चरं । सूक्ष्मत्वादप्रतिघत्वात्तद्ब्रह्माविज्ञेयंअग्राह्यमिंद्रियाविषयः सर्वगतत्वाद्दूरेअंतिकेसमीपेचस्थितंतत् ॥ १६ ॥ किंचभूतेषुनानाविधप्राणिष्वविभक्तमेवविभक्तमिवस्थितं । अज्ञानांतथाप्रतीतमितियावत् । भूतभर्तृभूतानांभर्तृधारणपोषणकर्तृतद्ब्रह्मज्ञेयं । ग्रसिष्णुप्रलयेसर्वभक्षकं । प्रभविष्णुसृष्टिकालेसर्वोत्पादकंच ॥ १७ ॥ किंचतद्ब्रह्मज्योतिषांसूर्यादीनामपिज्योतिःप्रकाशशक्तिप्रदं । तमसःअव्यक्तान्मृत्योःअज्ञानाद्वापरमतिक्रांतंउच्यते । तमसःपरस्तादितिश्रुत्यादावित्यर्थः । ज्ञानंप्रकाशस्वरूपं । ज्ञेयंस्वेनज्ञातव्यरूपंस्वप्रकाशमित्यर्थः । जीवा

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १६ ॥ अविभक्तं
विभक्तेषु विभक्तमिवचस्थितं । भूतभर्तृचतज्ज्ञेयं ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि
तज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते । ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्यविष्ठितं ॥ १८ ॥

नांस्वप्रकाशत्वेपितस्येशाधीनत्वात् । अस्यान्यानपेक्षितत्वात् । स्वकर्मकत्वस्य(क्रियात्वकर्मत्वयोरेकत्रविरोधेन)दुर्घटत्वाच्चतदुक्तिर्भगवतोमहिमेतियत्प्रभावइत्यस्योत्तरंभवतीतिभावः । ज्ञानगम्यमपरोक्षज्ञानेनमुक्तौप्राप्यं । सर्वस्यहृदि विष्ठितंविशेषेणस्थितं । सर्वगतत्वेनदूरस्थमंतिकेचतत्सर्वमावृत्यतिष्ठतीत्युक्तावपिहृद्यल्पदेशेस्थित्युक्तिर्युक्ता । ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्ननिचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेति ॐ । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यादिसूत्रेणाणुरूपेणावस्थितेरुक्तत्वात् । अतएवचरमित्युक्तिरप्युपपन्नेतिभावः ॥ १८ ॥

उक्तमुपसंहृत्यतज्ज्ञानंस्तौति । इतिक्षेत्रमिति । महाभूतानीत्यादिनाक्षेत्रं । इच्छेत्यादिनातद्विकाराश्चेत्यपिग्राह्यं । ज्ञानशब्दोत्रज्ञप्तित्साधनोभयपरः । अमानित्वमित्यादिनाज्ञानसाधनस्यतत्वज्ञानार्थदर्शनमित्यत्रभगवदपरोक्षज्ञप्तेश्चोक्तत्वात् । ज्ञेयंयत्तदित्यादिनाज्ञेयं चोक्तंसमासतःसंक्षेपेण । मद्भावायमयिस्थितयेउपपद्यतेयोग्योभवति । यद्यप्यत्रज्ञेयेब्रह्मणिप्रतिपादितेकेनसाधनेनेदंबुद्ध्यारूढंभवेदित्याकांक्षायांज्ञेयमित्यादिकंपूर्वमुक्त्वाअमानित्वमित्यादिकंतज्ज्ञानसाधनंपश्चाद्वाच्यं । तथापिसाधनस्येच्छादिरूपक्षेत्रविकारेष्वंतर्भावज्ञापनार्थत्वात् । यत्प्रभावपदोक्तप्रेरकत्वस्यालौकिकप्रमेयस्यबुद्ध्यारोहेसाधनानामप्युपयोगाच्चसाधनानंतरमेवयत्प्रभावश्चेत्यस्यवाच्यत्वात्तत्प्रसंगेनज्ञेयस्यापिपश्चादेवोक्तिः । नन्वथापिउद्देशक्रमानुसारेणयतश्चयदित्येतत्प्रथममुक्त्वासचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पश्चाद्वक्त

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः । मद्भक्तएतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥
प्रकृतिंपुरुषंचैव विद्ध्यनादीउभावपि । विकारांश्चगुणांश्चैव विद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ २० ॥

व्यमित्येतदप्यनेनैवनिरस्तं । विकारांतर्भावज्ञापनायेच्छाद्युक्त्यनंतरममानित्वादेर्ज्ञानसाधनस्योपोद्धातप्रक्रिययापूर्वमेववाच्यत्वेनतदनंतरेमवोक्तदिशासचयोयत्प्रभावश्चेत्युक्तस्यवाच्यत्वात् । बहुत्वाच्चसचयोयत्प्रभावश्चेत्येतदुक्त्यपेक्षयायतश्चयदित्येतदुक्तेरल्पत्वात्तत्सर्वोक्त्यनंतरंपश्चाद्यतश्चयदित्यस्योक्तिः ॥ १९ ॥ एवमुक्तदिशायतश्चयदितिप्रतिज्ञातप्रेरकस्वरूपस्यप्रभावोक्त्यनंतरंवाच्यत्वसिद्धौप्रेरकज्ञानस्यप्रेर्यज्ञानसापेक्षत्वात्प्रेरणीयंसप्रकारंपुरुषादिरूपंक्षेत्रंतावदाह । प्रकृतिमिति । नचैतत्क्षेत्रमितिश्लोकेनप्रतिज्ञातमितिशंक्यं । यादृक्चेत्यनेनप्रतिज्ञातत्वात् । तर्हिमहाभूतानीत्याद्युक्त्यवसरेप्रागेववाच्यमितिनशंक्यं । वक्ष्यमाणप्रेरकस्वरूपोक्त्युपयोगित

यापेक्षितप्रेर्यस्वरूपस्यात्रावश्यंवाच्यत्वात्प्रागप्युक्तौगौरवापत्तेरितिभावः । एवंचप्रकृतिपदेनमहाभूतानीत्यादिनाप्रागुक्तपंचविंशति तत्वानिगृह्यंते । विकारशब्देनचप्रागुक्तेच्छादयःसर्वेप्रकृतिविकाराः । पुरुषोत्रजीवः । प्रकृतिंपंचविंशतितत्वानिपुरुषंजीवंचउभाव प्यनादीविद्धि । तथाप्रकृतिसंभवान्प्रधानोपादानकानिच्छादिविकारान्सत्वादिगुणांश्चविद्धीत्यर्थः। तथाचेश्वरातिरिक्तःसर्वोपिचेतना चेतनवर्गःप्रेर्यप्रपंचोत्रोक्तोभवति । यद्वाप्रकृतिंचिदचित्प्रकृतीपुरुषंजीवंपरमात्मानंचउभौउभेचेत्यपिसंगृह्यतेअनादीविद्धीत्यर्थः । विका रानिच्छादीन्सत्वादिगुणांश्चप्रकृतिसंभवान्प्रकृत्युपादानकान्विद्धि । गुणानांविकारत्वेपीच्छाद्यपेक्षयाल्पविकारत्वादिच्छादीनामधिक विकारत्वविवक्षयापृथगुक्ताःज्ञेयाः । तात्पर्येतुप्रकृतिपदेनचिदचित्प्रकृत्योःपुरुषपदेनजीवेश्वरयोर्ग्रहणायोभावित्युक्तिरित्युक्तं ॥२०॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुःप्रकृतिरुच्यते । पुरुषःसुखदुःखानां भोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

प्रकृतिसंभवत्वंविकाराणांव्यनक्ति । कार्येति । कार्यंशरीरं । कारणानींद्रियाणि । जीवस्ययद्देहेंद्रियकर्तृत्वंतत्रकारणंचित्प्रकृतिरुच्यते । सुखदुःखानांभोक्तृत्वेजीवस्यप्रकृतिविकारसुखदुःखानांस्वीयतयासाक्षात्काररूपेभोगेपुरुषोभगवान्हेतुरुच्यते । अत्रहरेःसर्वहेतुत्वे नजीवगतदेहेंद्रियकर्तृत्वहेतुत्वसत्वेपि । तथादेव्याजीवानांसुखदुःखभोगदानहेतुत्वसत्वेपि । देव्याःसुखदुःखभोगदानेप्रवृत्तिरल्पा । कार्यकारणकर्तृत्वेभोगदानप्रवृत्त्यपेक्षयाधिका । अतःकार्यकारणकर्तृत्वेप्रकृतिर्हेतुरिति । पुरुषस्तुसुखदुःखभोगदानहेतुरितिविशिष्यो क्तिर्युक्ता । अतएवपूर्वापरार्धयोरुच्यतइतिद्विवारमुक्तिः । यद्वाकार्यकारणकर्तृत्वेदेहेंद्रियाणांपरिणामक्रियायांप्रकृतिःप्रधानंहेतुरुच्यते पुरुषोजीवःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेअनुभवेहेतुःकर्तोच्यतेइत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननुप्रकृतिकृतदेहेंद्रियसंबंधेनसुखदुःखादिभोक्ताजीवस्तन्नियामिकेदेवदेव्याविवितियत्तदयुक्तं । देहादिसंबंधादेर्मिथ्यात्वादित्यतआह । पुरुषइति । पुरुषोजीवःप्रकृतिस्थःप्रकृतिकार्यदेहादौस्थितःप्रकृतिजान्गुणान्सुखादीन्भुङ्क्तेहीतितिनिर्बाधानुभवसिद्धत्वंसूचयति । तेन तद्विरोधान्नमिथ्यात्वंसुखादेरित्युक्तंभवति । एतेनकार्यकारणकर्तृत्वइत्यत्रजीवदेहस्थत्वस्य । भोक्तृत्वेसुखदुःखानामित्यत्रसुखादिभोग स्योक्तेस्ताभ्यामस्यपौनरुक्त्यमितिनिरस्तं । मिथ्यात्वनिरासायसाक्ष्यनुभवविरोधंमिथ्यावादिनांदर्शयितुंप्रागुक्तस्यैवात्रपुनरभिधाना त् । शुद्धस्यजीवस्यप्रकृतिस्थत्वेकिंकारणमित्यतआह । कारणमिति । अस्यजीवस्य ॥२२॥ साध्वसाधुयोन्युत्पत्तौसत्वादिगुणसंगोनिमि त्तमात्रकारणं । भगवानेवतुस्वतंत्रकारणमित्याह । उपद्रष्टेति । अनुमंतापुनःपुनःकर्तव्यस्यविशेषेणालोचकः । यद्वाअनुस्वानुकूल्येन

पुरुषःप्रकृतिस्थोहि भुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् । कारणंगुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥
उपद्रष्टानुमंताच भर्ताभोक्तामहेश्वरः । परमात्मेतिचाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २३ ॥

स्वमनोऽविक्षेपकतयेतियावत् । मंता(मत्या)मतिपूर्वइतियावत् । प्रेरयतीत्यनुमंता । तत्रहेतुरुपद्रष्टेति । सर्वेभ्यउपरिवर्तमानः । उत्तमःसन्नि तियावत् । द्रष्टाभर्तासर्व(धारकः)भारकःसर्वपोषकइतियावत् । भोक्तासर्वकर्मफलसारभुक् । महाशक्तित्वान्महेश्वरः । परमात्मापरम चेतनः । इतिशब्दोहेत्वर्थःसन्सर्वत्रान्वीयमानःअनुमंतृत्वेउपद्रष्टृत्वाद्भर्तृत्वादित्यादिरूपेणहेत्वर्थकोध्येयः । उपद्रष्टृत्वादिहेतुभ्योनुमंतापुरु षउक्तइति । चशब्दोहेतुसमुच्चये । कोनुमंतापुरुषइत्यतःअस्मिन्देहेप्युक्तइतिउक्तं । देहस्थत्वेनोक्तश्चभगवान्स्वयमेवक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि सर्वक्षेत्रेष्वितिस्वस्यदेहस्थत्वेनप्रागुक्तत्वादितिभावः । एतेनयतश्चयदित्यनेनयादृग्धर्मविशिष्टाद्यत्क्षेत्रंप्रवर्ततेएतन्मेशृण्वितिप्राक्प्रतिज्ञात

मप्युक्तंभवति । उपद्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टात्प्रवर्ततइति ॥ २३ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्धीत्युक्तार्थेबुभुत्सातिशयोत्पादनायतज्ज्ञानफलमाह। यएनमिति । योधिकारीएनंपुरुषंजीवपराख्यद्विविधपुरुषंजडाजडाख्यद्विविधप्रकृतिंचतत्तद्गुणैःसहवेत्तिपरोक्षतोविदित्वापरोक्षतोजा नातिसपुमान्सर्वथावर्तमानोपिप्रमादादन्यायप्रवृत्तिमानपिभूयःपुनर्नाभिजायतेमुक्तोभवतीत्यर्थः । तदुक्तंसूत्रे । कामकारेणचैकइति ॥ २४ ॥ परमपुरुषादिदर्शनेसाधनमाह । ध्यानेनेति । केचिच्छ्रवणमननोपेताःध्यानेनात्मनाबुद्ध्यात्मानंभगवंतंआत्मनिदेहेपश्यंति । अन्येसांख्येनयोगेनवेदोक्तभगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञानेनध्यानेनचेत्यनुषज्जते । आत्मानंपश्यंति। अपरेश्रवणादिहीनाःकर्मयोगेनचकर्मरूपो पायेनसांख्येनध्यानेनचेत्यनुषज्जते । साधुकर्मानुष्ठानलब्धभगवत्प्रसादजन्यश्रवणमननध्यानैरात्मानंपश्यंति । ध्यानेऽशक्तानांसांख्य

यएनंवेत्तिपुरुषं प्रकृतिंचगुणैःसह । सर्वथावर्तमानोऽपि नसभूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥
ध्यानेनात्मनिपश्यंति केचिदात्मानमात्मना । अन्येसांख्येनयोगेन कर्मयोगेनचापरे ॥ २५ ॥

संपादनद्वाराध्यानसंपादनेन । तत्राप्यशक्तानांकर्मोपायेनश्रवणादिसंपादनेनात्मदर्शनमित्यवस्थाभेदमाश्रित्यायमर्थोभाष्योक्तः । ता त्पर्येतुकेचिदृषयःस्वप्रतिभयान्यतःश्रवणेनचहरिंज्ञात्वाआत्मनामनसाआत्मनिहृदयेआत्मानंपरमात्मानंध्यानेनपश्यंति । साक्षात्कुर्व तिकेचिदित्युक्त्यान्येनारदाद्याःऋषयस्तुबहिरपिपश्यंतिइतिसूचितं । केचिदृषयोनारदाद्याबहिस्त्वपीतिस्मृतेः । ऋषयोंतःप्रकाशाइ तिसूत्रभाष्योक्तश्रुतिस्तुनारदाद्यन्यविषयेतिज्ञातव्यं । अन्येदेवास्तुसांख्येनयोगेनस्वप्रतिभाख्यज्ञानरूपोपायेनध्यानेनविनैवविष्णुप्रसा दलब्धस्वप्रतिभाख्यज्ञानेनबहिरंतश्चविष्णुंपश्यंतीत्यर्थः । अपरेक्षत्रियवराराजानःकर्मयोगेनाश्वमेधादिकर्मरूपोपायेनश्रवणेनस्वप्रतिभ

याचनित्यंभगवंतंस्मरंतोऽश्वमेधादियज्ञकर्मकालेयज्ञभागार्थमागतमात्मानंपश्यंतीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादत्रानुक्तिः ॥ २५ ॥ अन्येतुमनुष्यास्तुएवंस्वप्रतिभाबलेनात्मानमजानंतःअन्येभ्यःश्रुत्वामत्वेत्यपिग्राह्यं । उपासतेध्यायंति । ततःपश्यंतिच । तेपिचअल्पतर प्रतिभावंतोपिश्रुतिपरायणाःबहुश्रवणवंतःसंतःमृत्युसंसारंअतितरंत्येवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ कार्योपादानत्वप्रकृत्युपादानकदेहयोगित्वसर्वे त्रसमत्वरूपधर्मयुक्ततयाप्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपंपुनरप्याह । यावदिति । नचाप्रतिज्ञातोक्तिदोषःप्रकृतिपुरुषधर्मोक्तेःयादृक्चेत्यत्रेश्वरधर्मो क्तेश्चयत्प्रभावइत्यत्रप्रतिज्ञातेंतर्भावात् । यावत्स्थावरजंगमात्मकंसत्त्वंजीवजातंतत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्चित्प्रकृतिपरमात्मनोःसंयोगाज्जाय

अन्येत्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्यउपासते । तेऽपिचातितरंत्येव मृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥
यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २७ ॥
समंहिसर्वभूतेषु तिष्ठंतंपरमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यंतं यःपश्यतिसपश्यति ॥ २८ ॥

तेप्रादुर्भवतीतिविद्धि । यद्वाउपद्रष्टेत्यादिनासदसद्योनिजन्मसुभगवानेवस्वतंत्रकारणमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति । यावदिति । उक्तएवा र्थः ॥ २७ ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वितिहरेःसर्वशरीरस्थत्वंयदुक्तंतदयुक्तं । तथात्वेधिष्ठानतारतम्यात्तारतम्यं । दुःखिसहाव स्थानाद्दुःखंचस्यादित्यतआह । सममिति । सर्वेषुतारतम्योपेतेषुप्राणिषुतिष्ठंतंपरमेश्वरंअचिंत्यशक्तिकंहरिंसमंन्यूनाधिकहीनंसर्वत्राशेष सद्गुणोपेतं । एवंयःपश्यति । विनश्यत्सुसुखदुःखजनिमृत्यादिदोषवत्सुभूतेषुतिष्ठंतंअविनश्यंतंदुःखादिदोषहीनंयःपश्यतिसपश्यति ।

सएवयथार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ साम्यादिज्ञानस्यफलमाह । सममिति । सर्वत्रसमवस्थितंनिर्दोषाशेषसद्गुणतयासम्यगवस्थितं ईश्वरंसमंसर्वत्रनिर्दोषाशेषसद्गुणतयैकप्रकारं । नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीतिसूत्रोक्तदिशापश्यन् । आत्मनाबुद्ध्याआत्मानं स्वात्मानंनहिनस्ति । नरकेनपातयति । ततोज्ञानात्परांगतिंमुक्तिंचयातीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नन्वीश्वरःकर्मानपेक्षयैवोपद्रष्टेत्यत्रोक्तदिशा यदिसदसद्योनिजन्मसुस्वतंत्रकारणं । तर्हितस्यवैषम्यादिदोषःस्यात् । कर्मापेक्षितायांस्वातंत्र्यप्रच्युतिस्तस्यस्यात् । तस्यापिकर्त्रंतरस त्वाच्चस्वातंत्र्यहानिरेवेत्यतआह । प्रकृत्येति । ल्यबंतमेतत् । चशब्दात्पूर्वप्रकृतेश्वरोनुषज्जते । ईश्वरेणैवप्रकृत्य पूर्वतनंजीवकर्मउद्बोध्य

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं । नहिनस्त्यात्मनाऽत्मानं ततोयातिपरांगतिं ॥ २९ ॥
प्रकृत्यैवचकर्माणि क्रियमाणानिसर्वशः । यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ ३० ॥
यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । ततएवचविस्तारं ब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३१ ॥

तदनुसृत्यक्रियमाणानिसर्वकर्माणियःपश्यति । तथात्मानंपरमात्मानंअकर्तारंकर्तृहीनंयःपश्यतिसपश्यतिपरमेश्वरमित्यर्थः । यद्वाउपद्र ष्टेत्यत्रोक्तभगवत्स्वातंत्र्यज्ञानस्यफलमाह । प्रकृत्येति । तृतीयांतमिदंचशब्दात्प्रकृतेश्वरेणकर्त्राप्रकृत्यानिमित्तभूतयाक्रियमाणानिसर्वशः कर्माणियःपश्यति । तथास्वात्मानंचाकर्तारंअस्वतंत्रंचयःपश्यतिसपश्यतिहरिमित्यर्थः । तथाचसूत्रं । पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशा दि ति । कर्तृराहित्यात्स्वातंत्र्यं । स्वाधीनसत्ताकतत्तदीयपूर्वकर्मापेक्ष्यसर्वंकरोतीतिनवैषम्यादिदोषइतिभावः । तदुक्तंवैषम्यनैर्घृण्येनसा पेक्षत्वादिति ॥ ३० ॥ नकेवलंभगवतःसर्वप्रेरकत्वादिज्ञानमात्रेणालं । किंतुतस्यावस्थितेरितिकाशकृत्स्नइतिसूत्रोक्तदिशासर्वाधारत्वा

द्यपिज्ञातव्यमित्युच्यते। यदेति। भूतपृथग्भावंभूतानांजीवानांपृथक्त्वंभेदंएकस्थमेकस्मिन्विष्णौस्थितं। किमुक्तंभवतिविष्णुनान्योन्यंचपृथग्भूतंभूतग्राममेकविष्ण्वाश्रितंयदानुपश्यतीत्युक्तंभवति। ततएवविष्णुतएवविस्तारमुत्पत्तिंचभूतानामित्यन्वेति। अनुतारतम्येनपश्यति। तदाब्रह्मसंपद्यतेप्राप्नोति॥ ३१॥ ननुसर्वभूतेषुतिष्ठतोनविनाशइत्युक्तं। शरीरसंबंधेव्ययादेरावश्यकत्वादित्यतोहेतूक्तिपूर्वंव्ययलेपाद्यभावमाह। अनादित्वादिति। शरीरस्थोप्ययंपरमात्माअनादित्वान्निर्गुणत्वात्सत्वादिगुणहीनत्वाच्चाव्ययः। नाशादिव्ययहीनः। चिंतासंतापदुःखादिनानलिप्यतेनसंबध्यते। लौकिकक्रियाविलक्षणक्रियावत्त्वान्नकरोतिच। अनादित्वहेतोर्भावत्वेसतीतिविशेषणान्नप्रागभावेव्यभिचारःशंक्यः। यद्वासर्वंखल्विदंब्रह्मपुरुषएवेदंसर्वमित्यादिनाविष्णोःसर्वचिदचिदात्मकत्वप्रतीतेर्वाद्यंतरैस्तथोक्तेश्चकथंभूता

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः। शरीरस्थोऽपिकौंतेय नकरोतिनलिप्यते॥ ३२॥

नांविष्णोःपृथग्भावइत्यतःश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादिप्राप्तमद्वैतंसहेतुकंनिराह। अनादित्वादिति। अयंपरमात्माशरीरस्थोपिशरीराभिमानितयातत्स्थसुखदुःखादिभोक्तृतयाशरीरस्थोत्रजीवोभिमतःशरीरस्थोपिनभवति। जीवात्मकोपिनभवति। किमुवाच्यंजडात्मकोनभवतीतिअपेरर्थः। कुतःअनादित्वात्। देहयोगनिमित्तादिमत्त्वहीनत्वादितियावत्। सत्वादिगुणहीनत्वाद्देहव्ययनिमित्तव्ययहीनत्वात्। करोतिसर्वकर्तृत्वान्नलिप्यतेसर्वकरणनिमित्तफलाभोक्तृत्वाच्च। जीवस्यचोक्तहेतुपंचकविपर्ययवत्त्वादितिभावः। ईश्वरःकरोतिनलिप्यते। जीवस्तुपरात्तुतच्छ्रुतेरितिसूत्रोक्तदिशाकर्तृशक्तेरपीशाधीनतयास्वातंत्र्याभावान्नकरोति। पराधीनकर्तृतयालिप्यतेचेतियोजना॥ ३२॥

परमात्मनोलेपाभावंदृष्टांतेनोपपादयति । यथेति । पंकादिसर्वगतमप्याकाशंसौक्ष्म्यादप्रतिघत्वान्नोपलिप्यतेयथा । तथासर्वत्रनीचो
च्चादिदेहेस्थितोप्यात्मापरमात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यत्क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टतयाभगवज्ज्ञानार्थंक्षेत्रादिकमुक्तं । तत्क्षेत्रज्ञत्वंदृष्टांतेनव्यन
क्ति । यथेति । यथैकोरविःइमंलोकंकृत्स्नंप्रकाशयति । तथैकःक्षेत्रीक्षेत्रस्थःपरमात्माकृत्स्नंक्षेत्रंचेतनाचेतनरूपंप्रकाशयति ॥ ३४ ॥ फ
लोक्त्याऽध्यायार्थमुपसंहरति । क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमुक्तप्रकारेणांतरंभेदंज्ञानचक्षुषाविवेकदृष्ट्यायेविदुः । तथाभूतेभ्यःप्रकृतेश्चजी

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितोदेहे तथात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥
यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नंलोकमिमंरविः । क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नं प्रकाशयतिभारत ॥ ३४ ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षंच येविदुर्यांतितेपरं ॥ ३५ ॥ ॐतत्सदिति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां० क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगोनामत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ श्रीभग
वानुवाच । परंभूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वे परांसिद्धिमितोगताः ॥१॥

वानांमोक्षोयेनेतिवा । भूतानांजीवानांअचेतनप्रकृतेःसकाशान्मोक्षोयेनेतिवा । तदभिमानित्वादिकंप्रागुक्तमोक्षसाधनंचयेविदुःतेब्रह्म
यांतीति ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॐ ॥ बुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिद्वितीये
प्रतिज्ञायआषष्ठसमाप्तेःकामादिवर्जनादीतिकर्तव्यतासहितंकर्मध्यानलक्षणंज्ञानसाधनमुक्तं । तत्रेतिकर्तव्यतांशंउत्तराध्यायपंचकेनप्रपंच
यतीतिघट्टार्थः । तत्रबंधप्रकारेज्ञातेसत्येवतन्मोचनसाधनस्यतदितिकर्तव्यस्यचानुष्ठानायतत्प्रपंचनंयुज्यते । बंधश्चकारणंगुणसंगोस्ये

तिपूर्वाध्यायोक्तदिशात्रिगुणात्मकः । अतोयावत्संजायतेइत्यादिनापूर्वाध्यायोक्तक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगहेतुकप्राणिजननविवरणपूर्वकंत्रिगुण विकारस्थितिंतदत्ययोपायंचदर्शयत्यस्मिन्नध्याये । कार्यतेह्यवशःकर्मेतितृतीयाध्यायेसंक्षेपेणत्रैगुण्यस्योक्तत्वेपीहतस्यविविच्यकीर्तनमि तिज्ञेयं । श्रोतुरादरजननायवक्ष्यमाणमर्थंप्रतिज्ञायस्तौति । परमितिद्वयेन । परमन्यद्भूयःपुनःप्रवक्ष्यामि । तत्किमित्यतउक्तं । ज्ञानाना मिति । कर्मणिल्युट् । ज्ञातव्यानांमध्येउत्तमंज्ञानंज्ञातव्यं । यज्ज्ञात्वामुनयोमननशीलाःसर्वेइतःसंसारात्परांसिद्धिंमोक्षंगताःप्राप्ताः ॥१॥ इदंज्ञानंवक्ष्यमाणार्थज्ञानमुपाश्रित्यसंपाद्यममसाधर्म्यंसारूप्यंआगताःप्राप्ताः । शिष्टंव्यक्तं ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थमाह । ममेति । महद्ब्रह्ममह

इदंज्ञानमुपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः । सर्गेऽपिनोपजायंते प्रलयेनव्यथंतिच ॥ २ ॥
ममयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् । संभवःसर्वभूतानां ततोभवतिभारत ॥ ३ ॥
सर्वयोनिषुकौंतेय मूर्तयःसंभवंतियाः । तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥
सत्त्वंरजस्तमइति गुणाःप्रकृतिसंभवाः । निबध्नंतिमहाबाहो देहेदेहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तीचित्प्रकृतिःममयोनिःभार्यातस्मिन्ब्रह्मणिचित्प्रकृतौगर्भंदधामि । चतुर्विंशतितत्त्वांशयुतान्जीवान्स्वोदरस्थान्रेतोरूपेणनिर्वास्यचि त्प्रकृत्युदरेनिक्षिपामीत्यर्थः । ततस्तत्रनिक्षेपाद्भूतानांप्राणिनांदेहयोगरूपसंभवोजन्मभवति । ज्ञोतएव । युक्तेश्चेतिसूत्रकृदुक्तेः ॥ ३ ॥ नकेवलमादिसर्गएवानयोःकारणत्वंकिंतुसर्वदेत्याह । सर्वेति । देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषुयाःमूर्तयःकार्यव्यक्तयःसंभवंति । तासां महद्ब्र ह्ममहालक्ष्मीःयोनिःक्षेत्ररूपंकारणं । अहंबीजप्रदःगर्भाधानकर्तापिता ॥ ४ ॥ एवंयावत्संजायतइत्युक्तंश्लोकद्वयेनविवृत्येदानींयमेहिवंद्वो

स्मीतिजानातिसएवतन्निवृत्तिसाधनंविजिज्ञास्यज्ञात्वानुतिष्ठति। अतोबंधोच्छेदसाधनानुष्ठानायतत्साधनज्ञापनार्थंजिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृतबंधप्रकारंतावदाह । सत्वमिति । प्रकृतिसंभवाःत्रिगुणात्मकजडप्रकृतितःसंभवंतस्तदंशभूताःसत्वंरजस्तमइतिगुणाःतथाप्रकृतिसंभवाःचित्प्रकृतितःसृष्टिकालेविभज्यमानाःसद्गुणत्वसृष्ट्यादिरंजनकर्तृत्वजीवग्लपनहेतुत्वनिमित्तैःक्रमात्सत्वरजस्तमश्शब्दिताः श्रीभूदुर्गाख्याःगुणाःक्रमाद्गुणत्रयाभिमानिन्यः । तिस्रोदेव्यश्चदेहेस्थितमव्ययंस्वरूपतोव्ययहीनंजीवं ।जात्येकवचनं। जीवजातंनिबध्नंति । सर्वासांसर्वजीवबंधकत्वेपिसत्वमानिनीश्रीःदेवबंधिका रजोभिमानिनीभूर्मनुष्यबंधिका तमोभिमानिनीदुर्गादैत्यबंधिकेतिविशे

तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं। सुखसंगेनबध्नाति ज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥
रजोरागात्मकंविद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं। तन्निबध्नातिकौंतेय कर्मसंगेनदेहिनं ॥ ७ ॥

षोज्ञेयः । अत्रदेहइत्युक्तिर्भूतपूर्वगत्यामुक्तानामपिदेहित्वात्तद्व्यावृत्त्यर्था ॥ ५ ॥ श्रीभूदुर्गाभिःक्रियमाणंदेवादित्रितयविषयबंधनप्रकारंविविच्याह । तत्रेत्यादित्रयेण । तत्रतेषुगुणेषुतासुदेवीषुचसत्वंसत्वाभिमानिश्रीतत्वंनिर्मलत्वात्अनामयंनविद्यतेआमयोव्याध्याद्युपद्रवोयस्मात्तत्चप्रकाशकंतत्वज्ञानोत्पादकंसत्सुखसंगेनतत्वज्ञानसंगेनचदेवान्बध्नाति ॥ ६ ॥ तृष्णानामेदंमेभूयादित्याशा । संगोवस्तुष्वासक्तिः । तयोःसमुद्भवोयस्मात्तत् । रजोभिमानिनीभूदेवीभूतत्वंचरागात्मकंसृष्ट्यादिरंजनस्वरूपंविद्धि । तद्विविधंरजः । कर्मयोगेनदेहिनंमानुषंजीवंबध्नाति ॥ ७ ॥

अज्ञानंजायतेयतस्तदज्ञानजंतमस्तमोभिमानिनीदुर्गातत्वंचसर्वदेहिनांमोहनंमिथ्याज्ञानजनकंविद्धि । तद्विरूपंतमःप्रमादादिभिर्दैत्यजनं निबध्नाति ॥ ८ ॥ सत्वादीनांसुखादिसंपादनेनैवबंधकत्वमितिनियमंद्रढयति । सत्वमिति । सत्वंसत्वाभिमानिनीश्रीश्चसुखेसुखविषये संजयतिप्रवर्तयतीत्यर्थः । रजःरजोभिमानिनीभूदेवीचकर्मविषयेसंजयति । तमस्तुतमोभिमानिनीदुर्गाचज्ञानमावृत्यमनसस्तत्वज्ञान शक्तिंप्रतिबध्यप्रमादेअधर्मेअधर्मबुद्ध्यादिरूपेसंजयति । उतशब्दादालस्यादिग्रहः ॥ ९ ॥ ननुत्रयाणांसर्वबंधकत्वसाम्यात्कथंकस्यचि देवगुणस्यकार्यंदृश्यतेइत्यतःउत्कटत्वानुत्कटत्वाभ्यामितिभावेनाह । रजइति । ईश्वरेच्छयासत्वमुत्कटंसद्रजस्तमश्चाभिभूयस्वकार्यदक्षंभ

तमस्त्वज्ञानजंविद्धि मोहनंसर्वदेहिनां । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ॥ ८ ॥
सत्वंसुखेसंजयति रजःकर्मणिभारत । ज्ञानमावृत्यतुतमः प्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्वंभवतिभारत । रजःसत्वंतमश्चैव तमःसत्वंरजस्तथा ॥ १० ॥
सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते । ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥

वति । रजस्तथोत्कटंसत्तमःसत्वंचाभिभूयस्वकार्यदक्षंभवति । तमश्चोत्कटंसत्रजःसत्वंचाभिभूयस्वकार्यकारिभवतिइत्यर्थः । अभि भवशब्दितकार्यशक्तिप्रतिबंधोगुणानामेव । देवानांत्वौदासीन्यमेवेतिज्ञातव्यं ॥ १० ॥ केनलिंगेनसत्वादिवृद्धिर्ज्ञेयेत्यतआह । स र्वेत्यादित्रयेण । अस्मिन्देहेसर्वद्वारेषुश्रोत्रादिषुज्ञानंशब्दादिज्ञानात्मकःप्रकाशः । उतशब्दात्सुखादिचोपजायतेयदातदासत्वंविवृद्धमिति विद्याज्जानीयात् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लोभोधनादेरत्यागेच्छा । प्रवृत्तिर्व्यर्थोद्योगः । काम्यकर्मणामारंभः । अशमःचित्तस्यानुपरतिः । अप्राप्ताभिलाषःस्पृहा । एतानिविवृद्धेर जसिजायंते । एतैरजोवृद्धिर्ज्ञेयेतिभावः ॥ १२ ॥ अप्रकाशःश्रोत्रादिषुशब्दादिज्ञानाभावः । अप्रवृत्तिरनुद्यमः । प्रमादोऽनवधानं । मोहोविपर्ययः । एतानितमसिविवृद्धेजायंते । एतैर्लिंगैस्तमोविवृद्धिर्ज्ञेयेतिभावः ॥ १३ ॥ सत्वादिगुणवृद्ध्यवस्थायांमृतानांगतिभेदमाह । यदेतिद्वयेन । यदासत्वेविवृद्धेदेहभृत्प्रलयंयातिम्रियतेतदोत्तमविदांविष्णुज्ञानिनांअमलान्निर्दोषान्लोकान्देहान्प्रतिपद्यते । सात्वि

लोभःप्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमःस्पृहा । रजस्येतानिजायंते विवृद्धेभरतर्षभ ॥ १२ ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोहएवच । तमस्येतानिजायंते विवृद्धेकुरुनंदन ॥ १३ ॥
यदासत्वेप्रवृद्धेतु प्रलयंयातिदेहभृत् । तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजसिप्रलयंगत्वा कर्मसंगिषुजायते । तथाप्रलीनस्तमसि मूढयोनिषुजायते ॥ १५ ॥
कर्मणःसुकृतस्याहुः सात्विकंनिर्मलंफलं । रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं ॥ १६ ॥

ककुलेजायतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ रजसिप्रवृद्धेप्रलयंगत्वामृत्वाकर्मसंगिषुकाम्यकर्मिणांकुलेजायते । तथातमसिप्रवृद्धेप्रलीनोमृतःमूढयोनिषुदैत्यानांकुलेषुजायते ॥१५॥ सात्विकादिकर्मणांफलमाह । कर्मणइत्यादिद्वयेन । विद्वत्कुलप्रसूतेनसुष्ठुकृतस्यकर्मणःसात्विकंनिर्मलं दुःखगंधहीनंफलमाहुः । रजसोराजसकर्मणस्तुदुःखंदुःखमिश्रंसुखमाहुः । तमसस्तुतामसकर्मणःअज्ञानंअज्ञानकार्यंचफलमाहुः ॥१६॥

निर्मलत्वादिफलंचकिमित्यतोविविच्याह । सत्वादित्यादिना । ज्ञानंपरापरतत्वविषयं । लोभःस्वर्गादिविषयासक्तिःभवतएवेत्यन्वयः । अज्ञानंचभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ज्ञानलोभप्रमादादेःसत्वादिगुणेभ्यःसाक्षाज्जन्यत्वेपितस्यस्वरूपतोफलत्वात्तज्जन्यफलान्याह । ऊर्ध्वमिति । सत्वस्थाःसात्विकाःज्ञानेनोर्ध्वंजनआदिलोकंगच्छंति । राजसाःकाम्यकर्मिणःमध्येस्वर्गादौतिष्ठंति । जघन्यगुणस्तमःतद्वृत्तिस्तत्परिणामाज्ञानंतन्निष्ठास्तद्वंतइत्यर्थः । अधोनिरयंगच्छंति ॥ १८ ॥ एवंत्रयोगुणाविविच्योक्ताःतेषांजगद्बंधकत्वंतेभ्यःसाक्षात्परंपरयाचजन्यफलानिचोक्तानि । एवंत्रैगुण्यस्यकार्यंतेह्यवशइत्यत्रसंक्षेपेणोक्तस्येहविविच्यकीर्तनेकृतेसति । तर्हिगुणाएवसर्वोत्तमाःनतुततोन्यःसर्वोत्तमो

सत्वात्संजायतेज्ञानं रजसोलोभएवच । प्रमादमोहौतमसो भवतोऽज्ञानमेवच ॥ १७ ॥
ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्था मध्येतिष्ठंतिराजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छंतितामसाः ॥ १८ ॥
नान्यंगुणेभ्यःकर्तारं यदाद्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्चपरंवेत्ति मद्भावंसोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥
गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

स्तीतिशंकास्यात्तांनिराकरोति । नान्यमिति । द्रष्टाजीवःयदागुणेभ्योन्यंकर्तारंपरिणामिकर्तारंनानुपश्यति । गुणेभ्यश्चपरंस्वतंत्रंपरमात्मानंवेत्तिसज्ञानीमद्भावंज्ञानानंदात्मिकांमयिस्थितिंअधिगच्छतिप्राप्नोति । यद्वाएतेभ्योगुणेभ्योन्यंकर्तारंईशंयदानुपश्यति । तदाद्रष्टैवना । नृशब्दोयं । पुरुषःअन्यथापशुः । नकेवलंगुणेभ्योन्यत्वेनकर्तारंपश्यन्नापुरुषःकिंतुगणेभ्यःपरमुत्तमंउत्तमत्वेनापिपश्यन्पुरुषः । कुतः सएवंपश्यन्यस्मान्मद्भावंअधिगच्छतिअतइति ॥ १९ ॥ एवंसुखदुःखादिरूपबंधस्यगुणत्रयनिबंधनत्वात्तदत्ययेसत्येवबंधहानिर्नान्यथेत्या

ह । गुणानिति । तत्तद्गुणपरिणामिदेहेषुप्रकटीभूतान्त्रीन्गुणानतीत्यैवजन्मादिभिर्विमुक्तोमृतमश्नुतेपरंब्रह्मप्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणान तीत्येत्युक्तेसतिपृच्छति । कैरिति । एतान्सर्वबंधकान्सत्वादिगुणानतीतोतिक्रांतःपुमान्कैर्लिंगैर्लक्षणैर्युक्तोभवति । हेप्रभोकिमाचारः कीदृशाचारवान् । कथंकेनोपायेनैतान्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ इतिपृष्टोभगवानुत्तरमाह । प्रकाशंचेत्यादिना । सत्वादयोगुणा हिद्विविधाःस्थूलाःसूक्ष्माश्च । स्थूलेभ्योलौकिकाःप्रकाशप्रवृत्तिमोहाःजायंते । सूक्ष्मेभ्यस्तुपरमेश्वरादिविषयाः । तत्राद्येभ्यःसत्वादिगुणेभ्यः क्रमाज्जातंप्रकाशंप्रवृत्तिशब्दितमुद्योगंमोहशब्दितमज्ञानंचेत्येतानिसंप्रवृत्तानिप्रायोनद्वेष्टि । निवृत्तानिचनकांक्षति । गुणातीतइत्यनु

अर्जुनउवाच । कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो । किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥
श्रीभगवानुवाच । प्रकाशंचप्रवृत्तिंच मोहमेवचपांडव । नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥२२॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते । गुणावर्तंतइत्येवंयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥

षज्जते । द्वितीयेतुविष्णुविषयप्रकाशंप्रवृत्तिंचेच्छतिमोहंचद्वेष्टीत्यर्थः । यद्वापुरुषांतरेस्थितप्रकाशादिसाधुगुणजातानिसंप्रवृत्तानिनद्वे ष्टि । मोहाद्यसाधुधर्मजातंनिवृत्तंनकांक्षतीत्यर्थः । परस्येष्टानिष्टहानिप्राप्तीनेच्छति । गुणातीतइतिभावः ॥ २२ ॥ एवंकैर्लिंगैरितिप्रश्न स्योत्तरमुक्त्वाकिमाचारइत्यस्योत्तरमाह । उदासीनवदिति । योगुणातीतःपुमानुदासीनवदासीनः । नतूदासीनएव । वैष्णवधर्मानुष्ठा नात् । गुणैःसत्वादिभिर्नविचाल्यते । तत्कृतविकारंनप्राप्नोति । गुणाःसत्वादयः । परमेश्वरेच्छयाप्रवर्ततेनस्वतंत्राइत्येवंयोवतिष्ठतितिष्ठति । सनेंगते । गुणकृतावैष्णवकर्मकरणायनचेष्टतइति । वैष्णवान्येवकर्माण्याचरतिनान्यानीतितदाचारइतिभावः ॥ २३ ॥

आचारांतरंचाह । समेति । प्रायेणहेयतयादुःखसमंवैषयिकंसुखंयस्यससमदुःखसुखः । गुणातीतइत्यनुषज्जते । स्वस्थःप्रायेणनिर्विकारः । हेयत्वेनलोष्टाश्मसमंकांचनंयस्यससमलोष्टाश्मकांचनः । प्रायइतिसर्वत्रयोज्यं । हेयत्वेनाप्रियतुल्यंप्रियंयस्यसतुल्यप्रियाप्रियः । हेयत्वेननिंदयातुल्याआत्मनःस्वस्यसंस्तुतिर्यस्यसतथा । समत्वादिकंकेनस्यादित्यतउक्तंधीरइति । धैर्येणेत्यर्थः । यद्वाविष्णुभजनादिविषयेसमदुःखसुखइत्यादियोज्यं । किमुक्तंभवति । विष्णुभजनादौदुःखसत्वेतत्त्यागेसुखसत्वेपिविष्णुभजनादिकंसममेकप्रकारमेवकार्यमित्युक्तंभवति । एवमग्रेपिअनुष्ठानेलोष्टाश्माद्यनभिमतप्राप्तिःतत्त्यागेकांचनाद्यभिमतंप्रयच्छतीतिविष्णुभजनादिकंनत्याज्यं । लौकिकपुमर्थप्राप्तिहानावपिविष्णुभजनादिनत्याज्यमित्यर्थः । अनुष्ठानेऽननुष्ठानेप्रियाप्रिययोःप्राप्तावपिविष्णुभजनादौतुल्यएव । सदानुष्ठेयमेवेत्यर्थः ।

समदुःखसुखःस्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः । तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः । सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥

तथानुष्ठानाननुष्ठानयोःक्रमान्निंदात्मस्तुत्योःप्राप्तौसत्यामपिविष्णुभक्त्यादौतुल्यएवनत्याज्यंविष्णुभक्त्यादीत्यर्थः । तत्रहेतुर्धीरः । धीमान्विष्णुमाहात्म्यज्ञानवान्स्वस्थःविष्णुधर्मादचलइति ॥ २४ ॥ तथामानापमानयोःप्राप्तावपिविष्णुभक्त्यादौतुल्यएव । नत्याज्यंतदित्यर्थः । कृतावकृतौचारिपक्षमित्रपक्षयोःसत्वेपिविष्णुभक्त्यादिकार्यमेवेत्यर्थः । पूर्वनेंगतइतिसामान्यतोऽवैष्णवकर्मारंभत्यागोक्तावपिप्रयोजनविशेषापेक्षयापिनावैष्णवकर्मारंभवानित्याह । सर्वारंभपरित्यागीति । केनचित्प्रयोजनेनाप्यवैष्णवसर्वकर्मारंभमकुर्वन्नित्यर्थः । यद्वानेंगतइत्यल्पावैष्णवकर्मत्यागःअत्रतुअतिदीर्घावैष्णवकर्मत्यागइतिनपुनरुक्तिः ॥ २५ ॥

एवंगुणातीतलक्षणंआचारंचोक्त्वाकथंगुणानतिवर्ततइतिप्रश्नस्योत्तरमाह । मांचेति । अव्यभिचारेणभक्तियोगेननित्यभक्त्याख्योपाये
नमांचसेवते । गुणान्सत्वादिगुणैःतदभिमानिश्रीदेव्यादिभिःकृतबंधंसमतीत्यब्रह्मभूयाय । ब्रह्मशब्दोत्रचित्प्रकृतिपरः । चित्प्रकृतिव
द्रूपंभवनंब्रह्मभूयं । सायथाविष्णुप्रियातथागुणातीतोपिविष्णुप्रियोभवतीत्यर्थः । यद्वाब्रह्मणिचित्प्रकृतौभूयायभावायचित्प्रकृतिप्राप्त
येकल्पतेशक्तोभवति ॥ २६ ॥ ननुगुणातीतस्यभगवत्प्राप्त्यादिकमेववाच्यं । लक्ष्मीप्राप्तिःकिमर्थमुच्यतेइत्यतस्तत्प्राप्तौमत्प्राप्तिरेवभव
ति । तस्यामत्स्थत्वादितिभावेनाह । ब्रह्मणइति । ब्रह्मणोमहालक्ष्म्याःअव्ययस्यामृतस्यचमुक्तवर्गस्यशाश्वतस्याक्षयफलस्यनिष्कामध

मांचयोऽव्यभिचारेण भक्तियोगेनसेवते । सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शाश्वतस्यचधर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्यच ॥ २७ ॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूप०प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययं । छंदांसियस्यपर्णानि यस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥

र्मस्यएकांतिकस्यअस्मादिदमधिकमितिगणनेएकमेवांतेयस्यतदेकांतिकंतस्यदुःखासंभिन्नस्यसुखस्यमोक्षस्येत्यर्थः । प्रतिष्ठाआधारः । अ
तोमदवियोगिनींलक्ष्मींप्राप्तोमामेवप्राप्तोभवति । गुणातीतोलक्ष्मीसमीपंप्राप्यतदनुगृहीतोहरिंपश्चादाप्नोतीतिपरंपराद्योतनायैवमुक्तिरिति
ज्ञेयं ॥२७॥ ॐतत्सदितिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेचतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ ॥ ॐ ॥ त्रयोदशाध्यायेसंसारहेतुभूतंप्रकृतिमह
दहंकारादितत्वजातरूपंक्षेत्रशब्दितंजगत्स्वरूपंउक्तं । यएनंवेत्तिपुरुषमित्यादिनाभगवदादिज्ञानरूपःतदत्ययोपायश्चोक्तः । तद्द्वयमत्रद

र्शयति । ननुपूर्वाध्यायएवतद्द्वयंदर्शितमितिचेन्न । तत्रसंसारहेत्वेकदेशगुणानामेवप्रवृत्तिर्दर्शिता । अत्रपुनःसमग्रंसंसारहेतुप्रकृत्यादिज
गत्स्वरूपंप्रदर्श्यतदत्ययेच्छामुत्पाद्यतत्साधनजिज्ञासुंप्रतिप्रागुक्ततदत्ययसाधनप्रपंचनात् । अतएवपूर्वानंतर्यमस्य । तदत्ययसाधनप्रपंच
नंप्रसंगादेवभगवन्महिमानंचदर्शयतीतिज्ञेयं । जगत्स्वरूपंतावदाह । ऊर्ध्वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । ऊर्ध्वशब्दउन्नतवाचीसन्विष्णुचिद
चित्प्रकृतिपरोत्रज्ञेयः । विष्णोःसर्वोत्तमत्वात्परतंत्रेषुचित्प्रकृतेःसर्वोत्तमत्वादचित्प्रकृतेरचेतनेषूत्तमत्वात् । ऊर्ध्वाःविष्णुचिदचित्प्रकृत
योवृक्षस्यमूलानीवमूलानियस्यसविकाराव्यक्तादिप्रागुक्तपंचविंशतितत्वात्मकस्यजगदाख्यवृक्षस्यतमूर्ध्वमूलं। श्वएकरूपेणनतिष्ठतीतिव्यु
त्पत्त्याअश्ववच्चंचलत्वेनतिष्ठतीतिवाऽश्वत्थनामकं । सुपिस्थइतिकःआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । तस्यतकारः । जगदाख्यंचिदचिदा
त्मकंवृक्षं । तत्रायंविवेकः । प्रसिद्धवृक्षस्यधरादेवीवत्विष्णुर्जगद्वृक्षस्यपृथङ्मूलं । अचित्प्रकृतिःसत्वादित्रिगुणात्मिकावृक्षस्यमृत्परि
णामितयामूलं । त्रिमूलोहिजगद्वृक्षोजडप्रकृतिरपित्रिगुणात्मकत्वान्मूलत्रयात्मनात्रिभिर्गुणैःपरिणमिता । चित्प्रकृतिस्तुतदधिष्ठातृत्वा
न्मूलभागवज्ज्ञातव्येति । अधःशब्दोनीचवाची । विष्ण्वादिप्रागुक्तत्रितयापेक्षयाधःनीचाःपंचभूतसहिताःमहदहंकारबुद्ध्योष्टौपदार्थाः
साभिमानिनःशाखाइवशाखाःयस्यतथातं । अव्ययंसर्वथानुच्छिद्यमानं । पूर्वकल्पेयथास्थितंतथैवकल्पांतरेपिस्थितंप्रवाहतोनादिनित्य
मितियावत् । प्राहुःप्राज्ञाइत्यर्थः । लोकेपर्णोत्पत्तावेवफलोदयदर्शनात् । छंदसांकाममोक्षरूपफलहेतुत्वात् । यस्यजगदाख्यवृक्षस्यछंदां
सिवेदवाक्यजातानिअभिमानिसहितानिपर्णानीवपर्णानिआहुः । एतेनजगद्वृक्षःकाममोक्षरूपद्विफलइत्युक्तंभवति । यस्तंजगद्वृक्षंवेदस
वेदवित्वेदार्थज्ञइत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यजगदाख्यवृक्षस्यशाखाःशाखास्थानीयाःमहदाद्याःअष्टौपदार्थाःचिदचिद्रूपाःअधःस्वापेक्षयापकृष्टकार्यभूतशरीरादौस्वापेक्षयोत्कृष्टोर्ध्वशब्दोक्तेकारणभूताव्यक्तेचसूक्ष्मरूपेणप्रसृताःव्याप्ताः। किंरूपाःशाखाइत्यतउक्तंगुणप्रवृद्धाइत्यादि। गुणैःसत्वादिभिःप्रवृद्धाःगुणानामर्वाचीनमूलत्वात्तादृशमूलैरेवप्रवृद्धेवृक्षेशाखानांप्रवृद्धिर्दृष्टेतिभावः। विषयप्रवालाः। तात्कालिकसुखहेतुत्वसाम्यात्शब्दाद्याःविषयाएवप्रवालाःपल्लवायासांताःविषयप्रवालाः। मूलानिऊर्ध्वपदेनप्रकृतानिविष्णोरूपाणिजडाजडप्रकृतीसत्वरजस्तमांसिचअधःजगदाख्यवृक्षस्यअधोभागेषुचशाखास्वपीतियावत्। अनुसंततानिव्याप्तानि। कीदृशानिमूलानीत्यतउक्तंकर्मानुबंधीनीति। मनुष्यलोकेकर्माणिअपे

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः । अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥ २ ॥ नरूपमस्येहतथोपलभ्यते नांतोनचादिर्नचसंप्रविष्टः । अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्त्वा ॥ ३ ॥

क्ष्यफलदातृत्वात्कर्मानुबंधीनिइति। तथाचोक्तं। ब्रह्मास्यपृथङ्मूलंप्रकृतिःसमूलंसत्वादयोर्वाचीनमूलंभूतानिशाखाःछंदांसिपत्राणिदेवनृतिर्यचश्चशाखाःपत्रेभ्योहिफलंजायते। मात्राशिफाःमुक्तिःफलममुक्तिःफलं। मोक्षोरसोमोक्षोरसइत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥ अस्यजगद्वृक्षस्यरूपंयथास्थितंतथेहलोकेनोपलभ्यतेविकारित्वादितिभावः। जगतोजन्मसंहारकर्तृत्वहेतुनाद्यंतपदोक्तोविष्णुःसंप्रविष्टश्चजगद्वृक्षमनुप्रविष्टोपिनोपलभ्यते। नांतोनचादिःनचसंप्रविष्टःउपलभ्यतइतिवाक्यत्रयेणानुपलंभोक्तिरादरार्था। अस्त्वेवंजगद्वृक्षस्वरूपंततःकिमित्यतआह। अश्वत्थमिति। सुविरूढमूलंप्रबलविष्ण्वादिबहुमूलकंएनंप्रागुक्तंअश्वत्थनामकंजगद्वृक्षमसंगशस्त्रेणसंगराहित्यसहितेनज्ञाना

सिनाछित्वामूलभूतोविष्णुःप्रकृत्यादिजगतोविलक्षणःजगच्चावांतरभेदयुक्तंपरतंत्रंप्रवाहतोव्ययमित्यादिरूपेणविविच्यज्ञात्वेत्यर्थः। उक्तज्ञानरूपछेदनंतस्यकार्यमितिभावः ॥ ३ ॥ ततःपरं परापरतत्वविषयविमर्शादनंतरंतत्ऊर्ध्वादिपदेनप्रकृतंब्रह्मपरिमार्गितव्यमन्वेषणीयंश्रवणादिनाविषयीकर्तव्यं । जगद्वैलक्षण्यज्ञानेसत्येवतत्स्वरूपमन्वेष्टुंशक्यतइतिभावः । यस्मिन्गताःभूयःपुनर्ननिवर्ततेनगर्भयातनांप्राप्नुवंति । तदितिपूर्वेणान्वयः । जगद्वृक्षच्छेदनोपायमाह । तमेवचेति । येयंपुराणीचिरंतनी । संसारप्रवृत्तिःयतःप्रसृताविस्तृतातमेवचाद्यंप्राथमिकंपुरुषंविष्णुंप्रपद्ये प्रपद्येत व्यत्ययात् । तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोह्ययं । जीवराशिरितिवचनात् ।

ततःपरंतत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गताननिवर्ततिभूयः । तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्ये यतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥५॥ नतद्भासयतेसूर्यो नशशांकोनपावकः । यद्गत्वाननिवर्तंते तद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥

जगद्वृक्षच्छेदनार्थमितियोज्यं ॥ ४ ॥ भगवत्प्रतिपत्तौसाधनांतराण्याह । निर्मानेति । मानमोहाभ्यांअहंकारमिथ्याज्ञानाभ्यांनिर्गतास्ताभ्यांहीनाइतियावत् । जितविषयसंगदोषाःअध्यात्मनित्याःअध्यात्मज्ञानेभगवच्छ्रवणादौनिरताःविशेषतोनिवृत्तविषयतृष्णाःसुखदुःखहेतुतयासुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैर्लाभालाभजयाजयादिरूपैर्विमुक्ताःअमूढारजस्तमस्स्वभावशून्याःअव्ययंतत्पदं भगवत्स्वरूपंगच्छंति ॥ ५ ॥ कीदृशंतत्पदंयत्प्राप्तिःपुरुषार्थइत्यतआह । नतदिति । तत्पदंसूर्यादिर्नप्रकाशयति । यद्गत्वायत्स्वरूपंप्राप्यननिवर्ततेसंसारेनयांति परमंतन्ममधामरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

जगद्वृक्षच्छेदार्थंब्रह्मादिप्रतिपत्त्यैवालंकिंभगवत्प्रतिपत्त्येत्यतआह । ममैवेति । जीवलोकेब्रह्मादिजीवशरीरेसनातनोऽनादिनित्यःजीवभूतःजीवरूपोममैवभिन्नांशः । नतुमत्स्यादिवत्स्वरूपांशःभिन्नोपिसूर्यस्यखद्योतइवकिंचित्सादृश्यमात्रेणांशइत्युच्यते । अतोब्रह्मादीनांमदंशाभासत्वेनतेषांब्रह्मादीनांअशक्तत्वात्तेषांप्रतिपत्तिंविनाभगवत्प्रतिपत्तिरेवकार्येतिभावः । जीवानामंशाभासत्वेकचिदपिकार्येशक्तिर्नस्यादित्यतोस्तीत्याह । मनइति । प्रकृतिस्थानिप्रकृतिकार्यशरीरस्थानिमनष्षष्ठानिश्रोत्रादिपंचेंद्रियाणिममांशोजीवभूतःविषयान्प्रतिकर्षतिप्रवर्तयतिस्थितिदशायां । देहावाप्तिवेलायांतुमूलकारणात् । उत्क्रांतौतुशरीरात्कर्षति ॥ ७ ॥ किंस्वसामर्थ्येन नेत्याह । शरीरमिति । ईश्वरःशरीरंजीवशरीरंयदाप्नोतितदैवजीवस्तत्प्रेरितःसन्कर्षतीत्यर्थः । स्वातंत्र्येणतुईश्वरएवसर्वाणींद्रियाणिविष

ममैवांशोजीवलोके जीवभूतःसनातनः । मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥
शरीरंयदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानिसंयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

यान्प्रतिप्रयुङ्क्ते । तदाहसूत्रे । ज्योतिराद्यधिष्ठानंत्वित्यादि । तथायच्चयदाप्युत्क्रामतीश्वरःजीवमादायेतियोज्यं । तदैतानिइंद्रियाणिसूक्ष्मेंद्रियांशान्आशयात्पुष्पादिस्थानात्गंधानिवगंधवतःपुष्पाद्यवयवानिवभागशोगृहीत्वासंयातिलोकांतरमित्यर्थः। नचाग्निंवागप्येतीत्यादिविरोधः । तस्यभागविषयत्वात् । अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वादितिसूत्रात् । अतएवगंधानिवेतिदृष्टांतोक्तिः । अन्यथावायुनानेकेष्वाकृष्यमाणेषुगंधान्गंधवतःपुष्पाद्यवयवानित्युक्तिर्नस्यात् । सर्वेंद्रियप्रेरणस्यापीशाधीनत्वान्नतेषांप्रतिपत्तिर्जगद्वृक्षच्छेदनशक्तेतिभावः । यद्वायद्यदाजीवःशरीरमाप्नोतितदेश्वरः । एतानिगृहीत्वाशरीरंसंयातिजीवःयदोत्क्रामतिचतदेश्वरःएतानिगृहीत्वालो

कांतरंसंयातीतियोजना ॥ ८ ॥ इंद्रियेषुप्रवर्तकत्वेनस्थितस्यहरेरिंद्रियद्वाराविषयभोगमाह । श्रोत्रमिति । अधिष्ठायैवेत्यन्वयः । प्रवर्तकःसन्नेवेत्यर्थः । विषयान्शब्दादीन् ॥ ९ ॥ जीववदशुभभागोप्यस्तिकिमित्यतःशुभानेवभुंक्तइतिवदन्कुतोनोपलभ्यतइतिशंकांनिराह । उत्क्रामंतमिति । गुणान्वितंशुभयुक्तमेवेत्यर्थः । विमूढाइत्यनुपलंभेहेतूक्तिः ॥ १० ॥ यत्नेकृतेप्यनुपलंभःकथमित्यतआह । यतंतइति । योगिनोज्ञानोपायानुष्ठातारोयतंतोयतमानाःज्ञानंप्राप्यैनंपश्यंति । अशुद्धबुद्धयोयतमानाअपिअचेतसोअविवेकिनोनैनंपश्यंती

श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंच रसनंघ्राणमेवच । अधिष्ठायमनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामंतंस्थितंवापि भुंजानंवागुणान्वितं । विमूढानानुपश्यंति पश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतंतोयोगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं । यतंतोप्यकृतात्मानो नैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतंतेजो जगद्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धिमामकं ॥ १२ ॥ गामाविश्यचभूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामिचौषधीःसर्वाः सोमोभूत्वारसात्मकः ॥ १३ ॥

त्यर्थः ॥ ११ ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानीतियत्सर्वांतर्यामित्वरूपंविज्ञानमुक्तं । यच्चोर्ध्वशब्देनसर्वोत्तमत्वमुक्तंतद्द्वयमध्यायशेषेणप्रपंचयति । यदादित्येत्यादिना । तेजःजगत्प्रकाशनशक्तिः । मामकंमदीयंमदधीनमित्यर्थः । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यादेः । अनुकृतेस्तस्यचेतिसूत्रात् ॥ १२ ॥ अहंगांभूमिमाविश्यओजसास्वशक्त्याभूतानिधारयामि । अमृतरसात्मकःसौम्यत्वात्सोमनामासोमःसन्सर्वाओषधीःसस्यादीनिपुष्णामिवर्धयामिच ॥ १३ ॥

किंचाहंविश्वनरसंबंधितयावैश्वानरनामाजाठरवैश्वानराग्निस्थःसन्प्राणिनांदेहमाश्रितःप्राणापानाभ्यांमुख्यप्राणरूपाभ्यांसम्यग्युक्तः भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयभेदेनचतुर्विधंअन्नंपचामिजीर्णंकरोमि ॥ १४ ॥ किंचसर्वस्यहृदिसन्निविष्टोहं । मत्तएवचस्मृतिःअनुभवरूपंज्ञानं अपोहनंविपर्ययश्चभवति । अहमेवपरममुख्यवृत्त्यासर्वैश्चवेदैःवेद्यः । वेदांतकृत्वेदानामंतोनिर्णयोयस्मात्सवेदांतोब्रह्मसूत्रसंदर्भः । तस्यव्यासरूपेणकर्तावेदवित्तत्वतोवेदार्थज्ञानवानहमेवेत्यर्थः । मांविधत्तेभिधत्तेमामित्यादेः ॥ १५ ॥ एवंसर्वांतर्यामित्वंप्रपंच्याधु नासर्वोत्तमत्वंप्रपंचयति । द्वाविति । इमौप्रमाणप्रमितौपुरुषौचेतनौलोकेईशितव्यवर्गे । द्वावेतौकावित्यतआह । क्षरश्चेति । सर्वाणि

अहंवैश्वानरोभूत्वा प्राणिनांदेहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नंचतुर्विधं ॥ १४ ॥ स
र्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच । वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेवचा
हं ॥ १५ ॥ द्वाविमौपुरुषौलोके क्षरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानि कूटस्थोक्षरउच्यते ॥१६॥
उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥

भूतानिब्रह्मादिजीवराशिः । शरीरक्षरणहेतुनाक्षरउच्यते । कूटस्थःकूटमाकाशंतद्वत्स्थितःपुरुषःअक्षरदेहत्वात् । श्रीरक्षरउच्यते । पु ल्लिंगेनोच्यतेस्त्रीचपुंवच्छक्तिमतीकचिदितिछांदोग्यभाष्योक्तेः ॥१६॥ यदर्थंपुरुषद्वयनिरूपणंकृतंतदाह । उत्तमइति । क्षराक्षराभ्या मितिविपरिणाम्यानुषज्यते । उत्तमःपुरुषस्तुताभ्यामन्यः । नत्वनयोरेकःपुरुषोत्तमइत्यर्थः । उक्तार्थेश्रुत्यादिसंमतिमाह । परमेति । आत्मात्रचेतनःक्षराक्षरौचेतनमात्रंउत्तमपुरुषस्तुपरमचेतनइति । चेतनश्चेतनानां । ब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीत्यादिश्रुतिषूदाहृतइत्यर्थः ।

अतस्ताभ्यामन्यःपुरुषोत्तमइतिभावः । उक्तार्थेयुक्तिमप्याह । यइति । यःभूर्भुवःस्वरितिलोकत्रयमाविश्यबिभर्तिधत्ते । योयस्यधारणपोषणकर्तासतस्मादुत्तमोन्यश्चदुष्टइतिभावः । किंलोकनाशेप्रविष्टस्यापिनाशोस्तीत्यतउक्तं अव्ययइति । तत्कथमित्यतोचिंत्यशक्तित्वादित्याह । ईश्वरइति । एतेनक्षराक्षराभ्यामुत्तमोन्यःकिंनामकइत्यपिशंकापरास्ता ॥ १७ ॥ साकिंत्वत्तोन्यइत्यतोहमेवेतिसप्रमाणकमाह । यस्मादिति । यस्मात्क्षरंचातीतःअक्षरादुत्तमोतःकारणात् । लोकेपौरुषेयग्रंथेवेदेअपौरुषेयग्रंथेचप्रथितःप्रसिद्धःपुरुषोत्तमोहमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तात्पर्यद्योतनायोक्तार्थज्ञानिनःफलमाह । योमामिति । योधिकारीमामेवंक्षराक्षरोत्तमत्वेनवेदादिषुप्रथितत्वप्रकारेणा

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेच प्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥
योमामेवमसंमूढो जानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमां सर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥
इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥

संमूढःसर्वोत्तमत्वंमिथ्याभूतमुच्यतइतिमोहरहितःसन्पुरुषोत्तमंक्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमंजानातिससर्ववित्सर्वशास्त्रार्थज्ञानीसर्वभावेनसर्वप्रकारेणमांभजति ॥ १९ ॥ एतच्चनयस्मैकस्मैचिद्वाच्यमितिभावेनाह । इतीति । इतिअधश्चमूलान्यनुसंततानीत्यादिनोक्तप्रकारेणेदंसर्वांतर्यामित्वादिकं । यद्वाऊर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तप्रकारेणेदंजगद्वृक्षमूलत्वादिकंशास्त्रंशिक्षणीयं । गुह्यतमंअतिगोप्यंमयोक्तं । ततःकिमित्यतआह । एतदिति । एतत्प्रागुक्तंसर्वबुद्ध्वाबुद्धिमानपरोक्षज्ञानीस्यात् । कृतकृत्योमुक्तश्चस्यादिति ॥ २० ॥

ॐइतिश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेपंचदशोध्यायः ॥१५॥ ॥ ॐ ॥ पूर्वाध्यायेनिर्मानमोहाइत्यादिनासंक्षेपेणोक्तस्य पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोःसाधनस्ययतंतोप्यकृतात्मानइत्यादिनाचोक्तस्यपुमर्थविरोधिनश्चदेवासुरलक्षणरूपत्वात्तत्प्रपंचनमस्मिन्नध्यायेक्रियतइतिपूर्वसंगतिरध्यायभेदश्चज्ञेयः । विरोध्युक्तिश्चसाधनमनुतिष्ठतातत्त्यागोवश्यंकार्यइतिभावेनेतिबोध्यं । तत्रादावभ्यर्हितत्वाद्देवलक्षणंतावदाह । अभयमित्यादिश्लोकत्रयेण । अभयंस्वतोन्यस्यान्यस्माच्चस्वस्यभयाभावः । यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयइत्यु

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेपुराणपुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोध्यायः ॥१५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानंदमश्चयज्ञश्च स्वाध्यायस्तपआर्जवं ॥ १ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं । दयाभूतेष्वलोलुत्वं मार्दवंह्रीरचापलं ॥ २ ॥ ॥

क्तेः । सत्वसंशुद्धिः चित्तप्रसादः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानोपायनिष्ठता । दानंपात्रेद्रव्यादित्यागः । दमइंद्रियनिग्रहः । यज्ञोज्योतिष्टोमादिः । देवयज्ञपितृयज्ञादिर्वा । स्वाध्यायोवेदाध्ययनं । तपोब्रह्मचर्यादि । आर्जवंमनोवाक्कर्मस्वैकरूप्यं ॥ १ ॥ अहिंसापरप्राणावियोजनं । सत्यंयथार्थवचनं । अक्रोधःपरपीडाकरचित्तविकाराभावः । त्यागऔदार्यं । शांतिःभगवन्निष्ठता । अपैशुनंपरदोषवनिमित्तदोषाणांराजादेरकीर्तनं । भूतेषुप्राणिषुदयापरहितकरश्चित्तगतोधर्मविशेषः । परदुःखासहिष्णुत्वंवा अलोलुत्वंविषयेषुरागा

भावः । आत्महिंसकेष्वप्यविरोधोमार्दवंअक्रौर्यंवा । ह्रीरकार्यकरणेलज्जा । अचापलंस्थैर्यं ॥ २ ॥ तेजःपरैरनभिभवः । क्षमाक्रोधा भावेनसहअपकर्तुरनपकृतिः । धृतिरनातंकः । शौचंमृत्तिकादिभिर्बाह्यशौचं । भगवत्स्मृत्यादिनांतरशौचं । अद्रोहःपरवृत्त्यननुरोधः । नातिमानिताअहंकारराहित्यं । एतेगुणाःदैवींदेवसंबंधिनींसंपदमभिजातस्यप्राप्तस्यभवंति । अभिरयंलक्षणेत्थंभूताख्यानेत्युक्तलक्षणा र्थकप्रत्यर्थेवर्ततेइतितस्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञायांकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीयोपपत्तिः । तथाचैतएवगुणाःमुमुक्षुणावश्यमुपादेयाइति भावः ॥ ३ ॥ त्यागायासुरलक्षणमाह । दंभइति । आत्माल्पत्वंज्ञात्वापिमहत्त्वप्रदर्शनंदंभः । दर्पःसत्यपिभयकारणेमदात्तदभावद

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता । भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥ ३ ॥
दंभोदर्पोभिमानश्च क्रोधःपारुष्यमेवच । अज्ञानंचाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीं ॥ ४ ॥
दैवीसंपद्विमोक्षाय निबंधायासुरीमता । माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ॥ ५ ॥
द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन् दैवआसुरएवच । दैवोविस्तरशःप्रोक्तः आसुरंपार्थमेशृणु ॥ ६ ॥

र्शनं । अभिमानःप्रमाणातिक्रमः । क्रोधःपरपीडाकरचित्तविकारः । पारुष्यंनिष्ठुरत्वं । आसुरींसंपदमभिजातस्येत्यस्यप्रागिवार्थः । तेनजातस्येत्यकर्मकत्वात्संपदमितिनद्वितीयानुपपत्तिदोषः ॥ ४ ॥ दैवसंपदादेःफलंसंदर्शयन्नर्जुनस्यासुरस्वभावशंकांवारयति । दैवी ति । अभिजातोसिप्रागिवार्थः । जातस्यतवदैवीसंपल्लक्षणमित्यर्थः । वृक्षंप्रतिविद्योततइत्यत्रवृक्षइवप्रद्योतस्येति । अतोमाशुचः [illegible] शो कंमाकार्षीः निबंधनंनीचस्थानेतमसिनिवासःविमोक्षायविविधमोक्षायेत्युक्त्यामोक्षस्यनानात्वमुच्यते ॥ ५ ॥ ननुसर्गाणामतिबहुत्वात्

वासुरयोरेवोक्तिः कथमित्यतः शुभाशुभफलाधिक्यादिभाक्त्वरूपपूर्वश्लोकोक्तोपाधिद्वयविवक्षयाद्वयोरेवोक्तिरितिभावेनाह । द्वाविति । दैवआसुरश्चेतिद्वावेवप्राणिनांसर्गौसृष्टिभूतसर्गौप्राणिस्वभावावितिवा । तदुभयजिज्ञासायामाह । दैवइति । शृण्वितिविस्तरशइत्यनुषंगः ॥ ६ ॥ तदाहप्रवृत्तिमित्यादिद्वादशश्लोकैः । आसुराजनाः विहितेप्रवृत्तिंनिषिद्धेनिवृत्तिंचनविदुः । तेषुशौचाचारसत्यानिनविद्यंतेतात्पर्यद्योतनायनञ्त्रयोक्तिः ॥ ७ ॥ किंचजगदसत्यंअत्रसत्यप्रतिष्ठेश्वरशब्दाविष्णुपराः । नञ्बहुव्रीहिः । जगद्विशरणकर्तृतयासत्यपदवाच्यविष्णुहीनमाहुः । स्थितिहेतुतयाप्रतिष्ठापदोक्तविष्णुहीनमाहुः । अनीश्वरंस्वामिहीनमाहुः । जगत्सृष्ट्यादिकर्तारंयेनजानंति

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच जनानविदुरासुराः । नशौचंनापिचाचारो नसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ॥ ८ ॥
एतांदृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयायजगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

तइतिचाहुरासुरजनाइत्यनुषंगः । अपरस्परसंभूतमन्नाद्भवंतिभूतानीतितृतीयोक्तदिशापरस्परसंभूतंनभवतीत्यर्थः । यद्वाजगदसत्यंसत्यंनमिथ्येत्यर्थः । अतएवशुक्तिरूप्यवन्नप्रतितिष्ठतीत्यप्रतिष्ठंज्ञानबाध्यं । अनीश्वरंनियंतृहीनं । अपरसारसंभूतंपरेभ्यःसंभवहीनं । एकस्मादेकस्यजनिर्नेतियावत् । किंतर्हीतिप्रश्नस्योत्तरं । अन्यदिति । सदसद्भ्यामितिशेषः । सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । केनजायतइत्यतउक्तं । कामहैतुकं । कामहेत्वविद्यापरिणामरूपं ॥८॥ एतांदृष्टिमाश्रित्यनष्टात्मानःदुष्टचित्ताःअल्पज्ञानाःघोरकर्मनिरताःजगतःअहिताःशत्रवःक्षयायानिष्टप्राप्तयेकलियुगादौप्रभवंति ॥ ९ ॥

दुष्पूरंदुःखेनपूरणीयंकाममिच्छामाश्रित्यदंभमानमदैर्युक्ताःसंतःमोहात्मिथ्याज्ञानस्वभावात् । कुशास्त्राभ्यासजन्यविपरीतनिश्चयाद्गृही त्वाआदायासदर्थानुज्ञात्वेतिवा । अशुचिव्रताःक्षुद्रभोगायप्रवर्ततेते ॥ १० ॥ किंचप्रलयांतांमरणांतांअपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंता मुपाश्रिताःकामोपभोगपरमाःकाम्यमानवस्त्वनुभवएवपरमोयेषांतेविषयभोगैकरताःएतावदैहिकमेवफलंनान्यदामुष्मिकमस्तीतिनिश्चय वंतः ॥ ११ ॥ आशाएवपाशास्तेषांशतैर्बद्धाःकामक्रोधाएवपरंअयनमेषांतेकामक्रोधपरायणाः । कामभोगार्थंकाम्यविषयानुभवार्थंअ

कामामाश्रित्यदुष्पूरं दंभमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥
चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥
इदमद्यमयालब्धमिमं प्राप्स्येमनोरथम् । इदमस्तीदमपिमे भविष्यतिपुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ
मयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि । ईश्वरोहमहंभोगी सिद्धोऽहंबलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो
भिजनवानस्मि कोन्योस्तिसदृशोमया । यक्ष्येदास्यामिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

न्यायेनचौर्यादिनार्थसंचयान्द्रव्यसमूहानीहंतेवांछंति ॥ १२ ॥ चिंताप्रकारंदर्शयति । इदमित्यादिनात्रयेण । इदंधनंअद्यमयालब्धं इदंमनोरथंप्राप्स्येप्राप्स्यामि । इदंधनंअस्तिइदमपिधनंमेपुनर्भविष्यति ॥ १३ ॥ असौशत्रुर्मयाहतःअपरानन्यानपिशत्रून्हनिष्येच अहमीश्वरःपरमेश्वरःभोगीऐहिकामुष्मिकभोगसंपन्नःसिद्धःकृतकृत्यःबलवान्समर्थः ॥ १४ ॥ आढ्यःधनादिसंपन्नःअभिजनवान्कु

लीनोस्मि। मयासदृशोन्यःकोस्तिनकोपि । यक्ष्येयागादिधर्माननुष्ठास्यामि। भूरिदक्षिणान्नादिदास्यामि । मोदिष्येसंतोषंप्राप्स्या
मिइत्येवंरूपेणाज्ञानविमोहिताः ॥१५॥ एवंचिंताप्रकारमुक्त्वातेषांफलमाह। अनेकेति । अनेकचिंतायुक्तमनसाविशेषभ्रांतिमंतःपुत्रमि
त्रादिविषयमोहाख्यजालेनसमावृताःविषयभोगेष्वतितरामासक्ताःसंतःअशुचौनरकेपतंति ॥ १६ ॥ यागादिकुर्वतांकथंनरकेपातइत्यत
आह। आत्मेति। आत्मनैवस्वेनैवसंभाविताःबहुमताःवयंपूज्याइतिमन्यमानाइतियावत् । अतएवस्तब्धाःअनम्राःधननिमित्तगर्वदर्पा
भ्यांउपेतास्तेअविधिपूर्वकंदंभेनस्वमहिलप्रदर्शननिमित्तेनयज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यजंतेनाम । नक्रतार्थबुद्ध्याअतोनरकप्राप्तिस्तेषांइतिभा

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताःकामभोगेषु पतंतिनरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥
आत्मसंभाविताःस्तब्धा धनमानमदान्विताः। यजंतेनामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥
अहंकारंबलंदर्पं कामंक्रोधंचसंश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं
द्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥

वः ॥ १७ ॥ सर्वकर्मकारयितारंसर्वांतर्यामिणंत्वांकुतोनयजंतइत्यतआह। अहंकारमिति । अहंकारादिसंश्रिताःसंतःआत्मदेहेपरदेहे
षुचनियामकतयास्थितंमांप्रद्विषंतः। यदिईश्वरःकारयितास्ति। तर्हीदानीमकुर्वाणंमांकारयतुकुर्वाणंचविघातयतुइत्येवंभगवदपलापरूपं
प्रद्वेषंकुर्वंतः। अभ्यसूयकाःनिर्दोषेदोषान्वदंतः। गुणपूर्णेगुणहीनतांवदंतःयजंतइत्यनुषज्जते ॥ १८ ॥ नरकेपतंतीत्येतावदेवनतेषांफ
लं। किंतुकिंचित्कालंसंसारमनुभूयपश्चान्नित्यनरकमपिमयैवप्राप्नुवंतीत्याह। तानितिद्वाभ्यां । तान्प्रवृत्तिंचेत्यादिनोक्तान्द्विषतःक्रूरान्

अतएवाशुभान्नराधमान्संसारेषुतत्राप्यासुरयोनिषुअजस्रंपुनःपुनःक्षिपामिस्थापयामि ॥ १९ ॥ ततोमूढाःतामसस्वभावाःजन्मनिज न्मनिअनेकजन्मसुआसुरींयोनिमापन्नाःमामप्राप्यैवाधमांनित्यनरकलक्षणांगतिंयांति ॥ २० ॥ उक्तेषुपुमर्थविरोधिषुप्रधानदोषत्रयम वश्यंत्याज्यमित्याह । त्रिविधमिति । कामःक्रोधःलोभइतिइदंत्रिविधंनरकद्वारंनरकसाधनं । अतएवआत्मनोनाशनंअनर्थप्रापकं । त स्मादेतत्रयंत्यजेत् । ततश्चकारणाभावान्नरकाणामप्राप्तिरितिभावः ॥ २१ ॥ नकेवलंकामादित्यागेनरकाप्राप्तिःपरमपुमर्थप्राप्तिश्चास्ती

आसुरींयोनिमापन्ना मूढाजन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैवकौंतेय ततोयांत्यधमांगतिं ॥ २० ॥ त्रिविधंनरकस्येदं द्वारंनाशनमात्मनः । कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥ एतै र्विमुक्तःकौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं ॥ २२ ॥ यःशास्त्र विधिमुत्सृज्य वर्ततेकामकारतः । नससिद्धिमवाप्नोति नसुखंनपरांगतिं ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणंते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

त्याह । एतैरिति । तमोद्वारैर्नरकहेतुभिस्त्रिभिरेतैःकामक्रोधलोभैर्विमुक्तोनरःआत्मनःश्रेयःपुमर्थसाधनमाचरति । ततःपरांगतिंमोक्षं याति ॥ २२ ॥ श्रेयःसाधनानुष्ठानेअंगांतरंविधातुंतदकरणेबाधकंतावदाह । यइति । यःशास्त्रोक्तविधानमुत्सृज्यकामकारतःस्वेच्छा मात्रेणयत्रक्वचित्प्रवर्ततेससिद्धिंपुमर्थोपायंनावाप्नोति । सुखमैहिकंपरांगतिंमोक्षंवानाप्नोति ॥ २३ ॥ कुतःशास्त्रविध्यतिक्रमेसि द्धिसुखाद्यभावइतिशंकांनिरस्यन्नंगांतरंविधत्ते । तस्मादिति । यस्मादिदंकार्यमिदमकार्यमितिव्यवस्थायांतेतवविवेकिनःशास्त्रंप्रमाणं ।

तदतिक्रमेचदोषःतस्मादिहलोकेशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमर्हसिइति ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रय तिकृतेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ चतुर्दशाध्यायेनान्यंगुणेभ्यःकर्तारमित्यादिनासर्वोपिपरिणामोगुण कृतइतिसामान्यतउक्तस्यात्रसत्वादिगुणकृतानांश्रद्धानामाहारस्यतपःप्रभृतिकर्मणांचसदसद्रूपाणांभेदोक्त्याप्रपंचनंक्रियते । पूर्वत्रशा स्त्रविधानोक्तंज्ञात्वाकर्मकार्यमित्युक्तेलब्धावसरोर्जुनः । शास्त्रविध्यज्ञानिनांकास्थितिरितिपृच्छति । यइति । येजनाःशास्त्रविधिमु

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग०देवासुरसंपद्विभागोनामषोडशो
ध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंतेश्रद्धयान्विताः । तेषांनिष्ठातुकाकृ
ष्ण सत्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच । त्रिविधाभवतिश्रद्धा देहिनांसास्वभावजा ।
सात्विकीराजसीचैव तामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥

त्सृज्यअज्ञात्वाश्रद्धयान्विताःश्रद्धामात्रेणयजंते । तेषांनिष्ठातुस्थितिस्तुकाकीदृशी । तामेवविविच्याह । सत्वमित्यादिना । किंसा त्विकीराजसीतामसीवास्थितिरित्यर्थः । तेकिंसात्विकाःराजसास्तामसावेतियावत् ॥१॥ तेत्रिविधाअपिसंतीतिभावेनप्राक्यागांगत यायष्टृविशेषणत्वेनोक्तश्रद्धांसात्विकत्वादिनाविभज्यतदाश्रयेणतेषांसात्विकत्वादिस्वरूपमाह । त्रिविधेतिद्वाभ्यां । श्रद्धाआस्तिक्य निष्ठास्वभावजैवेत्यन्वयः । मनोवृत्तिश्रद्धाव्यावृत्तयेस्वभावजैवेत्युक्तं । तांत्रिविधांशृणुश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्यर्थः । तदन्वितैःक्रियमा ॥११५॥

णयजनप्रकारंशृण्वित्यर्थः ॥२॥ अस्तुश्रद्धात्रिविधा तेषांकानिष्ठेतिप्रश्नस्यकिमुत्तरमित्यतआह । योयच्छ्रद्धःसएवसइति । योयजमानःसात्विकश्रद्धःससात्विकः । योराजसश्रद्धःसराजसः । यस्तामसश्रद्धःसतामसइत्यर्थः । कुतएवमित्यतस्तदुपपादनायोक्तं । सत्वेति । सर्वस्यजंतोःश्रद्धासत्वानुरूपाजीवस्वरूपानुरूपाभवति । सत्वंजीवःक्वचित्प्रोक्तःइत्यादिवचनात् । श्रद्धायाःजीवस्वरूपानुरूपत्वात्तयातत्स्वरूपंज्ञेयमित्यर्थः । श्रद्धायाःजीवानुरूपत्वमेवंकुतइत्यतउक्तंश्रद्धेति । अयंपुरुषोजीवःश्रद्धामयः । तादात्म्यार्थेमयट् । श्रद्धास्वरूपइत्यर्थः ॥३॥ योयच्छ्रद्धइत्यत्रसात्विकादिश्रद्धःसात्विकादिरित्युक्तं । तत्रसात्विकश्रद्धादिःकिंकर्मवानितिजिज्ञासायांतांशृण्वितिप्रतिज्ञातमाह । यजंतइति । सात्विकाःसात्विकश्रद्धावंतःशास्त्रविधानमजानंतोपिसात्विकश्रद्धामात्रान्विताजनाइतियावत् । देवान्यजंते । रा

सत्वानुरूपासर्वस्य श्रद्धाभवतिभारत । श्रद्धामयोयंपुरुषो योयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ ३ ॥ यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः । भूतान्प्रेतगणांश्चान्ये यजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥

जसाराजसश्रद्धावंतःशास्त्रविधानमजानंतइतिसर्वत्रज्ञेयं । यक्षरक्षांसियजंते । तामसास्तामसश्रद्धावंतःप्रेतादीन्यजंते । यद्यपियागविधिषुऐंद्रंदधीत्यादिषुइंद्रादिदेवताएवोद्देशेतयाश्रुताःइतिराजसादिरपितत्रश्रुतदेवतोद्देशेनैवग...रोति । तथापितैरिष्टेयक्षराक्षसाः । दीनलाद्देवनामानोब्रह्मेंद्रादिसनामकाः । गृह्णंतीतिस्मृत्यातत्तन्नामकयक्षादीनामेवतत्तथज्ञभोक्तृत्वाद्यक्षरक्षांसियजंतइत्याद्युक्तमितिज्ञेयं । अत्रदेवयाजिनांविष्णुभक्त्यादिमत्त्वान्मोक्षएवफलं । राजसानांतुस्वर्गप्रतिनिधित्वेनकाल्पिनःसांकल्पिकःस्वर्गः । तामसानांतुशिवपरिवारभूतादित्वप्राप्तिःफलंज्ञेयं । मोक्षःसांकल्पिकःस्वर्गोभूतादित्वंफलंक्रमात्इतिस्मृतेः ॥ ४ ॥

नकेवलंतामसानांभूतादित्वंतमःप्राप्तिरपीत्याह । अशास्त्रेत्यादिद्वाभ्यां । येजनाःशास्त्रादन्येनदुरागमादिनाविहितंघोरंमहाकष्टरूपंतपःदं
भाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताःइच्छासक्त्याग्रहयुक्ताःसंतस्तप्यंतेकुर्वंति ॥ ५ ॥ किंचशरीरस्थंभूतग्रामंलक्ष्म्यादिदेवतासमुदायं
मांचांतर्नियामकत्वेनशरीरस्थंकर्शयंतो(कृशत्वेना)ल्पगुणत्वेनपश्यंतोऽचेतसोऽविवेकिनः । तानासुरनिश्चयानसुरसंबंधिनिश्चयान्विद्धिजा
नीहि । तेदैत्यरक्षःपिशाचाइत्यर्थः । त्वमःप्राप्तियोग्याइतिभावः ॥६॥ श्रद्धाभेदात्सात्त्विकादिभेदःतत्तदीयसदसत्कर्मविवेकेनसात्त्विका
दिस्वरूपविवेकउक्तः । आहारादिभेदेनापितेषांविवेकंप्रतिज्ञापूर्वमाह । आहारस्त्वित्यादिसप्तभिः । सर्वस्येतिसात्त्विकादिजनस्येत्यर्थः ।

अशास्त्रविहितंघोरं तप्यंतेयेतपोजनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ क
र्शयंतःशरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मांचैवांतश्शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आ
हारस्त्वपिसर्वस्य त्रिविधोभवतिप्रियः । यज्ञस्तपस्तथादानं तेषांभेदमिमंशृणु ॥ ७ ॥ आयुस्स
त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्या आहाराःसात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

यज्ञस्तपोदानंतथात्रिविधमित्यर्थः । तेषामिति । आहारादीनामित्यर्थः ॥ ७ ॥ आहारभेदंतावत्त्रिभिराह । आयुरित्यादिना । आयु
र्जीवनं । सत्वंसाधुत्वं । सात्त्विकवस्तुसेवनेनचित्तशुद्धेः । बलंशक्तिः । आरोग्यंरोगराहित्यं । सुखंसकृदुपभोगेपिबहुकालीनं । प्रीति
रुपभोगकालीनंसुखं । एतेषांमायुरादीनांविवर्धनाःविशेषेणवृद्धिहेतवः । रस्याःरसयुक्ताः । स्निग्धाःस्नेहवंतः । स्थिराःसेवनेनबहुका ॥११५॥
लगुणप्रदाःआज्यादयः । अनुभवेसतिपश्चादपिभूयादितिमनोहारिणोहृद्याः । एतेआहाराः । कर्मणिघञ् । भक्ष्यपदार्थाः । सात्त्विकानां

सत्वगुणयुक्तानांप्रियाः । आयुरादिविवर्धनाइतिविशेषणोक्त्यातद्विपरीतत्वेरस्यादीनामपिराजसत्वमेवेतिज्ञेयं ॥८॥ कटुमरीचिकादिः । आम्लोजंबीररसादिः । लवणंप्रसिद्धं । अत्युष्णं । अतिशब्दःसर्वत्रसंबध्यते । उष्णंतीक्ष्णंसर्षपादि । रूक्षंस्वतोनीरसं । विदाहिविशेषेण दग्धंसंतापकरंवा । एतेआहाराःराजसस्येष्टाःप्रियाः । दुःखंशोकोदौर्मनस्यंआमयोरोगःएतत्त्रयप्रदाः । दुःखादिदत्वविशेषणोक्त्यात दभावेकट्वादीनांसात्विकत्वमेवेतिज्ञेयं ॥ ९ ॥ यातयामंयामांतरितपाकं । पूर्वस्वादुपश्चादन्यथाजातंरसंगतरसं । पूतिदुर्गंधं । पर्युषितं

कट्वाम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥
यातयामंगतरसं पूतिपर्युषितंचयत् । उच्छिष्टमपिचामेध्यं भोजनंतामसप्रियं ॥ १० ॥ अफला
कांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टोयइज्यते । यष्टव्यमेवेतिमनः समाधायससात्विकः ॥ ११ ॥ अभिसं
धायतुफलं दंभार्थमपिचैवयत् । इज्यतेभरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविद्धिराजसं ॥ १२ ॥

दिनांतरितपक्कं । अन्यभुक्तावशिष्टंउच्छिष्टं । अमेध्यमपवित्रंभोजनं । कर्मणिल्युट् । भोज्यं यातयामादिभोज्यंवस्तुयत्तत्तामसप्रियं । तादृशंव स्तुभोजनविषयतयातामसप्रियमित्यर्थः । स्वादुत्वादेःपुरुषभेदेनव्यवस्थितत्वेपि [illegible]तस्वभावापेक्षयास्वादुत्वादिकंध्येयं ॥ १० ॥ यज्ञभेदेनसात्विकादिभेदमाह । अफलेति । फलाकांक्षारहितैर्योयज्ञोविधिदृष्टो[illegible]यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायइज्यतेअनुष्ठीयते ससात्विकइत्यर्थः ॥ ११ ॥ फलमभिसंधायमेभूयादितिकामयमानएवअपि[illegible]भार्थं[illegible]महत्त्वप्रदर्शनार्थमेवयदिज्यतेतंयज्ञंराजसंवि

द्धि ॥ १२ ॥ असृष्टान्नंअन्नदानहीनं । शिष्टंव्यक्तं ॥ १३ ॥ प्राक्[illegible]देनसात्विकादिभेदंदर्शयितुंशारीरादिभेदेनतत्रैवि ध्यंतावदाह । देवेति । देवादिपू[illegible]यथायोग्यंध्येयं । शौचंबाह्याभ्यंतररूपं । ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्त्वं । शारीरंशरीरसंबंधि ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंपरस्यातंकोयथानभवतितादृश्यंवाक्यं । सत्यंयथार्थवाक्यमितिसर्वत्रान्वेति । प्रियंश्रवणसमयेपुनःपुनःश्रवणेच्छाकरं । हितंकालांतरेसुखकरंच । स्वाध्यायाभ्यसनंचयत्तदितिशेषः । वाङ्मयंवागात्मकंतपः ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःविषयेष्वप्रयासेनप्रवृत्तिः । सौ

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं । श्रद्धाविरहितंयज्ञं तामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमहिंसाच शारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यं प्रियहितंचयत् । स्वाध्यायाभ्यसनंचैव वाङ्मयंतपउच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्म विनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धयापरयातप्तं तपस्तत्त्रिविधंनरैः । अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकंपरिचक्षते ॥ १७ ॥

म्यत्वंअक्रौर्यं । मौनंमननशीलत्वं । आत्मविनिग्रहःआत्मनिपरमात्मनिमनसोविशिष्यावस्थानं । भावेआशयेसंशुद्धिः । नानाकामराहित्यं । इत्येतन्मानसंतपःउच्यते ॥ १६ ॥ इदानींसात्विकादितपोभेदेनसात्विकादिजीवभेदंप्रतिज्ञापूर्वमाह । श्रद्धयेत्यादिभिस्त्रिभिः । नरैस्तप्तंकृतंतपःयत्तत्त्रिविधमित्यर्थः । तत्कथमित्यतआह । अफलेति । युक्तैर्भगवदर्पणादियोगयुक्तैःतप्तंतपइत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥

सत्कारोमनसाआदरः । मानोवाचाप्रशंसा । पूजाअर्चनं । एतदर्थंदंभेनचआत्मनोमहत्त्वप्रदर्शनार्थंवायत्तपःक्रियतेतत्तपःइहलोकेराज संप्रोक्तं । चलंपातभयेनचलनहेतुः । अध्रुवंक्षयिष्णु ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणाविवेकदुराग्रहेणआत्मनःपीडयापरस्यशत्रोरुत्सादनार्थंवा यत्तपःक्रियतेतत्तामसं ॥ १९ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातदानभेदेनसात्विकादिभेदमाह । दातव्यमित्यादित्रिभिः । दातव्यमित्यास्तिक्यबुद्ध्या दानं । कर्मणिल्युट् । दातव्यंवस्तुपुण्यदेशेपुण्यकालेऽनुपकारिणेउपकारमनपेक्ष्यसत्पात्रेचपात्रायदीयतेइतियत्तद्दानंसात्विकं ॥२०॥ प

सत्कारमानपूजार्थं तपोदंभेनचैवयत् । क्रियतेतदिहप्रोक्तं राजसंचलमध्रुवं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणा त्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः । परस्योत्सादनार्थंवा तत्तामसमुदाहृतं ॥ १९ ॥ दातव्यमितियद्दा नं दीयतेनुपकारिणे । देशेकालेचपात्रेच तद्दानंसात्विकंस्मृतं ॥ २० ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थं फलमु द्दिश्यवापुनः । दीयतेचपरिक्लिष्टं तद्दानंराजसंस्मृतं ॥ २१ ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदी यते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ॥२२॥ ॐतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः । ब्राह्मणास्तेनवेदाश्च यज्ञाश्चविहिताःपुरा ॥ २३ ॥

रिक्लिष्टंअन्यायार्जितंद्रव्यं ॥ २१ ॥ अदेशकालइतिद्वंद्वैकवद्भावः । अशुचिदेशकालयोःअसत्कृतंनमस्कारादिसत्काररहितं । अवज्ञातं अवज्ञाकरणयुक्तंयथातथा । अपात्रेभ्यःयद्दीयतेतत्तामसमित्यर्थः ॥ २२ ॥ अफलाकांक्षिभिरित्यादिनापूर्वंयज्ञतपोदानानांसात्विकत्वा दिहेतवोऽसाधारणधर्माःउक्ताःसाधारणांस्तुवक्तुमनेककर्तृकचरितानुवादरूपपुराकल्पाख्यार्थवादमाह । ॐ मित्यादिना । निर्देश्यते

अनेनेतिनिर्देशोनामब्रह्मणःत्रिविधःस्मृतः । ॐतंप्रविष्टमाश्रितंइतियावत् । जगद्यत्रपरेइतिवा । ईश्वरोवाजगतिप्रोतःप्रविष्टइतिवाव्युत्पत्त्याॐमितिनामहरेः । अवरक्षणकांतिगतिप्रवेशेत्याद्यर्थस्यावतेष्टिलोपश्चेतिसूत्रेणमन्प्रत्ययः । तस्यटिलोपेज्वरत्वरेत्यूठिसार्वधातुकइतिगुणेचॐमितिरूपसिद्धेः । गुणैस्तततत्वाद्वातदित्यस्यपरोक्षवाचित्वाद्ब्रह्मणश्चवेदैकवेद्यतयापरोक्षत्वात्तदितिनाम । निर्दोषसर्वशुभगुणपूर्णत्वात्सदितिनामेतिज्ञेयं । तेनब्रह्मणाब्राह्मणादयःपुरासृष्टिकालेविहिताःसृष्टाः । वेदानांविधानंनामअभिव्यक्तिर्ज्ञेया ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्यस्यभगवन्नामत्वात्ॐमित्युदाहृत्यॐकारमुच्चार्यब्रह्मवादिनांसततंयज्ञादिक्रियाःविधानोक्ताःविध्युक्ताःप्रवर्तंते । एतेनोक्तोंका

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तंतेविधानोक्ताः सततंब्रह्मवादिनां ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलंयज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्चविविधाः क्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावेसाधुभावेच सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथा सच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥

रार्थधीपूर्वकंॐमित्युच्चार्यब्राह्मणैःसहविध्युक्तदिशानुष्ठानंयज्ञादेःसात्विकत्वेहेतुरुक्तोभवति ॥ २४ ॥ किंचतत्परोक्षंफलंस्वर्गाद्यनभिसंधायममस्यादित्यनिच्छन् । तथातत्वेदैकगम्यतयापरोक्षभूतंब्रह्मअभिसंधायममास्पदंस्यादितीच्छन्यज्ञोग्निहोत्रादितपःक्रियाःप्रागुक्तशारीरादितपोरूपक्रियाःदानक्रियाश्चविविधाःमोक्षकांक्षिभिःक्रियंतइत्युक्त्यावेदैकवेद्यतयातत्पदोक्तब्रह्मोद्देशेनेतरफलानुद्देशेनचक्रियमाणत्वरूपधर्मांतरमपियज्ञादेःसात्विकत्वादिहेतुरुक्तोभवति । तदितिब्रह्मोद्दिश्ययज्ञादेःकरणाच्चब्रह्मणस्तदितिनामेतिचोक्तंभवति ॥२५॥ किंचसाधुगुणोपेततयासच्छब्दार्थभगवज्ज्ञानपूर्वकतयानुष्ठानमपिसात्विकत्वहेतुधर्मांतरंयज्ञादेरितिभावेनसच्छब्दार्थमाह । सद्भावइति ।

सद्भावेअसतःसत्तारूपप्रजननार्थेसाधुभावेसाधुत्वे । प्रशस्तेकर्मणिशुभकर्मणिचेत्यर्थः ॥ २६ ॥ भगवन्निष्ठापूर्वकत्वमपिकर्मणःसात्विकत्वहेतुभूतंधर्मांतरमितिभावेननिष्ठापिसच्छब्दार्थइत्याह । यज्ञइति । स्थितिर्निष्ठा । भगवानेभिरवश्यंफलंप्रयच्छतीतिबुद्धिरितियावत् । किंचभगवद्विषयतयानुष्ठानमपिधर्मांतरमितिभावेनाह । कर्मेति । तदर्थोयंसच्छब्दार्थभगवदर्थोयं ॥ २७ ॥ यज्ञादेःसात्विकत्वहेतुभूतधर्मानुक्त्वातदन्यथात्वेपिहेतुभूतधर्मानाह । अश्रद्धयेति । भगवच्छ्रद्धाभावेनेत्यर्थः । हुतमित्यादौशास्त्रानुसारेणेतियोज्यं । भगवच्छ्रद्धां

यज्ञेतपसिदानेच स्थितिःसदितिचोच्यते । कर्मचैवतदर्थोयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धयाहुतंदत्तं तपस्तप्तंकृतंचयत् । असदित्युच्यतेपार्थ नचतत्प्रेत्यनोइह ॥ २८ ॥ ॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेश्रद्धात्रयविभागोनामसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । संन्यासस्यमहाबाहो तत्वमिच्छामिवेदितुं । त्यागस्यचहृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

विनाशास्त्रानुसारेणानुष्ठितमपियद्धोमादिकंतदसदेवोच्यते । तत्प्रेत्यनच इहचनो । ऐहिकामुष्मिकपुमर्थप्रदंनेत्यर्थः । अतोभगवच्छ्रद्धाभक्त्यादिपूर्वकमेवानुष्ठितहोमादीनिइहामुत्रफलप्रदानीतिश्रद्धैवप्रयोजिकेतिसैवत्रिविधाभवतिश्रद्धेत्यादिनाप्राधान्येनोक्तेतिभावः । वस्तुतस्तुश्रद्धाभावेशास्त्रानुसारित्वमेवनेतिज्ञेयं ॥२८॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेसप्तदशोध्यायः ॥१७॥ ॐ ॥ पूर्वाध्यायेपुरुषो

षुत्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनायत्पुमर्थहेतुज्ञानसाधनंविप्रकीर्णतयोक्तं । तदिहमंदानांबुद्ध्यारोहायसंक्षिप्यनिरूप्यते । तथाचतुर्दशाध्यायोक्तंत्रिगुणकार्यंचोच्यते । संन्यासश्चैवयोगश्चेत्यादिनापंचमादौसंन्यासस्य त्यागाच्छांतिरनंतरमितिद्वादशेत्यागस्यचपुमर्थहेतुत्वमुक्तं । तयोःस्वरूपनिर्णयायपृच्छति । संन्यासस्येति । हेहृषीकेशसर्वेंद्रियस्वामिन् । केशिनामकासुरमर्दन । संन्यासस्यत्यागस्यचपृथक्तत्वंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमिच्छामि । द्वयोरपिशब्दयोरापाततोर्थैक्यप्रतीतेरितिभावः ॥ १ ॥ अथाप्यस्तिविवक्षाभेदेनभेदइतिभावेनोत्तरमाह । काम्यानामिति । वैकल्पिककाम्यानांज्योतिष्टोमादीनांस्वर्गादिफलानिच्छयाविशेषणत्यागेनकाम्यानांकर्मणांत्यागं ।

श्रीभगवानुवाच । काम्यानांकर्मणां न्यासंसंन्यासंकवयोविदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यंदोषवदित्येके कर्मप्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म नत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

नियतकाम्यानांकारीर्यादीनांस्वरूपाकरणेनत्यागंसंन्यासंज्ञानिनोविदुःजानंति । विचक्षणाःकुशलाःसर्वकर्मणांभगवत्प्रीत्यन्यफलत्यागंत्यागशब्दार्थमाहुःइत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वकर्मफलत्यागमितिस्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणायप्रातीतिकींविद्वन्मतविप्रतिपत्तिमुद्भावयति । त्याज्यमिति । एकेमनीषिणोज्ञानिनःदोषवत्बंधकत्वदोषयुक्तंकाम्यकर्मत्याज्यंअकार्यमाहुः । अपरेचमनीषिणः । यज्ञादिनत्याज्यमितिप्राहुः । तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिकर्मयज्ञांगानि । यद्वानित्यनैमित्तिकानि । मनीषिणइतिविशेषणात्प्राचीनपक्षेपिफलत्यागएवाभिमतोनस्वरूपत्यागः । अतोनमतयोर्विरोधः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अविरोधप्रकारंप्रतिज्ञापूर्वमुपपादयति । निश्चयमिति । तत्रविप्रतिपन्नेत्यागेविषयेनिश्चितंमतंमेसकाशात्शृणुश्रुत्वानिष्ठांकुरु । त्यागोहि फलत्यागः । कर्मणिममतात्यागः । भगवतिकर्तृत्वानुसंधानपूर्वस्वस्यकर्तृत्वाभिमानत्यागइतित्रिविधःसंप्रकीर्तितइत्येके । वक्ष्यमाणसात्वि कादिभेदेनेत्यन्ये ॥ ४ ॥ निश्चयंशृण्वितिप्रतिज्ञातमाह । यज्ञेति । द्वंद्वैकवद्भावः । कुतःकार्यमित्यतआह । यज्ञइति । पावनानिपावित्र्य करणानि । अबंधकानीतियावत् । यद्वामनीषिणांज्ञानिनांमुक्तावानंदातिशयकराणि । अतःसर्वैरपिवर्णाश्रमोचितकर्माणिकार्याण्येवेति । यतीनामपिज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपांसिचसंत्येव । स्त्रीशूद्रादीनामपिविष्णुनामाध्ययनरूपोयज्ञःसत्यवचनमुपवासादितपश्चा

निश्चयंशृणुमेतत्र त्यागेभरतसत्तम । त्यागोहिपुरुषव्याघ्र त्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदान तपःकर्म नत्याज्यंकार्यमेवतत् । यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानिमनीषिणां ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्मा णि संगंत्यक्त्वाफलानिच । कर्तव्यानीतिमेपार्थ निश्चितंमतमुत्तमं ॥ ६ ॥ नियतस्यतुसंन्यासः क र्मणोनोपपद्यते । मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥

स्त्येवेतिभावः ॥ ५ ॥ यज्ञादिनत्याज्यंकार्यमेवतदित्युक्तमयुक्तं । त्याज्यंकर्मेत्युक्तमनीषिमतविरोधादित्यतःसंगादित्यागरूपविशेषण त्यागएवतेषामभिमतःनस्वरूपत्यागइतिभावेनयज्ञादेःकरणप्रकारमाह । एतानीति । प्रागुक्तयज्ञादिरूपकर्माणिममताभिमानरूपस्नेहा ख्यसंगंत्यक्त्वास्वर्गादिफलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानिइतिनिश्चितंमेउत्तमंमतं ॥ ६ ॥ स्वरूपत्यागोनेत्येतदुपपादयन्त्यागोहित्रिविधइत्यु क्तंप्रपंचयति । नितयस्यत्विति । वर्णाश्रमोचितस्यतुकर्मणःसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यतेयुक्तोनभवति । स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिरयंयास्यसंभय

मितिपापमेमत्यवायस्मरणात् । स्वरूपत्यागएवत्यागशब्दार्थोनसंगफलयोस्त्यागइतिमिथ्याज्ञानाख्यमोहात्तस्ययज्ञादिकर्मणःपरित्यागः तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखंप्रतिकूलवेदनीयरूपदुःखकरणमित्येवकायक्लेशभयाच्चकर्मत्यजेदितियत्सराजसत्यागः । तंराजसत्यागंकृत्वात्यागफलंभगवत्प्रीतिरूपंनैवलभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमवश्यंकर्तव्यंअन्यथाप्रत्यवायादितिबुद्ध्यासंगंमदीयमितिस्नेहंस्वर्गादिफलंचत्यक्त्वैवनियतंवर्णाश्रमोचितंकर्मयत्क्रियतेसत्यागःकर्मानुष्ठानसहितःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ सात्विकत्यागिनोविशेषणान्याह । नद्वेष्टीति । अकुशलंतात्कालिकसुखदंन । किंतुकायक्लेशदुःखदंकर्मनद्वेष्टि । कुशलेपूर्वार्जितपुण्यफलेनानुषज्जतेनेच्छति । सत्वसमाविष्टःसम्यक्सत्व

दुःखमित्येवयत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । सकृत्वाराजसंत्यागं नैवत्यागफलंलभेत् ॥ ८ ॥ कार्यं
मित्येवयत्कर्म नियतंक्रियतेऽर्जुन । संगंत्यक्त्वाफलंचैव सत्यागःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ नद्वेष्ट्यकुशलं
कर्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागीसत्वसमाविष्टो मेधावीछिन्नसंशयः ॥ १० ॥ नहिदेहभृताशक्यं
त्यक्तुंकर्माण्यशेषतः । यस्तुकर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

गुणेनव्याप्तःमेधावीभगवत्तत्वज्ञानीछिन्नसंशयःपरापरतत्वविषयेभगवद्धर्मानुष्ठानेवासंदेहहीनःत्यागीभगवतिसर्वकर्मसमर्पणवान्ससात्विकत्यागीत्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वंकर्तव्यानीतिमेपार्थेत्यत्रसंगफलत्यागएवत्यागशब्दार्थइतिस्वसिद्धांतोनिर्णीतः । अधुनात्याज्यंदोषवदितिपक्षस्यबीजखंडनायसर्वकर्मपरित्यागोवाविहितकर्मगत्यागोवानत्यागशब्दार्थः । येनत्याज्यंदोषवदित्यस्यसर्वकर्मत्यागोर्थइत्युच्यतइतिभावेनाह । नहीति । अशेषतःकर्माणित्यक्तुंनशक्यं नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्युक्तेः । नापिविहिताशेषत्यागः । स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिर

यंयांतिइतिमत्यवायस्मरणादितिभावः।हियस्मादशक्यंतस्माद्यस्तुकर्मफलत्यागीसएवत्यागीत्यभिधीयते।अतस्त्याज्यमितिपक्षस्यापिफल त्यागएवार्थइतिभावः ॥ ११ ॥ अत्यागिनिंदापूर्वंत्यागिनंस्तौति । अनिष्टमिति । अनिष्टंनरकादि । इष्टंकाम्यकर्मिणामिच्छाविषयीभू तंस्वर्गादि । मिश्रंइष्टानिष्टमेलनरूपंमानुषादि । कर्मणस्त्रिविधंफलं । अत्यागिनांकर्मफलमत्यजतांप्रेत्यमृत्वादेहान्निर्गत्यस्थितानांभवति । संन्यासिनांतुअनियतकाम्यानांफलत्यागिनां । नियतानांस्वरूपत्यागिनां । क्वचिदपिइहवापरत्रवानास्ति । इष्टानिष्टादिरूपंकर्मणःफ लमित्यनुषंगः । अत्रत्यागिनामितिवक्तव्येसंन्यासिनामित्युक्तिःत्यागिनोहिपरार्थंकारीर्यादिनियतकाम्यंकुर्वंति । संन्यासिनस्तुतदपिने त्येतावंतंत्यागिभ्योविशेषंसूचयितुं । फलेच्छाभावेनतेषुत्यागित्वस्यापिसत्वात् । नत्वितितुशब्देनत्यागिनांज्ञानभक्त्यादिद्वाराअपरोक्षतो

अनिष्टमिष्टंमिश्रंच त्रिविधंकर्मणःफलं । भवत्यत्यागिनांप्रेत्य नतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥ १२ ॥
पंचैतानिमहाबाहो कारणानिनिबोधमे । सांख्येकृतांतेप्रोक्तानि सिद्धयेसर्वकर्मणां ॥ १३ ॥

मुक्तावानंदातिशयफलंभवतीतिसूच्यते । उपपादितमेतत्त्यागाच्छांतिरनंतरमित्यत्रद्वादशेध्यायेभाष्यादौ ॥ १२ ॥ काम्यानामित्य त्रोक्तदिशावैकल्पिककाम्यानांफलत्यागः । नियतकाम्यानांस्वरूपत्यागः । नतुसंन्यासिनामित्यत्रोक्तदिशापरार्थमपिनियतकाम्यानां अननुष्ठानमित्येतावन्मात्रंनसंन्यासशब्दार्थः । किंतुकर्मणिकर्तृत्वाभिमानत्यागोपीतिवक्तुंकर्मकारणानिप्रतिज्ञापूर्वमाह । पंचेत्यादित्रि भिः । एतानिवक्ष्यमाणानिकारणानिकर्मकारणानिमेसकाशात्निबोधबुध्यस्व । सांख्येकृतांतेसिद्धांतेकपिलाख्यविष्णुकृतसांख्यनाम कशास्त्रेसर्वकर्मसिद्ध्यर्थंप्रोक्तानि । श्रोतृविश्वासायैतदुक्तिः ॥ १३ ॥

प्रतिज्ञातमाह । अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानंदेहभूम्यादिः । कर्ताविष्णुः । पृथग्विधंकरणंइंद्रियस्रुक्स्रुवादि । विविधानानाप्रकारापृथ
क्परस्परभिन्ना । चेष्टाहस्तादिक्रियाध्यानरूपमानसक्रियाच । प्रधानहोमादिक्रियाहेतुभूताकारकाश्रितावांतरक्रियाचेत्यर्थः । दैवमदृ
ष्टं । अत्रकर्मविषये । पंचमंकारणं । यद्वाकर्तृपदेनपराधीनकर्ताजीवः । दैवपदेनविष्णुः । कर्मणांकर्त्रादिकारकषट्कसाध्यत्वेपिइहकर्मापा
दानादेःअनुक्तिःअसार्वत्रिकत्वात्तस्येतिज्ञेयं ॥ १४ ॥ तर्हिकरणकारकंकुतोनोक्तमित्यतोवा कस्यैतानिकरणानीत्यतोवाह । शरीरे

अधिष्ठानंतथाकर्ता करणंचपृथग्विधं । विविधाचपृथक्चेष्टा दैवंचैवात्रपंचमं ॥ १४ ॥ शरीरवा
ङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः । न्याय्यंवाविपरीतंवा पंचैतेतस्यहेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवंसतिकर्ता
रमात्मानंकेवलंतुयः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्यनाहंकृतोभावो बु
द्धिर्यस्यनलिप्यते । हत्वापिसइमान्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ १७ ॥

ति । अत्रशरीरमनोवाचामेवकरणकारकत्वेनोक्त्याकर्मापादानादीनिनसार्वत्रिकाणीतिसूचितं ॥ १५ ॥ ततश्चकिमित्यतआह । तत्रैवंस
तीति । तत्रकर्मणीश्वरादिपंचकस्यैवंकरणत्वेसतिजीवस्यस्वातंत्र्याभावेनकेवलंपरप्रेरणांविनास्वतःक्रियाहीनमात्मानंकर्तारंस्वातंत्र्येणक ||१२०||
र्मकर्तारंयस्तुपश्यतिमन्यतेसोकृतबुद्धित्वात्श्रवणाद्यसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिःदुष्टबुद्धिःसन्नपश्यतितत्वविन्नभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवंकर्तृ
त्वाभिमानिनंविनिंद्यस्वस्यकर्तृत्वानभिमानिनंस्तौति । यस्येति । यस्यपुंसःअहंकृतःमयायमर्थःकृतइतिभावआशयःअहंकृतोभावःस्वार्त

त्र्यादिमानंनास्ति। यस्यबुद्धिर्नलिप्यते। फलरागादिलिप्तोनभवति। सःस्वातंत्र्यज्ञानहीनःइमान्लोकान्हत्वापिनलिप्यतेहननदोषयुक्तोनभवति। कुतःनहंतिस्वातंत्र्येणहन्मीतिबुद्धिंनकरोतीतिवा। ननिबध्यतेतत्फलंनाप्नोतीत्यर्थः। एतच्चेश्वरसार्वज्ञस्वातंत्र्यज्ञानीसन्नपिविश्वहननार्थंजातोरुद्रोयमोवातद्विषयमितिबोध्यं। अन्यस्यत्वपरोक्षिणोपिदोषकृद्देवेति। वृत्रहत्यादिर्नेंद्रादेरपिईषद्बंधोपीषदहंकारकृतएवेत्याकरएवव्यक्तं। एवंकर्तृत्वाभिमान्यनभिमानिनोःसहेतुकंनिंदास्तुत्योरुक्त्याकर्मणिकर्तृत्वाभिमानत्यागोपिसंन्यासशब्दार्थइत्युक्तंभवति॥ १७॥ ननुजीवस्यस्वतःकर्तृत्वाभावेयजेतेत्यादिविधीनांवैयर्थ्यंस्यात्। जडेश्वरमुक्तानांतदविषयत्वादित्यतआह। ज्ञानमिति। विधिश्चोदनाप्रेरणेतिपर्यायः। कर्मचोदनायजेतेत्यादिकर्मसुप्रेरणा। ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातेतीतिशब्दोयोज्यः। त्रिविधाज्ञानादिरूपेण

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञाता त्रिविधाकर्मचोदना। करणंकर्मकर्तेति त्रिविधःकर्मसंग्रहः॥ १८॥

त्रिविधा। ज्ञानंविधिविषयंज्ञेयंचेष्टाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिलक्षणंअधिष्ठानादिलक्षणंपुरुषार्थलक्षणंच। परिज्ञातातुसर्वज्ञसर्वप्रेरकेश्वरसन्निहितोजीवराशिः। तत्रितयनिमित्तंकर्मचोदनाप्रवर्ततइति। दधित्रपुसंप्रत्यक्षोज्वरइत्यादाविवनिमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारेणनिमित्तत्रैविध्येननैमित्तिकचोदनापित्रिविधेत्युपचर्यतेयजेतेत्यादिश्रौतस्मार्तविधौसतिस्वप्रवृत्तिविषयप्रेरणाज्ञानंभवति। ततश्चेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिरात्मसन्निहितेश्वरप्रेरणयापुमर्थमुद्दिश्यकर्मणिजीवस्यभवतिइतिविधिज्ञानादेःकर्मचोदनायाश्चनिमित्तनिमित्तिभावोध्येयः। नचस्वतःकर्तृत्वाभावात्पराधीनकर्तृजीवस्यविधिज्ञानद्वाराकथंप्रवृत्त्याद्यर्थेविधिविषयत्वमितिशंक्यं। अपराधीनकर्तृत्वस्यविधिविषयतायांप्रयोजकत्वेनक्काप्यनुपलंभेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांपराधीनकर्तृशक्तिकस्यैवविधिविषयत्वावश्यंभावात्। जडेश्वरमुक्तानांविध्यविषयत्वेनप्रमाणभूतविधेत्रै

यर्थ्याभोगाच्च । पराधीनकर्तुरेवपरिशेषप्रमाणेपिविधिविषयत्वस्यावश्यकत्वाच्च । तस्माज्जीवेविध्यविषयेभ्योजडेश्वरमुक्तेभ्योव्यावृत्तस्य स्वसंबंधितयाविधिज्ञानस्यतज्जन्यायाःफलतत्साधनेच्छायाःसाधनविषयकृतेश्चानुभवसिद्धत्वात् । तस्यचज्ञानादेःनऋतेत्वदित्यादिश्रुति भिरीश्वराधीनत्वेप्यस्वतंत्रकर्तृत्वमात्रेणविधिविषयत्वंकर्मफलभाक्त्वंचयुक्तं । तदुक्तंगीताभाष्ये । अकर्तृत्वेपिविधिद्वाराईश्वरप्रसादादि च्छोत्पत्त्योक्तकारणैःकर्मद्वारापुरुषार्थोभवतीतिनप्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यमिति । यद्वादैवंचैवेतिपूर्वत्रदैवपदेनेश्वरस्यकर्मसुप्रेरकत्वमुक्तं । तत्प्रेर णास्वरूपमुच्यते । ज्ञानमिति । कर्मचोदनाकर्मसुजीवानांईश्वरप्रेरणा । ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातेतित्रिविधा । ज्ञानज्ञेयपरिज्ञातृरूपत्रिविधभगव त्स्वरूपेत्यर्थः । विशेषबलाद्धर्मधर्मिभावः तस्येयंप्रेरणेत्याद्युक्तिश्चयुक्तेतिभावः । पूर्वोक्तपंचकर्मकारणानिसंक्षिप्याह । करणमिति । क

ज्ञानंकर्मचकर्ताच त्रिधैवगुणभेदतः । प्रोच्यतेगुणसंख्याने यथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषुयेनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तंविभक्तेषु तज्ज्ञानंविद्धिसात्विकं ॥ २० ॥

रणंइंद्रियस्रुक्स्रुवादि । अधिष्ठानपदोक्तदेहादिकमदृष्टंच । कर्महस्तादिचेष्टाकर्तृपदेनजीवेश्वरावुभावपिग्राह्याविति त्रिविधःकर्मसंग्रहःकर्म करणसंग्रहः । पंचकारणानांसंक्षेपइति ॥ १८ ॥ सात्विकज्ञानकर्मादेःमुक्तिहेतुत्वात्तदनुष्ठानायसत्वादिगुणनिमित्तान्ज्ञानादिभेदान्प्रति ज्ञापूर्वमाह । ज्ञानमिति । सत्वादिगुणभेदतःज्ञानादिकंप्रत्येकंत्रिविधं । गुणसंख्यानेगुणाःसंख्यायंतेयत्रतस्मिन्वैदिकसांख्यशास्त्रेप्रोच्य ते । तान्यपियथावद्यथास्थितंशृणु ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञातंज्ञानत्रैविध्यंतावदाह । सर्वेत्यादित्रयेण । विभक्तेषुपरस्परंभिन्नेषुतारतम्योपेतेषु चसर्वभूतेषुभवंतिविद्यंतइतिभूतानिजीवाःप्रकृत्यादिजडानिच । सर्वेषुजीवेषुजडेषुचतदाधारकत्वेनतेभ्योभिन्नत्वेनेतिसप्तम्यभिप्रायः ।

भावंसदाविद्यमानंविष्णुंएकंप्रधानं। सर्वोत्तममितियावत्। अविभक्तंसर्वत्रस्थितावपिअधिष्ठानभेदनिमित्तभेदहीनं। नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीतिसूत्रोक्तदिशासर्वत्रनिर्दोषाशेषसद्गुणतयाऐक्येनस्थितमितियावत्। अव्ययंस्वतोधिष्ठानव्ययेनचव्ययहीनं। येनज्ञानेनेक्षतेविषयीकरोतितज्ज्ञानंसात्विकंविद्धिजानीहीति ॥ २० ॥ यज्ज्ञानंसर्वभूतेषुपृथक्त्वेनवेत्तिसर्वजीवजडानिअंतर्भेदयुतत्वेनविषयीकरोतिइत्यस्यैवव्याख्या नानेत्यादि। नानाभावान्नानाप्रकारभूतजीवजडरूपपदार्थान्पृथग्विधान्परस्परंभिन्नान्नीचोच्चतयास्थितांश्चवेत्तिविषयीकरोति। विष्णोरन्यत्रयथार्थमितियावत्। उपलक्षणमेतत्। संदिग्धतयाभगवत्स्वरूपविषयकंचातज्ज्ञानंराजसमित्यर्थः। तुशब्देनवायमर्थोग्राह्यः। तेनेश्वरादन्यत्रयथार्थज्ञानस्यसात्विकत्वात्कथंराजसत्वमितिनिरस्तंबोध्यं। ईश्वरविषयेसंशयरूपत्वस्याधिकस्यापिभा

पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्। वेत्तिसर्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानंविद्धिराजसं ॥ २१ ॥
यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकं। अतत्वार्थवदल्पंच तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

वात् ॥ २१ ॥ यत्त्विति। कार्यशब्दोत्रसंसारिणंमुक्तत्वेनक्रियमाणत्वहेतुनाजीवपरः। कृत्स्नशब्दोब्रह्मपरोजगत्परश्च। अयमर्थः। एकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवद्ब्रह्मवत्। यज्ज्ञानंसक्तं। कोर्थःब्रह्मयथास्वात्मानंविषयीकरोति। तथाजीवंब्रह्मेतियज्ज्ञानंविषयीकरोतीत्यर्थः। जीवेब्रह्माभेदविषयकंयज्ज्ञानंतत्तामसमितियावत्। तथाएकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवज्जगद्वद्यज्ज्ञानंसक्तं। प्रपंचंयथाविषयीकरोतिप्रपंचोयमिति। तथाजीवंयज्ज्ञानंविषयीकरोतिजीवंजगदात्मकत्वेनविषयीकुर्वद्यज्ज्ञानंतत्तामससमितियावत्। तथाएकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवद्यज्ज्ञानंसक्तं। एकमेवजीवंकृत्स्नजगदात्मकत्वेनयद्विषयीकरोति। एकजीवकल्पितंजगदितियज्ज्ञानंविषयीकरोतीतितित्रिधार्थः। किंच

ज्ज्ञानमहैतुकंयुक्तिशून्यंअतत्त्वार्थवदसत्यविषयकंसदसद्विलक्षणाद्यविद्यमानाकारकल्पनायुक्तमितियावत् । अल्पंबहुलाज्ञानयुतत्वेनधर्मेणाल्पज्ञानसदृशंचयत्तत्तामसं । अत्रब्रह्मवदितिजीवइतिचवाच्येकृत्स्नवदित्युक्तिःजगतोपिग्रहणाय । तेनाकार्यत्वादिकृत्स्नगुणपरिपूर्णत्वेनकृत्स्नपदोक्तब्रह्मणाकार्यत्वादिनातदधीनस्यजीवस्याभेदज्ञानंमिथ्याज्ञानत्वात्कथंनतामसमितितामसत्वोपपादनायेति । कार्यइत्येववाच्येएकस्मिन्नित्युक्तिःएकजीवमतस्यसंग्रहायेति । अत्रयद्यप्येकस्मिन्कार्यशब्दितेजीवेकृत्स्नवदकार्यत्वादिगुणपरिपूर्णब्रह्मवज्जगद्वच्चयज्ज्ञानंसक्तमित्यस्यचैकंजीवंब्रह्मात्मकत्वेनजगदात्मकत्वेनचविषयीकारियज्ज्ञानमित्यर्थः । तादृशंचज्ञानमहैतुकंअतत्त्वार्थमल्पंचभवत्येवेतिपुनरहैतुकमित्याद्युक्तिःपुनरुक्तिरेव । तथाप्यहैतुकज्ञानादित्रितयंप्रत्येकंएकैकंतामसं । पूर्वार्धोक्तमिथ्याज्ञानरूपविशेषणसहितम

नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतं । अफलप्रेप्सुनाकर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तितामसमितिवक्तुंइतिज्ञेयं । यद्वासामानाधिकरण्येनपदानांविशेषणविशेष्यभावः । एवंचकार्येजीवेकृत्स्नवज्जगद्वद्यत्सक्तंएकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवद्ब्रह्मवद्यत्सक्तं । यदहैतुकंयच्चातत्त्वार्थवदसत्यार्थकल्पनायुक्तं । यच्चाल्पं । तानिसर्वाण्यपिषड्विधाऽज्ञानानिप्रत्येकंतामसानीतियोजना । अतोनपुनरुक्तिशंकावकाशइति ॥ २२ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातंगुणकृतकर्मत्रैविध्यंआह । नियतमित्यादित्रिभिः । हरेःसर्वोत्तमत्वज्ञानभक्तिपूर्वकंतदर्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्ववर्णाश्रमोचितंहिनियतमित्युच्यते । मयिसर्वाणीत्यादौभगवत्सर्वोत्तमत्वज्ञानतद्भक्तिपूर्वकंतदर्पणबुद्ध्याकर्मकरणस्यविधानात् । येमेमतइत्यादौतस्यैवमुक्तिहेतुत्वोक्तेःयत्करणेफलप्राप्तिःयदकरणेचप्रत्यवायःतस्यैवनियतत्वात्संगरहितंमदीयतास्नेहहीनं । कीर्त्यादौरागादिहानतःअकीर्त्यादौद्वेषत्यागतःकृतंफलप्राप्तीच्छाहीनेनकृतंयत्तत्कर्मसात्विकमुच्यतइत्यर्थः ॥२३॥

यत्तुकामेप्सुनाफलप्राप्तीच्छावताकर्तृत्वाभिमानसहितेनच । पुनःशब्दःसमुच्चये । बह्वायासयुक्तंचक्रियतेतत्कर्मराजसंउदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधंकर्मांतरमेवानुबध्यमानंक्षयंनाशंहिंसांपरपीडांचअनवेक्ष्यपौरुषमात्मनःकर्मसामर्थ्यंचानवेक्ष्यअविमृश्यमोहादहंकर्तेतिमिथ्याज्ञानाद्यत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुच्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातंगुणकृतकर्तृत्रैविध्यंआह । मुक्तेत्यादित्रिभिः । मुक्तसंगःफलस्नेहहीनः सर्वस्यभगवदधीनत्वनिश्चयादेवाहंकर्तेतिनवदतीत्यनहंवादी । आत्मकर्तृत्वाभिमानहीनइतियावत् । धृतिःकर्मण्यवर्जनीयदुःखसहनं ।

यत्तुकामेप्सुनाकर्म साहंकारेणवापुनः । क्रियतेबहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधं
क्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषं । मोहादारभ्यतेकर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसंगोनहंवादी
धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रे
प्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोशुचिः । हर्षशोकान्वितःकर्ता राजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तःप्राकृ
तःस्तब्धः शठोनैकृतिकोलसः । विषादीदीर्घसूत्रीच कर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥

उत्साहःकर्मकातरता। ताभ्यांसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःफलस्यसिद्धावसिद्धौवाहर्षविषादहीनःसकर्तासात्विकउच्यतइत्यर्थः ॥२६॥ रागीकीर्त्यादिकामः। कर्मफलप्राप्तीच्छावान् । लुब्धःकर्मण्यपेक्षितद्रव्यव्ययहीनः। हिंसात्मकःहिंसास्वभावः । अशुचिःद्रव्यादिषुशुद्धिहीनः । कार्यसिद्ध्यसिद्ध्योःहर्षशोकान्वितःसकर्ताराजसः ॥२७॥ अयुक्तःभगवदर्पणादियोगरहितः । प्रकृष्टोअकृतःप्राकृतः । भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टोनकृतोहियः । सप्राकृतइतिस्मृतेः । स्तब्धःआत्मसंभावनयाकाप्यनम्रः । शठःगूढद्वेषेणकर्मकारी । नैकृतिको

नीचकर्मकृत् । प्राप्तकालेपिकर्मण्युदासीनोलसः । विषादीसर्वव्यापारोपरतिहेतुमनोदौर्बल्यवान् । प्राप्तेपिकर्मकालेपश्चात्कुर्यामितिध्यायन्वा । परकृतदोषंदीर्घकालकृतमप्यनुचितंसूचयन्वादीर्घसूत्री । सतामसःकर्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंज्ञानकर्मकर्तॄणांगुणकृतंत्रैविध्यं निरूप्याधुनाबुद्धेःधृतेश्चगुणतःत्रैविध्यंप्रतिज्ञापूर्वमाह । बुद्धेरित्यादिभिःसप्तभिः । गुणतःसत्वादिगुणभेदतोनिमित्तात्रिविधमेव । बुद्धेर्भेदंधृतेश्चभेदंपृथक्त्वेनमयाप्रोच्यमानमशेषेणशृणु । श्रुत्वानिष्ठांकुरु ॥ २९ ॥ बुद्धेर्भेदमाह । प्रवृत्तिमित्यादित्रिभिः । प्रवृत्तिंसंसारहेतुप्रवृत्तिहेतुंधर्मंच । कार्याकार्येकर्तव्यमकर्तव्यंच । तन्निमित्तभयाभयेबंधमोक्षप्रकारंचयाबुद्धिर्वेत्तिसासात्विकीत्यर्थः । कर्तृत्वोपचारा

बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधंशृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच कार्याकार्येभयाभये । बंधंमोक्षंचयावेत्ति बुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥
ययाधर्ममधर्मंच कार्यंचाकार्यमेवच । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥
अधर्मंधर्ममितिया मन्यतेतमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥

द्यावेत्तीत्युक्तं । ययावेत्तिपुमानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ययेति । धर्मादिकंययाबुद्ध्याअयथावत्प्रजानातिनियमेनयथावन्नजानाति । किंचिद्यथावत्किंचिदयथावज्जानातीतियावत् । याथार्थ्यनियमहीनायाबुद्धिःसाराजसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ याचबुद्धिरधर्मंधर्ममितिमन्यते । नैतावन्मात्रंकिंतुतमसावृताअज्ञानेनावृतासतीसर्वार्थान्विपरीतान् । यैराकारैरर्थाःवर्तंतेततोविपरीतैरसत्यत्वानीश्वरत्वापराधीनत्वक्षणिकत्वादिप्रकारैश्चमन्यतेसाबुद्धिःतामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञातंधृतेस्त्रैविध्यमाह । धृत्येत्यादित्रिभिः । अव्यभिचारिण्याविहितविषयया । योगेनभगवद्भक्तियोगेनयुक्तयेतिशेषः । ययाधृत्या मनसःप्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयते । साधृतिःसात्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ययाधृत्याधर्मकामार्थान्धारयते । प्रसंगेनप्रकृष्टेनकर्मणि मदीयतास्नेहेनफलाकांक्षीधृतिःसाराजसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ योदुर्मेधाःदुष्टबुद्धिःपुरुषःययाधृत्यास्वप्नमतीवनिद्रांभयंशोकंदुःखंविषादंमनो दौर्बल्यंमदंच । स्वप्नाद्युपलक्षितंसर्वनिषिद्धंभगवद्द्वेषादिनविमुंचतिसातामसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञापूर्वंगुणतःसुखस्यत्रैविध्यमाह ।

धृत्याययाधारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिःसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥
ययातुधर्मकामार्थान् धृत्याधारयतेर्जुन । प्रसंगेनफलाकांक्षी धृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥
ययास्वप्नंभयंशोकं विषादंमदमेवच । नविमुंचतिदुर्मेधाः धृतिःसापार्थतामसी ॥ ३५ ॥
सुखंत्विदानींत्रिविधं शृणुमेभरतर्षभ । अभ्यासाद्रमतेयत्र दुःखांतंचनिगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रेविषमिव परिणामेमृतोपमं । तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥

सुखंत्विति । यत्रयस्मिन्सुखेचिरकालमभ्यासात्पुनःपुनःरमते । दुःखांतंदुःखनाशंचनितरांगच्छतिप्राप्नोतितत्सुखंत्रिविधमित्यर्थः । यद्वापूर्वार्धमेवप्रतिज्ञापरं । उत्तरार्धं- ॥ ३६ ॥ यत्तदितिश्लोकश्चसात्विकसुखोक्तिपरः । यत्प्रसिद्धंसुखंअग्रेपूर्वंविषमिवआयाससाध्यत्वात् । परिणामेविपाकेअमृतसदृशंआत्मबुद्धिप्रसादजंआत्मनोविष्णोःप्रसादादनुग्रहाज्जातं । बुद्धेःप्रसादाच्च । बुद्धेःप्रसादोनामस्वतोविषयेष्वप्रवृत्तिःततोजातंचयत्तत्सुखंसात्विकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

विषयेंद्रियसंयोगाच्छब्दादिविषयाणांश्रोत्रादींद्रियाणांसंयोगेनोत्पन्नविषयानुभवेनजायमानंयत्तत्प्रसिद्धंसुखंअग्रेप्रथममममृतसदृशं । वि पाकेविषमिवदुःखावहत्वात् । तत्सुखंराजसमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ यत्सुखमग्रेचानुबंधेचपश्चात् । विपाककालइतियावत् । आत्मनःस्वस्य मोहनंमोहकरंपारवश्यकृत् । निद्रालस्यप्रमादैरुत्थितंउत्पन्नं । आलस्यंशरीरमांद्यं । प्रमादःअधर्मेबुद्धिःतत्सुखंतामसमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सर्वजीवानांगुणत्रयबद्धत्वेनत्रैविध्यमाह । नतदस्तीति । यत्सत्वंजीवजातंप्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिःसत्वादिगुणैःमुक्तंस्यात् । तत्सत्वंपृथि व्यांदिविदेवेषुवा । पुनःशब्दःसमुच्चयेनास्ति । मुक्तव्यावृत्त्यर्थंपृथिव्यामित्याद्युक्तिः । तत्रायंविवेकः । सात्विकराजसतामसभेदेनजी

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमं । परिणामेविषमिव तत्सुखंराजसंस्मृतं ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबंधेच सुखंमोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नतदस्तिपृथि व्यांवा दिविदेवेषुवापुनः । सत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिःस्यात्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

वास्त्रिविधाः । सात्विकादयोपिप्रत्येकंत्रिविधाः । पितृगंधर्वपूर्वकाःसात्विकतामसाः । मुनयःसात्विकराजसाः । देवाःसात्विक सात्विकाः । सात्विकसात्विकेष्वपिबृहस्पत्यादयःसात्विकसात्विकतामसाः । इंद्रःसात्विकसात्विकराजसः । ब्रह्मादिरुद्रावसानाः सात्विकसात्विकसात्विकाः । तेष्वपिरुद्रःसात्विकसात्विकसात्विकतामसः । ब्रह्माणीभारत्यौतादृग्राजस्यौ । ब्रह्मवायूतुसात्विक सात्विकसात्विकसात्विकावेवेति । मध्यमोत्तमनराःराजसाःतेपिप्रत्येकंत्रिविधाः । तेषुविप्रादिपुल्कसांताःयेभागवताःतेराजससात्वि काः । राजससात्विकेष्वपिविप्राराजससात्विकसात्विकाः । क्षत्रियास्तुस्वल्परजोयुक्ततयाराजसराजससात्विकाः । वैश्यास्तुसमस

त्वरजोयुक्ततयाराजसराजससात्विकाः । शूद्रास्तुतमसोल्पसत्वेनरजोधिकेनयुक्ततयातामसराजससात्विकाः । राजससात्विकसात्वि कविप्रेष्वपियेशुद्धसत्वात्मकाःतेपरमहंसशब्दिताःशिखायज्ञोपवीतहीनाःएकदंडिनः । किंचिद्रजोयुक्तसत्ववंतोहंसशब्दिताःयज्ञोपवीतवं तःएकदंडिनःशिखाहीनाः । ततोधिकरजोयुक्तसत्ववंतःत्रिदंडिनःशिखायज्ञोपवीतवंतोग्रामैकरात्रिचराःबहूदकसंज्ञकाः । ततोप्यधिकर जोयुक्तसत्ववंतस्त्रिदंडिनःशिखायज्ञोपवीतवंतोयावज्जीवंपुत्रदत्ताशनाःकुटीचकाः । तामसाअपिसात्विकादिभेदेनत्रिविधाः । तत्रनराध माःसात्विकतामसाः । दैत्यभृत्याराजसतामसाः । महादैत्यास्तामसतामसाइति ॥ ४० ॥ इदानींब्राह्मणाद्यधिकारिगुणकृतकर्माणिभि

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणांचपरंतप । कर्माणिप्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ श
मोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेवच । ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मंकर्मस्वभावजं ॥ ४२ ॥ शौ
र्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धेचाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रंकर्मस्वभावजं ॥ ४३ ॥

न्नानिसंतीत्याह । ब्राह्मणेति । त्रैवर्णिकानामिवद्विजन्मत्वंनेतिद्योतनायशूद्राणामितिपृथङ्निर्देशः । स्वभावप्रभवैःब्राह्मणादितत्तत्स्वभा वानुबंधिभिःसत्वादिगुणैःकर्माणिप्रविभक्तानितानिमेशृण्वितिभावः ॥ ४१ ॥ तत्रचतुर्वर्णकर्माणिक्रमात्त्रिभिराह । शमइत्यादिभिः । शमोभगवन्निष्ठा । दमइंद्रियनिग्रहः । तपोब्रह्मचर्यादि । शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः । क्षांतिःक्रोधानुत्पत्तिः । आर्जवंमनोवाक्कायकर्मणा मवैपरीत्यं । ज्ञानंसामान्यतः । विज्ञानंविशेषतः । आस्तिक्यंधर्मादावस्त्यनेनप्रयोजनमितिभावना । एतत्सर्वंस्वभावजंसहजंब्राह्मंब्रा ह्मणसंबंधिकर्मेति ॥ ४२ ॥ शौर्यमभीरुत्वं । तेजःशरीरगतवर्चोविशेषः । धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यंपाटवं । युद्धेचाप्यपलायनंभीत्यायुद्धादनि

वर्तनं । दानंगोभूतिलहिरण्यादेःपात्रेप्रतिपादनं । ईश्वरभावोदंडनादिकर्तृत्वं । प्रसह्यवित्ताहरणंशारीरोदंडएवच । अशिष्टानांशासनंचतथैवार्थविनाशनं । एषईश्वरभावःस्यान्नकार्यःक्षत्रियेतरैरितिस्मृतेः । एतत्सर्वंस्वभावजंक्षत्रियसंबंधिकर्मेत्यर्थः । अत्रब्राह्मणधर्माःशमादयोपितेभ्यःकिंचिदूनाःक्षात्रधर्मेष्वपिग्राह्याः । शमादेर्ब्राह्मणकर्मतोक्तिस्तुक्षत्रियधर्माद्यपेक्षयाधिक्यविवक्षयैव । येषुचक्रवर्तिषुविप्रेभ्योधिकशमादयःतेत्रनविवक्षिताः । किंतुतदन्यएवेतिज्ञेयं । क्षत्रधर्माअपिविप्रादिषुक्रमादूनाज्ञेयाः ॥ ४३ ॥ कृषिःकर्षणेनजीवनंगवांपालनंवाणिज्यंवार्तयाजीवनं । अत्रापिक्षत्रियादूनाःशमादयोपिवैश्यकर्ममध्येग्राह्याः । परिचर्यात्मकंत्रैवर्णिकसेवारूपं । अत्रापिवैश्यादूनश

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यंकर्मस्वभावजं । परिचर्यात्मकंकर्म शूद्रस्यापिस्वभावजं ॥४४॥ स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिंलभतेनरः । स्वकर्मनिरतःसिद्धिं यथाविंदतितच्छृणु ॥४५॥ यतःप्रवृत्ति र्भूतानां येनसर्वमिदंततं । स्वकर्मणातमभ्यर्च्य सिद्धिंविंदतिमानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मोवि गुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतंकर्म कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ॥ ४७ ॥

मादिकंचग्राह्यं ॥ ४४ ॥ अस्त्वेवंब्राह्मणादिकर्मप्रविभक्तं । ततःकिमित्यतआह । स्वेस्वइति । प्रागुक्तब्राह्मणादिस्वकीयेकर्मण्यभिरतःस्वस्वकर्मणाभगवदाराधनंकुर्वन्नरःसंसिद्धिंमुक्तिज्ञानद्वारालभतेप्राप्नोति । एतदेवसम्यग्विशदयितुंप्रतिजानीते । स्वकर्मेति । विंदतिलभते । तत्तंप्रकारंशृणुइति ॥ ४५ ॥ यतोयस्माद्भगवतोभूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति । येनचभगवताइदंसर्वंचराचरात्मकंजगत्ततंव्याप्तंतंभगवंतंस्वकर्मणासमभ्यर्च्यशमदमादिपूर्वकंपूजयित्वासिद्धिंमोक्षंविंदतिलभतेमानवःमनुष्योब्राह्मणादिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वधर्म

॥१२८॥

निरतत्वमावश्यकमित्येतदुपपादयति । श्रेयानिति । विगुणोंगहीनोपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान्पुमर्थसाधनं । विगुणःकथंश्रे यानित्यतआह । स्वभावेति । किल्बिषंवैगुण्यकृतदोषंनाप्नोति । वैगुण्यशंकयास्वधर्मत्यागोनकार्यः ॥४७॥ वैगुण्यदोषस्यसर्वत्रावर्जनी यत्वादित्याह। सहजमिति । हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वकर्माणिधूमेनाग्निरावृतइवदोषेणावृताएवततःसदोषमपिसहजंकर्मनत्यजेदिति ॥४८॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंविंदतीत्यत्रापेक्षितधर्मांतराण्याह । असक्तइति । सर्वशब्दादिविषयेषु । असक्तबुद्धिर्लेहेतुर्जितात्मेति । वशीकृतम नस्कःवैषयिकसुखेष्वुद्राग्मुष्मिकसुखेचापगतेच्छः । परमांसंपूर्णांनैष्कर्म्यसिद्धिंनैष्कर्म्यायमोक्षायसिद्धिंउपायसिद्धिंप्रारब्धान्यसर्वानिष्ट

सहजंकर्मकौंतेय सदोषमपिनत्यजेत् । सर्वारंभाहिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्त बुद्धिःसर्वत्र जितात्माविगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सि द्धिंप्राप्तोयथाब्रह्म तथाप्नोतिनिबोधमे । समासेनैवकौंतेय निष्ठाज्ञानस्ययापरा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धयायुक्तो धृत्यात्मानंनियम्यच । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥

कर्मनाशाख्यांसिद्धिंवा । संन्यासेनकाम्यकर्मत्यागेनसर्वकर्मणांभगवतिसमर्पणेनवाधिगच्छतिप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ प्रतिज्ञापूर्वंनैष्कर्म्यसि द्धिसाधनंविवृण्वन्तदनंतरफलमाह । सिद्धिमिति । यानैष्कर्म्यायसिद्धिःज्ञानस्यपरिनिष्ठातांनैष्कर्म्यसिद्धिंयेनप्रकारेणप्रवर्तमानःप्राप्तो भूत्वाअपरंब्रह्मलक्ष्मीमाप्नोतितंप्रकारंसंक्षेपतोमेनिबोधबुध्यस्व ॥ ५० ॥ प्रतिज्ञातमाह । बुद्ध्येति । विशुद्धयाविषयेष्वसक्तयाबुद्ध्यायु क्तः । धृत्याधैर्येणस्तंभनशक्त्याआत्मानंमनोनियम्यविषयेभ्योनिवर्त्यचशब्दादीन्विषयान्त्यक्त्वा तदनुभवेच्छांविहायेतियावत् । यस्य यद्रागद्वेषौयौरागद्वेषौतौचत्यक्त्वा । व्युदस्येतिपाठेनतुक्लेशः ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवीजनसंमर्दहीनदेशवासीलघ्वाहारवान् । यतवाक्कायमानसःसद्विषयएवनियमितवागादिः । नित्यंध्यानरूपोपायपरः । वैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारंस्वकर्तृत्वाभिमानं । बलंस्वसमर्थताभिमानं । दर्पंभीतिहेतोरदृष्टिं । कामंविषयाभिलाषं । क्रोधंपरिग्रहंचविमुच्य । निर्ममःकर्मणिमदीयताबुद्धिहीनः । शांतःहेतुभिरप्यनुत्थितकोपः । ब्रह्मभूयायब्रह्मणिस्थितिर्ब्रह्मभूयंतस्मैसर्वदाब्रह्ममनस्कत्वायेत्यर्थः । कल्पतेसमर्थोभवति ॥५३॥ ततःकिमित्यतआह । ब्रह्मभूतइति । ब्रह्मणिस्थितमनस्कःलक्ष्मींप्राप्तःप्रसन्नात्मास्वतए

विविक्तसेवीलघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारंबलंदर्पं कामंक्रोधंपरिग्रहं । विमुच्यनिर्ममःशांतो ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा नशोचतिनकांक्षति । समःसर्वेषुभूतेषु मद्भक्तिंलभतेपरां ॥ ५४ ॥ भक्त्यामामभि
जानाति यावान्यश्चास्मितत्वतः । ततोमांतत्वतोज्ञात्वा विशतेतदनंतरं ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्य
पिसदा कुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतंपदमव्ययं ॥ ५६ ॥

वविषयेष्वप्रवृत्तमनाः । नशोचतिनकांक्षति । सर्वेषुभूतेषुसमःपरांभक्तिंलभते ॥ ५४ ॥ ततश्चकिमित्यतआह । भक्त्येति । अहंयावान्देशकालगुणैर्यावान्व्याप्तोस्मि । यश्चयन्नामायद्रूपश्चास्मितादृशंमांप्रागुक्तयापरमभक्त्यातत्वतः । अभिस्वयोग्यतानुसारेणजानाति । तेनापिकिमित्यतआह । ततइति । भक्तिबलात्तत्वतोमांज्ञात्वातदनंतरंमांविशते । मदनुप्रविष्टोभवतिमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥५५॥ पुनरंतरंगसाधनान्युक्त्वाशास्त्रार्थमुपसंहरति । सर्वेति । यद्वायतःप्रवृत्तिर्भूतानामित्यत्रस्वकर्मणातमभ्यर्च्येत्युक्तं । तत्रकर्मकरणंविशिष्यफलंव्यन

क्ति । सर्वेति । मद्व्यापाश्रयः मय्येवसमर्पयन्नेवसर्वाणिविहितानिकर्माणिसदाकुर्वाणः मत्प्रसादाच्छाश्वतंपदं अव्ययंमत्स्वरूपमवाप्नोतिशा श्वतमव्ययमितिकूटस्थतयाद्यंतहीनमित्यर्थः । अत्रअपिशब्दोनैकमपिकर्मअतदाश्रयेणकार्यमित्यर्थसूचनाय ॥ ५६ ॥ यदिभगवदाश्रये णविहितकर्मकुर्वतोमुक्तिस्तर्हित्रैविघ्यस्यापिसास्यात् । तस्यापिविहितकर्मकरणभगवदर्पणयोःसत्वेनभगवदाश्रयत्वादित्यतआह । चेतसे ति । चेतसासर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः अहमेवपरः सर्वोत्तमइतिभावोयस्यसमत्परः भव । किंचबुद्धियोगंबुद्धेर्योगंप्रत्याहारादिरू पंउपायमाश्रित्यमच्चित्तः मय्येवनिरुद्धचित्तः सततंभवेत्युक्त्यात्रैविघ्यस्यैवंरूपत्वाभावान्नतस्यमुक्तिशंकेतिभावः ॥ ५७ ॥ भगवच्चित्तस्य

चेतसासर्वकर्माणि मयिसंन्यस्यमत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥ मच्चि त्तःसर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहं कारमाश्रित्य नयोत्स्यइतिमन्यसे । मिथ्यैवव्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

फलमाह । मच्चित्तइति । मच्चित्तोमय्येवनिरुद्धमनस्कः । सर्वाणिदुर्गाणिदुस्तराणिदुःखेनतर्तव्यानिकष्टानिमत्प्रसादात्तरिष्यसिएवंस्व विहितवृत्त्याभगवदाराधनस्यपरधर्मत्वाद्युद्धाख्यस्वविहितकर्मभगवत्प्रीत्यर्थमेवावश्यंकार्यमित्येतावताप्रबंधेनप्रतिपादितं । तदकरणेनिष्ट माह । अथचेदिति । अर्थांतरेअथशब्दः । अहंनयोत्स्यामीत्यहंकारात्युध्यस्वेतिमदीयवचनंत्वंनश्रोष्यसिचेत्श्रुत्वानकरोषिचेत् । विनंक्ष्यसिपुरुषार्थहीनोभविष्यसिमद्वचनाकरणेविनाशइत्यभ्युपेत्योक्तं ॥ ५८ ॥ मदुक्ताकरणमशक्यंचतवेत्याह । यदिति । मिथ्यैव वृथैवतेनिश्चयः । कुतःप्रकृतिरितीश्वरेच्छा । त्वांनियोक्ष्यतिप्रेरयति ॥ ५९ ॥

ईश्वरेच्छायाजीवनियमेनिमित्तत्वादिकंदर्शयन्नुक्तंविवृणोति। स्वभावजेनेति। स्वभावःसंस्कारस्तज्जातेनस्वेनकर्मणानिबद्धः। हेकौंतेययत्क र्ममोहाद्बंधुस्नेहमोहात्कर्तुंनेच्छसि। तत्कर्मावशोपिस्वानधीनोपिभगवदिच्छाधीनोपिसन्करिष्यसि ॥ ६० ॥ नन्वीश्वरेच्छायाःप्रवर्तकत्वेई श्वरःप्रवर्तकोनेतिशंकामीश्वरस्वरूपंदर्शयन्परिहरति। ईश्वरइति। ईश्वरःयंत्रारूढानियंत्राणिशरीराणितदारूढानितत्रस्थानिभूतानिप्राणि नःमाययास्वरूपभूतेच्छयाभ्रामयन्नानाकर्मसुप्रवर्तयन्सर्वभूतानांहृद्देशेतिष्ठति ॥६१॥ यस्मादेवमीश्वरएवस्वतंत्रःजीवास्तदधीनास्तस्माद

स्वभावजेनकौंतेय निबद्धःस्वेनकर्मणा । कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥
ईश्वरःसर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानिमायया ॥ ६१ ॥ तमेव
शरणंगच्छ सर्वभावेनभारत । तत्प्रसादात्परांशांतिं स्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ॥ ६२ ॥ इतिते
ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरंमया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥

हंकारमुत्सृज्यतमेवेश्वरंसर्वभावेनसर्वप्रकारेणशरणंगच्छयाहि। मांशरणंयाहीतिवक्तव्येईश्वरस्तिष्ठतितंशरणंयाहीतिपरोक्षनिर्देशःकृष्णस्ये श्वरत्वनिश्चयार्थत्वाभिप्रायेण। निश्चयार्थःसतुज्ञेयोयत्रात्मैवपरोक्षतः। उच्यतेइतिस्मृतेः। तत्प्रसादादीश्वरप्रसादात्परांशांतिंबुद्धेर्भगवन्निष्ठ तां। शाश्वतंस्थानंवैकुंठादिलोकंप्राप्स्यसीति। वैकुंठादिस्थानस्यशाश्वतत्वंचचित्प्रकृत्यात्मकत्वात्। श्रीरेवलोकरूपेणविष्णोस्तिष्ठतीत्या देः ॥६२॥ एवंभगवानर्जुनस्यातिगोप्यंतत्वंउपदिश्यतदनुवादपूर्वंतूष्णींस्थितंअर्जुनमाक्षिपति। इतीति। गुह्याद्गुह्यतरंअतिगोप्यंइतिप्रागु

क्तप्रकारेणज्ञानंज्ञेयंतेतुभ्यंमयाआख्यातंएतदशेषेणविमृश्यविचार्ययथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपः ॥६३॥ तत्वसारमुपसंहृत्यसाधनसारकथनमुपसंहर्तुंप्रतिजानीते। सर्वेति। चतुर्दशादौसाधनसारस्योक्तत्वाद्भूयइत्युक्तं। पुनरित्यर्थः। सर्वसाधनेषुगोप्यतमंमेपरमंवचःशृणुमेइष्टोसि। दृढमितिनिश्चयः। ततस्तेहितंवक्ष्यामि। उपसंहाररूपेणकथयिष्यामीत्यर्थः ॥६४॥ तदाह। मन्मनाइति। यतोमेप्रियोसि। अतोमन्मनस्त्वादिसाधनसारचतुष्टयेनमामेवैष्यसिप्राप्स्यसि। तेसत्यंप्रतिजाने। अवश्यंमत्प्राप्तिर्भवतीतिप्रतिज्ञांकरोमिनात्रसंदेहःकार्यइतिभावः ॥ ६५ ॥ कथंमन्मनस्त्वादिकमित्यतउक्तं। सर्वधर्मानिति। अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्यमन्मनाःमद्भक्तोमद्याजीत्येवं। पूर्वशेषोयं।

सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंवचः। इष्टोसिमेदृढमिति ततोवक्ष्यामितेहितं॥ ६४॥ मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु। मामेवैष्यसिसत्यंते प्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकंशरणंव्रज। अहंत्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुचः॥ ६६॥

मन्मनाभवेत्यादिनाकिमुक्तंभवतीत्यतस्तस्योपसंहाररूपेणव्याख्याक्रियते मामेकंशरणंव्रजेति। मन्मनस्त्वादेरेवशरणागतिरूपत्वात्। उक्तंहि। सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा। सर्वाधिकप्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं। अखंडात्रिविधापूजातद्भृत्यैवस्वभावतः। रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः। शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेति। यद्वासर्वधर्मान्परित्यज्येतिसर्वधर्मफलानिपरित्यज्येत्यर्थः। अन्यथायुद्धविधिविरोधःस्यात्। यद्वाऽवैष्णवसर्वधर्मान्परित्यज्येत्यर्थः। अनादिजन्मकृतप्रतिबंधकसत्वात्कथंमामेवएष्यसीत्युक्तिरित्यतआह। अहंत्वेति। त्वात्वामनादिजन्मकृतपापेभ्यःमोक्षयिष्यामि। विनिर्मुक्तंकरिष्यामि। माशुचःसंसार

भयाच्छोकंमाकार्षीः ॥ ६६ ॥ गीताशास्त्रेनधिकारिनिरासेनलक्षणयाधिकारिणमाह । इदमिति । इदंगीताशास्त्रंतपोहीनायतेत्वयान
वाच्यं । अशुश्रूषवेसेवामकुर्वतेनवाच्यं । तपोहीनोपदेशादप्यशुश्रूषोरुपदेशोमहादोषकरइतिसूचनायात्रचशब्दः । समुच्चयेथवाधिक्ये
न्यूनत्वेचःप्रयुज्यतइत्युक्तेः । चश्चकारइत्यर्थः । अशुश्रूषूपदेशादप्यभक्तायकदाचनकदापिनवाच्यमित्युक्तिःअल्पमात्रतपःशुश्रूषावतोभ
क्तिमतःकदाचिदुपदेशेपिभक्तिहीनायोपदेशेमहान्दोषइतिसूचनाय । मांयोभ्यसूयतितस्मैनवाच्यमित्यत्रापिचशब्दःतपोहीनादित्रितयो
पदेशादप्यसूयावतउपदेशेदोषाधिक्यज्ञापनार्थः । एतेनतपःप्रभृतिगुणयुक्तोऽधिकारीतिसूचितं ॥ ६७ ॥ गीताशास्त्रस्यव्याख्यानंफलो

इदंतेनातपस्काय नाभक्तायकदाचन । नचाशुश्रूषवेवाच्यं नचमांयोभ्यसूयति ॥६७॥ यइदंपरमं
गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिमयिपरांकृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नचतस्मान्मनुष्ये
षु कश्चिन्मेप्रियकृत्तमः । भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यतेचयइमं ध
र्म्यंसंवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥

त्तयाप्रशंसति । यइत्यादिद्वाभ्यां । परमंगुह्यंअतिगोप्यंइदंगीताशास्त्रं । योधिकारीमद्भक्तेषुममभक्तेभ्योभिधास्यतिउपदेक्ष्यतिसइतियो
ज्यं । मयिपरांभक्तिंकृत्वामामेवैष्यति । प्राप्स्यति । असंशयःनास्तिसंशयः ॥६८॥ तस्माद्गीताव्याख्यातुःमनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमःनचा
स्तिनैवास्ति । तस्मादन्योमेप्रियतमोभविताचन । नाभूदितिचज्ञेयं । अत्रमनुष्येष्वित्युक्त्यादेवानांफलाधिक्यंसूचयति ॥ ६९ ॥गी
ताध्ययनमपिफलकथनेनप्रशंसति । अध्येष्यतेचेति । धर्म्यधारकत्वाद्धर्मोभगवान् । तदीयंधर्म्यं । धर्मसाधनमितिवा । इममावयोःसंवा

दंगीताप्रबंधंयःअध्येष्यतेच । पठिष्यतिच। तेनपुंसाज्ञानयज्ञेनज्ञानाख्ययज्ञेनाहमिष्टःपूजितःस्यांभवेयं । इतिमेमतिः ॥७०॥ गीताश्रवणम पिफलोक्त्याप्रशंसति । श्रद्धावानिति । अस्मादस्तिमेफलमित्यास्तिक्यबुद्धिमान् । अनसूयःअसूयादिदोषरहितश्चनरःइममावयोःसंवादं श्रृणुयाच्चेदपि। सोपिमुक्तःसन्पुण्यकर्मणांशुभान्लोकानवाप्नुयात् । अत्रसोपिश्रवणंकुर्वन्नपिमुक्तः । किमुतदध्येतेत्युक्त्याश्रवणंकुर्वतोपितद

श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपियोनरः । सोपिमुक्तःशुभान्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥
कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थ त्वयैकाग्रेणचेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥ अर्जुनउवा
च । नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोस्मिगतसंदेहः करिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥

ध्येतुर्मुक्तावधिकसुखमितिसूचितं । तथातस्मादपिव्याख्यातुर्मनुष्यस्याधिकंसुखं । ततोदेवानामितिज्ञातव्यं ॥ ७१ ॥ एतावानुपदेशः अरण्यरुदितवज्जातोनभवतिकिलेतिभावेनपृच्छति । कच्चिदिति । किमित्यर्थेव्ययमेतत् । हेपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसाएतत्मदुक्तंगीताप्रमेयं त्वंकिं । अज्ञानोत्थःसंमोहःकच्चित्तेप्रणष्टः ॥ ७२ ॥ इतिपृष्टस्योत्तरमाहार्जुनः । नष्टइति । नष्टोमोहःप्रथमाध्यायोक्तोविपरीतज्ञानल

णोमोहोनष्टः । त्वत्प्रसादान्मयास्मृतिर्लब्धा । नारायणद्विट्दनुबंधिनिग्रहः । परमोधर्मोवश्यंकार्यएवेत्यादिस्मृतिर्ममजातास्ति । गतसंदेहःयुद्धेस्थितोस्मि । यथेच्छसितथाकुर्वितिभगवत्कृताक्षेपपरिहारायभगवंतमनुसरति । करिष्येवचनंतवेति ॥ ७३ ॥ एकांतेसंजातःकृष्णार्जुनसंवादःकथंत्वयाज्ञातइतिधृतराष्ट्रहृद्गतशंकांनिराहसंजयइत्याह । इत्यहमिति । इतिपदेनप्रथमाध्यायाद्युक्तस्यसर्वस्यपरामर्शः ।

संजयउवाच । इत्यहंवासुदेवस्य पार्थस्यचमहात्मनः । संवादमिमम्श्रौषमद्भुतंरोमहर्षणं ॥७४॥
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं । योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयं ॥ ७५ ॥ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिमम्द्भुतं । केशवार्जुनयोःपुण्यं हृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥७६॥ ॥

महानात्मामनोयस्यतस्यमहात्मनः । अद्भुतंप्राक्कुत्रापिनश्रुतंआश्चर्यंरोमांचकरं ॥ ७४ ॥ व्यासेनहिसंजयस्यकुरुक्षेत्रेयुद्धसमाप्तिपर्यंतंतत्रप्रवृत्तस्यसर्वस्यापिदर्शनश्रवणेतवस्यातामितिदिव्यदृष्टिदानाद्व्यासप्रसादादित्युक्तं । योगंपुमर्थोपायंयोगेश्वरात्सर्वोपायानामीश्वरात् । स्वयमेवकथयतःकृष्णात् । साक्षादन्याव्यवधानेनश्रुतवानित्यन्वयः ॥७५॥ तच्छ्रवणेनस्वस्यजातंतात्कालिकंफलमाहरा जन्नि

विद्या
अ.
॥

ति । हेराजन्धृतराष्ट्रस्यसंबोधनं । पुण्यंपारत्रिकंसुखहेत्वदृष्टकरं ॥ ७६ ॥ तच्चरूपंविश्वरूपं ॥ ७७ ॥ युद्धकरणनिश्चयंश्रुतवतोराज्ञःकुत्र
जयादिरितिहृद्गतशंकांनिराहसंजयः । यत्रेति । यत्रसेनायांयोगीश्वरःसर्वोपायवत्तास्वामी । तत्रश्रीःराज्यलक्ष्मीर्भूतिःसंपत्नीतिर्न्यायः
ध्रुवानिश्चलेतिममममतिःनिश्चयइत्यर्थः ॥ ७८ ॥ अशेषगुणपूर्णायदोषदूरायविष्णवे । नमःश्रीप्राणनाथायभक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ १ ॥

तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतंहरेः । विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥७७॥ यत्रयोगीश्वरः
कृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः । तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गी .
तासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

इतिश्रीकृष्णगीताभाष्यात्तुक्तार्थसंग्रहः । राघवेंद्रेणयतिनाकृतःसज्जनसंविदे ॥ २ ॥ इतिश्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रसुधींद्रपूज्यपादशिष्येणराघ
वेंद्रेणकृतेश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ ॥ ॥

इदं पुस्तकं कुंभघोणस्थ धर्मशास्त्रिणा अपशंकररामाचार्येण टी. आर्.
कृष्णाचार्येण च संशोध्य मुंबय्यां " निर्णयसागराख्य "
मुद्रणयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितं ।
शकः १८१६.